

انشای ماھرو

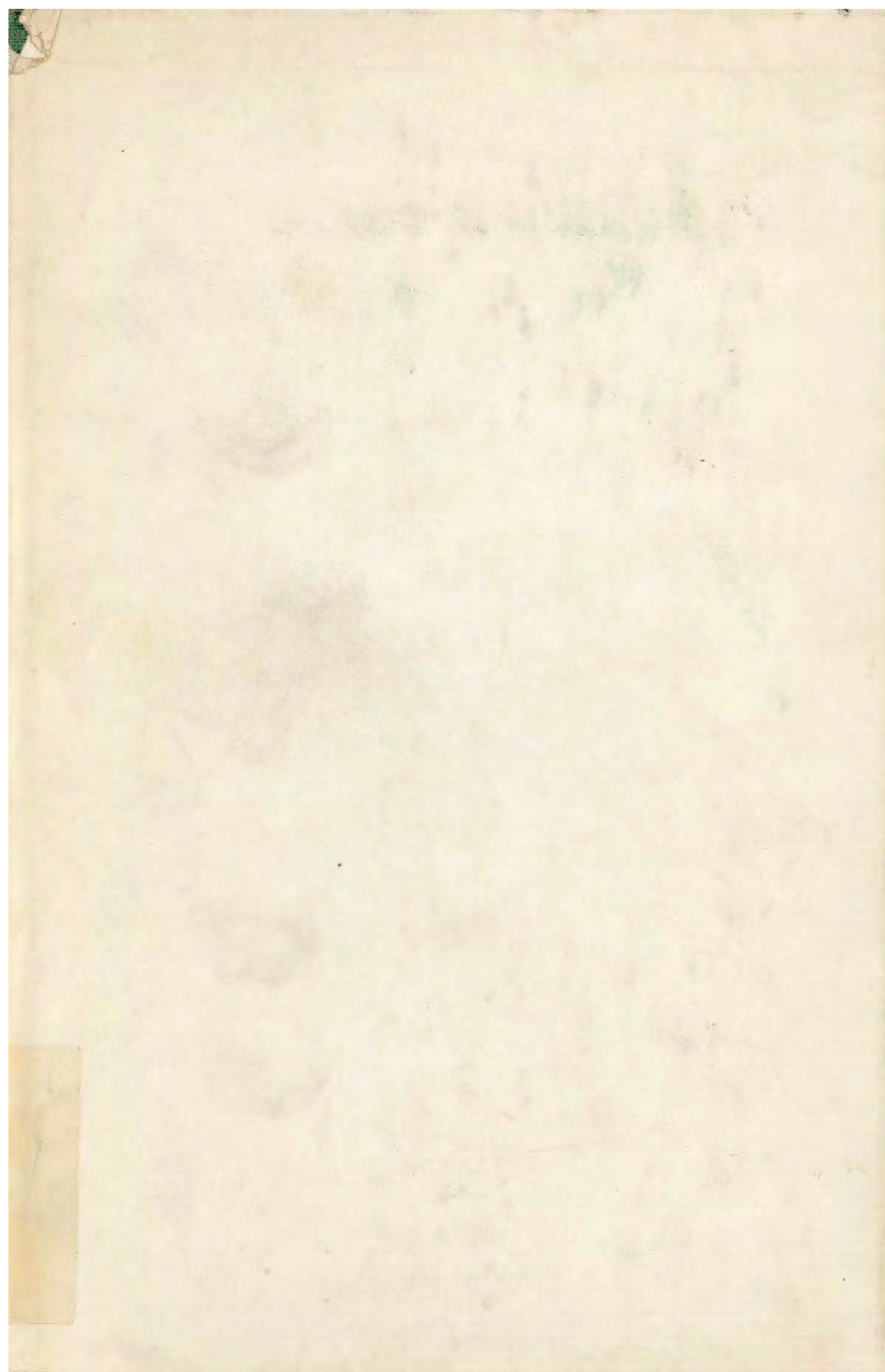
شیخ عبدالرشید

ادارۂ تحقیقات پاکستان، دانشگاہ پنجاب، لاہور۔

انشای ماهرو

شیخ عبدالرشید

ادارۂ ت... پاکستان

انشای ماهرو

(منشآت عین الدین عین الملک عبدالله بن ماهرو)

با تصحیح و مقدمه

پرفسور شیخ عبدالرشید

رئیس قسمت تاریخ ، دانشگاه پنجاب ، لاهور -

و

بنظر ثانی و اهتمام

دکتر محمد بشیر حسین

ایم - اے - فارسی و اردو (پنجاب) ، دکترای زبان و ادبیات فارسی (تهران) -

ادارهٔ تحقیقات پاکستان ، دانشگاه پنجاب ، لاهور -

انتشارات ادارهٔ تحقیقات پاکستان
شماره - ۱

چاپ اول : اکتبر، ۱۹۶۵م -
بهاء ۱۵ روپیه

مطبع : سن بیم کمرشل آرٹ پریس، ۱۴ - چیمبرلین روڈ، لاهور -

فهرست مندرجات

تعارف

زیر نظر کتاب ادارۂ تحقیقات پاکستان ، دانشگاہ پنجاب لاہور کے سلسلۂ نشریات کی پہلی کڑی ہے ۔ قارئین کرام اس حقیقت سے با خبر ہیں کہ برّصغیر ہند و پاکستان کی علمی ، ادبی اور ثقافتی تاریخ سے متعلق ادب پاروں کے بہت سے ایسے جواہر دنیا کے کتبخانوں میں محفوظ بلکہ دفن ہیں جو ابھی تک زیور طباعت سے محروم ہیں ۔ ان میں سے ادارۂ تحقیقات پاکستان نے ایسے مخطوطات کو پہلے منظر عام پر لانے کا بیڑا اٹھایا ہے جن کا تعلق مغربی پاکستان سے ہو اور ان سے تاریخی معلومات بھی فراہم ہوتی ہوں ۔ ان مقاصد کے پیش نظر ادارے نے **انشای ماھرو** کو اشاعت کے لئے منتخب کیا ۔

عین الملک عین الدین عبداللہ بن ماہرو کے مکتوبات پر مشتمل یہ کتاب کئی لحاظ سے غیر معمولی اہمیت کی مالک ہے ۔ سب سے پہلے یہ کہ مصنف [متوفی بعد از ۷٦۴ھ=۱۳٦۲ء] کا تعلق مغربی پاکستان (ملتان) سے ہے اور وہ اپنے دور میں ملتان کی سب سے بڑی شخصیت (گورنر) رہ چکا ہے ۔ دوسرے ان مکتوبات سے نہ صرف تاریخی اور جغرافیائی معلومات حاصل ہوتی ہیں بلکہ ایک ایسے قدیمی دور کے تہذیب و تمدن اور ثقافتی حالات کا بھی اندازہ ہوتا ہے جسکے متعلق معلومات حاصل کرنے کے معاصر ذرایع بہت تھوڑے ہیں ۔ اس کے علاوہ کتاب کا ادبی پایہ بھی بہت بلند ہے چنانچہ حضرت امیرخسرو اور سراج عفیف ایسی معاصر علمی ہستیوں نے اپنی تصانیف میں عین الملک ماہرو کے بلند علمی و ادبی مقام اور اس کے ان شاہپاروں کا ذکر بڑے مؤثر اور سنجیدہ الفاظ میں کیا ہے ۔ پھر لطف کی بات یہ کہ اس گرانبہا موتی کا دنیا

میں ایک ھی نسخہ ھے جو ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کے کتبخانے میں محفوظ ھے ۔

ان امور کے پیش نظر مناسب معلوم ھوا کہ اس کتاب کو شایع کر کے تاریخی و جغرافیائی ، تہذیبی و ثقافتی اور علمی و ادبی ذوق کی تشنگی کو دور کیا جائے ۔

یہاں یہ عرض کر دینا ضروری ھے کہ اس سے پیشتر بھی پروفیسر شیخ عبدالرشید نے اس کتاب کی تصحیح کر کے مسلم یونیورسٹی علی گڑھ سے شایع کرنیکا اہتمام کیا تھا لیکن تقسیم ھندوستان کے وقت سات آٹھ نسخوں کے سوا سارا مطبوعہ ذخیرہ حالات کی نذر ھو گیا ۔ گویا کتاب طبع تو ضرور ھوئی مگر شایع نہ ھو سکی اور بقول غالب چَھپی اور چُھپ گئی ۔ اس لئے ادارے نے پھر سے اس کتاب کو زیادہ صحت کے ساتھ مرتب کرنے اور خاص اہتمام کے ساتھ شایع کرنیکا عزم بالجزم کیا جو بحمد اللہ پروفیسر موصوف کی محنت اور توجہ سے اب پورا ھو رھا ھے ۔ اس سلسلے میں ادارے کے ریسرچ آفیسر ڈاکٹر محمد بشیر حسین کی ان تھک کوششیں قابل داد ھیں جنھوں نے نہ صرف متن پر نظر ثانی کی بلکہ دن رات وقف کر کے اس کی طباعت و اشاعت کو پایۂ تکمیل تک پہنچایا ۔

محمد اکرام

صدر مجلس انتظامیہ ،

ادارۂ تحقیقات پاکستان ، دانشگاہ پنجاب ،

لاھور ۔

انشای ماهرو

ماهرو که سخن دانی بر درش جاریست عین انتظار برای اقتباس انوار فوائد و التقاط نخب فراید بره گذر(۱) ''اباحث عن کل من قل و جل و استسقی الوابل والطل،، نهاده چنین میگوید که چون بامداد خاطر رکیک رسائل و مکاتبات بر ارباب موالات و اصحاب مصافات متضمن اشتیاق و نزاع و تعطش والتیاع و سایر اغراض در قلم می آوردم و اعیان افاضل و افاضل اعیان و فارسان میدان بلاغت و مبارزان معارک براعت بعین امعان و دیدهٔ اتقان آن مسودات را مرموق و ملحوظ می کردند بر بناء ''و عین الرضا عن کل عیب کلیلة،، بتحسین و آفرین مبالغه می فرمودند و نسخهٔ این رسائل اقتراح می نمودند۔

از جهت آنکه من مایهٔ خویش در باب این منزلت و پایهٔ خود درین ایجاز و اطناب نمی دانستم چه اصناف معائب و انواع مثالب ماده و صورت آن را شامل می دیدم ''کل امرأ اعرف توسم قدحه،، جمع آن بخاطر خود راه نمی دادم ، در اول نسختی نمی گرفتم و در آخر تعلیقی نمی کردم ، چون مراجعت اصحاب از حد مدافعت درگذشت باعتذار بایستادم و برای استعفاء ازین کار هر چند کلام حکماء ''من ألف کتابا أو صنف شعراء فقد استهدف،، یاد دادم چهرهٔ اسعاف و انجاح من بزیور اجابت مزین نشد و حکم خداوندان که امتثال اوامر ایشان فرض عین و عین فرض بود بران انضمام یافت و صور اقالت ازین مقالت در حجاب ''فلما لم یسعف من الاقاله،، و به نقاب ''ولا اعفی من المقاله،، مستحجب ماند ، بضرورت کمر انقیاد و مطاوعت و منطقهٔ امتثال بقدر استطاعت بر میان جان استوار کردم و بنده‌وار بایراد این کلمات بر مضمون بیت :

۱- در اصل : گزر -

فلبیت دعوته تلبیة المطیع و بذلت فی مطاوعته جهد المستطیع مبادرت نمودم و بر مقتضای آنکه خلاف رأی بزرگان خطاء محض بود ، صواب چنان روی داد که بعد از امتثال امر اینان از غث و سمین و ردی و یمین که موالید سخت و نرم زادۀ (۱) طبع کمین است اگرچه بنات منشات آوان شباب ، سبب قلت اهتمام جمع در حجاب طول ایام بگوشهٔ نسیاً منسیا افتاده بود ، بحکم امر ارباب وداد که رجوع ازان مصلحت ننمود ، درین مجموعه ایراد کردم ۔

اگر نظر کیمیا اثر اهل هنر بر مس عبارت این کمترین افتد سکهٔ این انشا بروز بازار کرم ایشان درست و رایج آید و اگر این متمنی بار نخواند و این موهات مهجور ماند و شائع نشود خود چیزی بر موقع بود ، بیت :

بکوشش ز بخشش توان شاد بود چو بخشش نباشد زکوشش چه سود

والمسئول من الله عز و جل ان یعصمنا من الخطاء والخلل فی‌القول والعمل إنه الموفق للسداد والهادی إلی الرشاد ۔

(۱)

این منشور بجهت تفویض اقلیم سند بر مجلس عالی خان اعظم و خاقان معظم اعظم همایون فتح خان — لا زال عالیاً و علی‌الکرام والیاً — صادر شده ۔

الله اعلی و حمده اولی . چون مالک الملک تعالی و تقدس که منشور جلال او بتوقیع ''تؤتی الملک من تشاء،، موشح و محلی و فرمان واجب الامتثال او بطغراء غراء ''بیده ملکوت کل شیء،، مزین و مجلی است ، تاج جهانبانی بر فرق همایون ما نهاد و تیغ کشور ستانی که مؤید بتائید آسمانی است به قبضهٔ اقتدار ما داد و ما را از جمیع مکونات و جمهور موجودات برگزید و رقم ''السلطان ظل الله یأوی إلیه کل ملهوف،، بر صفحات روزگار ما کشید و بصفت نصفت و سیرت معدلت موفق گردانید و برای ایثار اوامر ما ندای ''اطیعوا الله و اطیعوا الرسول واولی الامر منکم،، بگوش هوش عالمیان رسانید و مورد انصاف ما را از شائبهٔ جور و

۱- در اصل : زاد ۔

اعتساف مصفی کرد و قصیدهٔ دولت ما را بشاه بیت کرم مقفی گردانید تا برای استدا ت این کرم موفور واستقاعت این نعم نا محصور زبان بحلیهٔ حمد محلی می داریم و شکر حق و حق شکر که از قوت بشری بیرون و از طاقت انسانی افزون است بقدر استطاعت بجا می آریم و بر وعدهٔ ''لئن شکر تم لا زیدنکم،، و میعاد ''الشاکر یستحق المزید،، ازدیاد نعم را منتظر و مترقب می باشیم و بر صحائف حسن نیت و صفائح نقاء طویت نقش ''الشفقة علی خلق الله،، می نگاریم و چنان می خواهیم از کافهٔ رعایا و عامهٔ برایا که در ظل ظلیل رأفت ما آسوده و اهل بغی و فساد و ظلم و عناد بپایمال دمار ستوه گردند تا مطیع و عاصی و اذناب و نواصی و دانی و قاصی بر حسب کردار بر سنت کردگار(۱) جزای اعمال خود یابند ''ان احسنتم احسنتم لانفسکم وإن اسأتم فلها،، بدین موجب رغبت نیکوکاران بر اطاعت و فرمانبرداری و مطاوعت نیکوکاری می افزاید و بد کرداران را از پاس سیاست پادشاهان ما اعتبار و انتباه و اندحار و انزجار حاصل می آید و چون این قوانین که ممهد ارکان جهانداری و مؤکد بنیان شهریاری است استمرار یابد بلاد و امصار و قری بتضاعف عمارت پذیرد و جهان نضارت و طراوت روضهٔ رضوان گیرد و همه همت پادشاهانه و نهمت خسروانهٔ ما بران مقصور و مصروف است که در اقطار و انحاء و اکناف و ارجاء صیت عدل و احسان ما شایع و مفیض شود -

الحق چهرهٔ این مراد جز بآئینهٔ معاونت فرزندان شائسته که سرمایهٔ لطف الهی و واسطهٔ عقد پادشاهی اند جمال ننماید. بر سوابق این مقدمات اقلیم ولایت سند که اعظم بلاد است بفرزندی که ''اکرموا اولادکم،، و نور حدقهٔ پادشاهی و نور حدیقهٔ شاهنشاهی و درهٔ تاج سلطنت و غرهٔ جبهه مملکت و ساعد ملک و ملت و بازوی دین و دولت اعنی ناصر الحق والدین المؤید من السماء المظفر علی صفوف الاعداء اعظم همایون فتح خان ، لا زال عالیاً و علی الکرام والیاً ، مفوض فرمودیم و زمام حل و عقد و عزل و نصب و قبض و بسط و منع و اعطاء بقبضهٔ شهامت و بنان حزامت او سپردیم و بر سبیل تذکار وصیت می فرمائیم تا

۱- در اصل : کردار -

در عنفوان شباب و ریعان عیش اسباب و غلوای سلطنت و تائید مملکت چون در کمال قدرت خود نظر کند از عجزیکه مستلزم بنیت انسانی است یاد گیرد و خوف و خشیت باری جل و علی نصب عین خود دارد و تقوی و پرهیزگاری و حسن معامله و نیکوکاری شعار ایام دولت و دثار اعوام حشمت خود سازد و امارت دنیا که دولت فانی است دران حسن عمل چنان پیش گیرد که بدان وسیلت بنعیم ملک جاودانی که ''و إذا رأیت ثم رأیت نعیماً و ملکاً کبیراً،، صفت اوست برسد و قلم تقدیر بر منشور نهاد او توقیع ''اهل المعروف فی الدنیا اهل المعروف فی الاخرة،، کشد و در تعمیر بلاد و ترفیه عباد و اعانت در بارهٔ عموم رعایای خراج گزار(۱) و عنایت بجمهور برایای فرمان‌بردار بذل مجهود و مصروف دارد و دقیقه ای از دقائق این کار فرونگذارد واقتنای تقوی و نیکوکاری و ادخار ثنای جمیل و پرهیزگاری زاد معنی داند و آثار ''التعظیم لامر الله هی الشفقة علی خلق الله،، که اخلاق عالم ازان روشن و گیتی از انوار آن مزین گردد از مساعی مشکوره ظاهر گرداند و سر معنی ''کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته،، بگوش هوش خود و امرای ولایت که بجناب عالی نسبت فرزندی دارند امروز فرو(۲) خواند تا فردا از تبعهٔ ندامت و عتبهٔ ملامت مصون مانده عدل و احسان و فضل و امتنان که نیکنامی دنیا بدان منوط و رستگاری آخرت بدان مربوط است فرض عین و عین فرض شمرد چه مر ولاة را هیچ عبادتی ستوده تر از عدل و احسان و هیچ سیرتی پسندیده تر از فضل و امتنان(۳) نیست زیرا که نصب اصحاب امت برای آنست که فواید و عواید مساعی جمیل ایشان بهمگنان از وضیع و شریف و قوی و ضعیف برسد ، و این نوع تعذری تمام دارد و بی واسطهٔ این خصال حمیده دست ندهد- چنانچه در باب رعایت رعایا اندرز فرموده ، هم در بارهٔ طبقات حشم و طوایف خدم که حماة جنح ملک و ملت و حفظهٔ بیضهٔ دین و دولت اند زیادت وصیت می فرمائیم که ذات ملک بدین دو پای قویم و مستقیم است ''لا ملک الا بالعسکر(۴)

۱- در اصل : گذار -
۲- در اصل : فرود -
۳- در اصل : احسان -
۴- دراصل : بالرجال -

ولا عسکر(۱) الا بالمال ولا مال الا بالرعیة ولا رعیة الا بالعدل والسیاسة،، و تکریم اولاد رسول و تفخیم احفاد بتول که از ''عادات السادات سادات العادات،،(۲) است سعادت عظمیٰ و دولت کبریٰ تصور کند و این ذریعه را برای شفاعت سید البشر و شفیع روز محشر سبب قوی و موجب منجی داند و نقش مودت ایشان بنگار ''إلا المودة فی القربی،، بر صفحهٔ حسن نیت و صحیفهٔ(۳) نقای طویت نگارد ، و آن را سعادت دارین پندارد و چنان باید که علماء که ورثهٔ انبیاء و حملهٔ علوم انبیاء و امنای خدا و اصفیای مصطفی اند بعین عنایت و فرط رعایت او ملحوظ و محفوظ باشند و به خاک پای مشائخ و صلحاء که اقطاب دین و أوتاد زمین و اصحاب عزیمت و ارباب طریقت اند و از عالم ناسوت بملک لاهوت ترقی نموده و از مقامات مجاهده بانس مشاهده رسیده تبرک نماید و در ترفیه حال و تطییب مال و توسیع ارزاق هر یک ازین طبقهٔ کرام که بهترین انام اند انفاق تیسر و توفر فرماید و تفضیل اهل غزو و جهاد که فضیلت ایشان بفحوای ''فضل الله المجاهدین باموالهم وانفسهم علی القاعدین درجة،، معلوم و مقرر و مفهوم و مصور است بر سنت الهی بتقدیم برساند و اعطاء ارزاق مقاتلان و ذراری ایشان که در بیت خراج اهل و انصار جمیع طبقات را به تیغ جهان گشای کفیل اند و دیار اسلام بحمایت اینان محمی و مصون و ثغور و اماکن بعیده بپاس ایشان مأمونست اهم داند چه تیره شب حوادث ، صبح مراد از تجلی انوار تیغ اینان یافت و رأی را بر شجاعت مقدم داند ، شعر :

الرأی قبل شجاعة الشجعان　　هو اول و هی المحل الثانی

و اگر خصم چیره رای بمهاونه پیش آید تقبل آن بقول ''و ان جنحوا للسلم فاجنح لها،، کند و درین خود را تهاون و اذلال نداند و در بذل و اعطاء و جود و سخا بر مقتضاء بیت :

نه بذلی که طوفان بر آرد ز مال　　نه صرفی که تنگی در آرد بحال

از صرفهٔ تفریط و افراط اجتناب نماید و سوی منهج ''خیر الامور اوسطها،،

۱- در اصل : رجال -
۲- در اصل : سادات عادات عادات سادات -
۳- در اصل : صفیحه -

گراید - قال عز من قائل ''والذین اذا انفقوا لم یسرفوا ولم یقتروا وکان بین ذلک قواما،، و ترجیح موازین جمع بر مقادیر خرج مصلحت داند تا کار ملک بر او آسان شود و اگر چیزی ذخیره کند به نیت نوائب و انتظام جمهور روا باشد و در حلم و عفو که طریقهٔ ستودهٔ انبیاست باقصی الغایة و ابعد النهایة بکوشد تا در زمرهٔ ''والکاظمین الغیظ والعافین عن الناس،، پیشوا و انگشت نما گردد ، اما بر نهجی که جهت صلابت نامرعی نماند ، کما قال الله تعالی : ''ولا تاخذکم بهما رأفة فی دین الله،، وکما قال الشاعر :

لا خیر فی حلم اذا لم یکن له بواد ریحمی صفوة ان یکدرا

و در حد فرمان سیاست از هواجس نفسانی و نزغات شیطانی محترز و مجتنب باشد و جان آدمی که در ثمین و علق مرضیه است و جز از دریای ایجاد و تکوین حضرت رب العالمین بیرون نیاید ، از هلک و تلف مصون و محروس شناسد و در زمان فوران سخط و غضب چیزی که تلافی و عوض آن در زمان رضا از حیز قدرت بشری و امکان طاقت انسانی بیرون باشد نشتابد و باز با اینهمه طائفه که به بغی و طغیان و تمرد و عصیان تمادی نمایند ، در قمع و قلع ایشان صلاح دین و دولت و خیر ملک و ملت تصور کند ، و در کسر قوت و منعت ایشان بر مقتضای بیت :

مخالفان تو موران بدند ، مار شدند بر آور از سر موران مار گشته دمار
مده ز مار نشان ، بیش روزگار مبر که اژدها شود از روزگار آخر مار

مبادرت نماید و اگر مجرمی جانی و مذنبی خاطی بامهال و اعتذار و اذیال استغفار تشبث و تمسک کند بر حسب آنکه ، بیت :

چون بگنه معترف آید کسی عفو نکو تر ز سیاست بسی

امان و عفو خود را بر قبضهٔ زمام شرع نگاهبان و پاسبان ایشان دارد و زمام کار دیوان وزارت بر دست کفاة وزراء(۱) که به رزانت رای مشهور و متانت عقل مشکل گشای مذکور و بامانت مشار الیه و بدیانت متفق علیه باشند بسپارد ، تا عروس مراد از آئینهٔ مطلوب جمال نماید ، چه جمع اموال بادخار(۲) نیکنامی بیواسطهٔ محاسن تدبیر کفاة وزراء(۱) که بحلیهٔ

۱- در اصل : کفاة و وزراء -
۲- در اصل : باذخائر -

امانت و کفایت محلی و نیز در دیانت و صیانت متجلی باشند دست ندهد - مع ذلک چون بدین جمله نصب فرموده باشد استطلاع احوال ایشان در ذمه همت واجب و لازم داند ، تا از هر که امانت و کفایت و صیانت احوال بی خیانت و پرورش رعایا و صیت نیکنامی محسوس و مکشوف شود ، او را بمزیت انعام محظوظ و بوفور عواطف و مکارم و فرط عوارف و مراحم محفوف دارد و عنان عنایت بر صوب او معطوف گرداند و از طبقه ای که خیانت و مداهنت و تخریب بلاد و تعذیب عباد معائنه افتد ، در صرف و عزل آن تأنی جائز ندارد ، و بر اندازهٔ جرایم ایشان تبکیت و تعریک نماید ، تا همگنان بر منهج راست کاری و سداد و جادهٔ کوتاه دستی و رشاد برغبت استقامت کنند و از خیانت و عدوان بسوی امانت و انابت گرایند ، و دهاقین و بزرگران را که حملهٔ ارزاق بنی آدم اند بر قضیهٔ ''التمسوا الرزق من خبایا الارض،، از بدکار و ستیز کار متغلبه محفوظ دارد و باصحاب دیوان خود بفرماید تا مال معامله بحسن مجامله بوقت بستانند ، و میفرمائیم تا در امور عظام که در حیز مشیت باشد با خرد مندان کاردیده و در غور عواقب امور بتجارب ایام رسیده ، مشورت کند و این را بر مقتضای ''وشاورهم فی الامر فاذا عزمت فتوکل علی الله،، مبارک تصور فرماید -

هر که در واقعات با عقلا نکند مشورت بصدق و سداد
گرچه رأیش چو خور بود روشن ننماید رهش بسوی مراد

و طائفه ای [را] که در موقف خدمت بحسن اخلاص و عبودیت قیام نمایند ، بعین رأفت و نظر شفقت مرموق دارد و مکافات خدمت ایشان را از لطف فرونگذارد ، و بآنان که به بدخدمتی استمرار نمایند و از اصرار بسوی اعتذار نه گرایند به تبعیت و معیت با خود نه گرداند ، چه در نهاد ملک هیچ چیزی قادح تر ازین نیست که یکی در نیک خدمتی قیام ورزد و او از لطائف مرحمت محروم ماند و دیگری در بدخدمتی مصر و مستبد باشد و تدارک آن بدو نرسد ، بیت :

هر کجا داغ بایدش فرمود چون تو مرهم نهی ، ندارد سود

سبیل امراء و کبراء و رایان و راجگان و مقدمان و سایر سکان اقلیم

سند آنکه برین مرحمت که در باب ایشان مبذول فرمودیم و این اقطاع را بایالت آن فرزند مخصوص گردانیدیم ، شفقت کمال دانند و بدین موجب بدعاء دولت قاهره ''ثبت الله ارکانها و مهد بنیانها،، ثبات نمایند و مثال این فرزند را مماثل فرمان ما دانند تا باجلال و ارضا مخصوص گردند بمشیت الله تعالی و عونه ـ

(۲)

این منشور برای تفویض شغل وزارت از حضرت خدایگان بجانب مسند عالی اعظم همایون صادر شد ـ

حمد بیحد و مدح بیعد مر آن خدای را تعالی و تقدس که سحاب کرم او بر عالمیان منهمر و متوالی است و ذات پاکش از موازرت وزیر و معاونت مشیر بری و متعالی ، و صلات صلوات و تحف تحیات نثار حضرت سید کائنات و سید موجودات محمد مصطفی علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات که سلطان انبیاء و برهان اصفیاست ، و منشور جلال او بتوقیع ''وما ارسلناک الا رحمة للعالمین،، مزین و محلی ، و بر آل و عترت او که پناه حوزهٔ اسلام و حماة بیضهٔ انام اند ، باد ـ

اما بعد عواطف و عوارف نامتناهی الهی که در بارهٔ ما شایع و مفیض است ازان پایه درگذشته است که بواسطهٔ بیان منتشر و وسیلت بنان در صورت تحریر و حیز تقریر در آید و بدستیاری افکار ادنی شکر آن اندکی از بسیار و یکی از هزار فرا نماید ، و افضل نعم و اجمل کرم ایزد سبحانه و تعالی آنست که ابواب سیاست جهانبانی و مفاتیح تائید آسمانی بر ما گشاده است و جهانیان را در ظل ممدود ما که ''السلطان ظل الله فی العالمین،، عبارت ازان است ، جای داده و ما را رأی صائب و فکر ثاقب در تمهید قواعد جهانداری و تنقید مصالح شهریاری ارزانی داشته ، و رقم معرفت سر معنی ' وشاورهم فی الامر،، بر صحیفهٔ ضمیر ما نگاشته ، و بر ادوات و آلات کمالات که دربایست امور دین و ملک است واقف و عارف گردانیده ، و ما را از حضیض ضعف فطرت باوج مقدرت سلطنت رسانیده ، و با آن که انبیاء صلوات الله علیهم اجمعین با کمال ذات و جلال صفات از حضرت عزت جلت قدرته و علت کلمته مزید التماس کردند ،

کما قال عز من قائل ''و اجعل لی وزیراً من اهلی،، ما را از سرا پردهٔ الطاف غیبی و تتق اسرار لا ریبی برادری درخور این مسند برای تقویت و مدد روزی کرد ، چه مقرر است که اعراس بلاد ممالک بی کفایت دستور که در جلباب وزارت گوی مسابقت از وزرای سابق می ربود ، و در زمان تحدی و آوان تصدی در مبادرت ید بیضا می نمود و نقش اخلاص ما بر صفحهٔ دل خود گماشته ، و ظاهر و باطن خود را در نیک خواهی ملک ما مصروف داشته تا طراوت و نضارت بگیرد ، جمال ننماید و عقود عساکر قاهره و معاقد جنود ظاهره که نگاهبان حوزهٔ ملک و ملت و محافظان بیضهٔ دین و دولت اند بی معاونت وزیر که رای رزین را بذات او افتخار و عقل متین را بسدهٔ منبع او مأوی و قرار است ، انتظام نیابد ، و خزاین موفوره و دفائن نامحصوره جز بواسطهٔ صاحب مثل آن نداشتند برای(۱) [اعتلای] دین محمدی و اسعاد سواعد ملک احمدی ، [امکان نپذیرد] و مع ذلک از سخن مسموع و اسپان تنگ بسته با قلادهٔ زر مرصع مجلس عالی را بلند کردیم(۲) و هر چند ذات کامل صفات او مستغنی از وصایاست بر سبیل احضار می فرمائیم که اتاوات و جبایات اموال بفکر ثاقب خود بگشاید ، و علوم جلیه و خفیهٔ این امر نازک که برای ذات وزارت است ، اکتساب نماید ، چه قیام مصالح سلطنت بتوفیر اموال منوط و صلاح امور مملکت بتشمیر بیت المال مربوط است - کما قال عز من قائل ''اموالکم التی جعل الله لکم قیاما،، و نیز بدلائل عقل و بشواهد خرد مصور است که اطراد احوال و انتساق اعمال در ادخار اموال است و این معنی آنگاه دست دهد که ارباب کفایت را که بصیانت متفق علیه ، و اصحاب کیاست را که بامانت مشار الیه باشند ، بالطاف عمیم بنوازند و [در] مراتب و درجات ایشان ترقی فرمایند و عمله [را] که بسمت خیانت موسوم و بوصمت مداهنت موصوم باشند ، در معاملات تداخل ندهند ، و نگاه دارند تا همگنان بر جادهٔ قویم امانت ، و منهج مستقیم صیانت استقامت نمایند ، و خائنان از سبب عدم اعتماد بضرورت سوی امانت گرایند. چون این معنی تمشیت پذیرد ، عروس

---

۱ ، ۲- مفهوم عبارات : ''صاحب - - - - برای،، و ''مع ذلک - - - - بلند کردیم،، مغشوش است -

حصول تقویت مطلوب از تتق غیب جهال نماید و نواب را اندرز کند تا مورد عذب اتاوات و جبایات را از شوائب خیانت مصفی دارند ، و از عقل مرشد خود رقیبی بر حال ایشان گمارد تا احراز فضیلت ''قوآ انفسکم و اهلیکم ناراً،، بدست آرد ، و می فرمائیم تا عدل و نصفت پیرایهٔ حال خود سازد ، و متغلبان را بر زیردستان که ودایع آفریدگار اند ، استیلا ندهد ، چه بیت :

مملکت از عـدل شود استوار کار تو از عدل تو گیرد قرار

و اگر ظالمی(۱) را بسهو [صاحب] منصب گردانیده باشد ، در صرف و عزل او تأمل و تأنی را مجال ندهد ''فان الظلم مرتعه وخیم'' تا ظلم که عادتی ذمیم و سیرتی وخیم است شیوع و استمرار نیابد ، و می فرمائیم تا باهل رأی و تدبیر که عقل رهنمای در تیره شب حوادث دلیلی ظاهر و مرشدی باهر است ، مشاورت فرماید ، و از طبقه ای که بشائبهٔ جهل منسوب باشند منهل عذب مشاورت صافی دارد ، و در محل مشورت اگر چیزی خلاف نفع ملک تصور کند ، آن را بحسن عبارت و لطف استعارت بتواضع تمام و ادب بسیار پیش امیر(۲) اعظم خان باز نماید که مؤثر آید ، و هر چند مراحم فراوان و مکارم بی پایان در اعلاء مدارج دولت و ارتفاع معارج حشمت معائنه کند بمسکنت و اضطرار پیش آید ، و از نخوت و استکبار و غرور و پندار اجتناب نماید ، و در زمان غضب زمام تمالک و تماسک فرونگذارد و قضیهٔ ''العفو عند القـدرة'' نصب عین دارد ، و حلم و اعفاء را که از خصال پسندیده و خلال حمیده است ، پیرایهٔ ذات خود داند و می فرمائیم که اولاد مصطفی و احفاد مرتضی را که منشور نهاد ایشان بتوقیع ''إنی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی،، موشح است ، مؤقر و مکرم و مفخر و معظم دارد و در تحری مرضات ایشان که سبب نیل درجات است باقصی الغایة و ابعد النهایة بکوشد ، و این خصلت محمود را بحضرت رب‌العالمین و جناب سید المرسلین [وسیلهٔ] حمیده و ذریعهٔ نجات(۳) شمارد ، و تبجیل جانب مشائخ کرام که مقربان حضرت

۱- در اصل : حاسهی -
۲- در اصل : سریر -
۳- در اصل : ذریعته‌التحیات ، که سهو کاتب است -

علام اند ، و ظلمت حوادث روزگار و طوارق لیل و نهار بادعیهٔ متبرکه ایشان منکشف است سبب ترقی درجات دارین تصور کند ، و ائمه و اجلهٔ فقهاء که بشرف خطاب ''علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل،، مشرف اند،، و دین قویم و صراط مستقیم بدستیاری ایشان برپاست ، بر حسب استحقاق ادرارات مدر دارد ـ و اعلاء معالم شریعت و احیاء مراسم طریقت را سبب علو درجات شمارد ـ

سبیل خانان کبار و ملوک ستوده آثار و مقطعان و ولات و طرفداران و منظوران درگاه و مشهوران بارگاه و کفاة وزراء(۱) و دهاة کبراء(۲) و طبقات خلق علی اختلاف درجاتهم آنکه مسند عالی کبیر مؤید و مظفر و منصور و مجاهد و مرابط و مقسط و ضابط و اریحی را مالک رقاب دانند و پروانهٔ اشارات او را مماثل و مضاهی فرمانهای ما انگارند و ازان تجاوز جائز نشمرند ، تا به اجلال و ارتضاء مقرون گردند ، بمشیة الله تعالی و عونه ـ

(۳)

این منشور که بجهت تفویض نیابت اقطاع ملتان بجانب بندهٔ درگاه اعلی صادر شده بود بقلم آمد ـ

بذل کرامت و صرف عنایت [را] دربارهٔ بندگان مخلص که صنع دولت و برکشیدهٔ حضرت ما اند و اصطناع امرای کبار و وزرای نامدار را که بوصلت علم و دیانت بمقام امانت رسیده ، بواسطهٔ حسن اعتقاد درمرکز اعتماد جای یافته و بمتانت رأی و رزانت عقل مشکل‌گشای مشار الیه و متفق علیه اند ،(۳) سبب انتظام امور ملک و ملت و موجب التیام مصالح دین و دولت تصور کرده ایم ، و مزیت تربیت ، در باب اعیان درگاه که حدقهٔ ملک بتوتیای کفایت ایشان رزیده و حدیقهٔ دین برشحهٔ دیانت ایشان نضرت یافته ، فرض عین و عین فرض می دانیم ـ

۱ـ در اصل : کفاة و وزراء ـ
۲ـ در اصل : دهاة و کبراء ـ
۳ـ در اصل : ایشان را سبب ـ ـ ـ ـ

بر بناء این مقدمات ملک الشرق و الوزراء عین‌الملک عین الدولة و الدین قامع الکفرة والمشرکین ، قاطع الفجرة والمتمردین ، معدن الفضائل، جامع السیف و القلم ، والی العلم و العلم ، سپهدار ایران ، دستور آفاق عبدالله ماهرو مکنه الله را که بحلیهٔ معالی شاهقه محلی(۱) ، و در مضمار صرامت و شهامت سابق و مجلی است بعین عنایت ملحوظ گردانیدیم و بر مقتضاء ''اعط القوس باربها'' در جمیع امور و مصالح ولایت و حشم شق ملتان از حل و عقد و قبض و بسط و نصب و عزل و منع و اعطاء او را اذن دادیم تا بحکم مشاهده و برأی صائب و رویت ثاقب خویش کارها [را] به پرداخت رساند و بدین استظهار در تعمیر بلاد و ترفیه عباد و پرورش کافهٔ رعایا و عامهٔ برایا که در دنیا بران موصی و موکولم و در عقبی ازان مخاطب و مسئول خواهم بود چنانکه از علم و درایت و عقل و کفایت او مقتضاء باشد ، بذل مجهود باقامت رساند و عدل و احسان و فضل و امتنان را که ممهد ارکان جهانداری و مؤسس بنیان شهریاری است برای ادراک معنی ''ان الله یأمر بالعدل والاحسان،، شعار و دثار خود سازد ـ

سبیل ملوک و امراء که دران شق نامزد و داخل اند ، و مقطعان و کارکنان و رایان ـ ـ ـ و لشکران و سائر سکان آن دیار او را چنانچه در فرمان اعلیٰ مسطور است منقاد باشند تا بمحمدت و ارتضاء مقرون گردند ، بمشیة الله تعالی و عونه ـ

(۴)

این منشور برای مقررداشت سید السادات
صنیع العباد سید محمد معجونی به قلم آمد ـ

خوب ترین عادتی از عادات پسندیدهٔ خسروان دیندار و بزرگترین سیرتی از سیر حمیدهٔ شهریاران شرع شعار که عنان عنایت بر صوب آن

۱- در اصل : متحلی ـ

معطوف و زبان مهدت بذکر آن مشغوف بود ، و دعائم شهریاری بمیامن آن استوار ، و قوایم جهانداری ببرکات آن پایدار گردد ، و صحیفهٔ مفاخر سلاطین دین پناه بواسطهٔ آن مزین شود و نیکنامی عاجل و ثواب آجل که دولت عظمیٰ و سعادت کبریٰ است بدان حاصل آید ، آنست که صحائف اعتقاد را بنقش ''الشفقة علی خلق الله'' نگاشته و مؤنت معاش و انتعاش عالمیان بحسن عنایت برداشته شود و وضیع و شریف و قوی و ضعیف ، علی تفاوت درجاتهم و اختلاف طبقاتهم بحظ وافر و نصیب اوفر مستفیض و محظوظ گردند ـ خصوصاً سادات کرام که منشور نهاد ایشان بتوقیع ''لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیراً'' محلیٰ و مجلیٰ است ، تا چون علویت و شرف سیادت بایثار و انفاق بدرجهٔ ''ویؤثرون علی انفسهم ولو کان بهم خصاصة'' رسیده ، عبادت آفریدگار و طاعت پروردگار را چنان شعار خود ساخته که سر معنیٰ ''وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون'' مکاشفه شده است ـ

بر حسب این مقدمات و مقتضیات این کلمات سید السادات ، منبع السعادات ، افتخار آل رسول شرف دودمان بتول اعنی سید محمد معجونی را که بکرامت ''ان اکرمکم عند الله اتقاکم'' مکرم و کسوت فطرتش بانتساب حضرت نبوی مطرز و معلم است ، بوفور عنایت و فرط اعانت مخصوص فرمودیم و خانقاه سید مذکور و چاه‌های سواد شهر نهر واله که سید محمد مذکور در وجه وقف خانقاه مذکور داشت و در قرنها از تصرف او رفته و ملک الشرق والوزراء افتخار الملک جامع السیف والقلم، والی العلم والعلم ، صاحب دیوان استیفای ممالک فرید الدولة والدین اعنی حسین امیر میران مکنه الله تعالی خانقاه و چاه‌ها بر سید مذکور مقرر داشته ، هم بران جمله مقرر داشتیم ـ

سبیل ولاة و نواب و کارکنان حال و استقبال عرصهٔ گجرات آن که خانقاه و چاه های مذکور بموجب مکتوب ملک الشرق والوزراء بر سید محمد مذکور مقرر و معین شناسند و در تصرف او و کسان او بازگذارند ، و حکم فرمان را بامتنان و انقیاد تلقی نمایند تا بمحمدت و ارتضاء مقرون گردند ، بمشیة الله تعالی و عونه ـ

(۵)

این منشور جهت تفویض خانقاه به شیخ زاده ابوبکر یزدی در قلم آمد ـ

سنن پسندیدهٔ سلاطین روی زمین و پادشاهان(۱) سکندر جبین ، که سبب انتظام امور ملک و ملت و موجب التیام مصالح دین و دولت است و عقد مملکت بوسیلت آن استوار شود و عقد سلطنت بواسطهٔ آن از انتشار مصون ماند و بمباشرت آن ثواب جمیل و اجر جزیل حاصل آید و بمیامن آن چهرهٔ مطلوب از آئینهٔ مراد جمال نماید ، آنست که عنایت پادشاهانه در بارهٔ صلحاء وافرعبادت و مشائخ متوافر زهادت که بوجود کمال تقوی ایثار و انفاق را بر مقتضاء ''یطعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیما و اسیرا،، بعین یقین شناخته و بنفس خود بعبادت آفریدگار تعالی و تقدس بثبات قدم ایستاده ، [مصروف دارد] و برای فراغ بال دیگر اهل طاعت ابواب رفاهیت گشاده(۲) کند ، تا این فرقهٔ کرام و طبقهٔ عظام مرفه الحال و فارغ البال روزگار گذرانند ـ

بر بناء این سوابق شیخ عابد زاهد بارع ورع متقی متدین شیخ زادهٔ بزرگوار اعنی شیخ ابوبکر بن شیخ شهاب الدین المعروف به ''شیخ زاده یزدی،، دامت برکاته' را که ارثاً و استحقاقاً در مضمار طریقت قصب السبق از اشباه و امثال خود ربوده و در منهج قویم و صراط مستقیم ید بیضاء نموده ، بعنایت پادشاهانه مخصوص فرمودیم و خانقاه کودیه و تکیهٔ حوالی و زمین و چاه‌های سواد شهر نهر واله که شیخ حاجی رجب مرحوم در وجه معاش خود و خرج ارباب خانقاه مذکور[و] صادر و وارد ، مسلم و مقرر داشت ، و ملک‌الشرق و الوزراء افتخار الملک جامع السیف و القلم والی العلم والعلم دستور آفاق صاحب دیوان استیفاء ممالک فرید الدولة والدین اعنی امیر میران مکنه الله تعالی خانقاه و دیه و زمین و چاه های مذکور را باسم شیخ زادهٔ مذکور تعیین(۳) کرد ـ همان جمله کارکنان حال و استقبال عرصهٔ گجرات بموجب مکتوب

۱ـ در اصل : و سنن پسندیدهٔ پادشاهان ـ
۲ـ در اصل : رفاهیت گشاده مصروف شود ـ
۳ـ در اصل : تعین ـ

ملک الشرق والوزراء بر شیخ زادهٔ مذکور معین شناسند ، و در تصرف او و کسان او باز گذارند و بر حکم فرمان اعلی روند تا پسندیده افتد ، بمشیة الله تعالی و عونه ـ

(٦)

این مثال بجانب ائمه و سادات و مشائخ و خانان و ملوک و کافهٔ رعایا و عامهٔ برایای ملک لکهنوتی در قلم آمد ـ

حمدی که از ادای آن اعطاف عدل در هزت آید ، و شکری که از گزاردن آن توسن زبان(۱) جنبش و جولان نماید ، مر حضرت مالک الملک تعالی و تقدس را که سلاطین دیندار و خسروان شرع شعار را بر عدل و احسان موقوف گردانید ، و سر معنی ''ان الله یأمر بالعدل و الاحسان'' بگوش هوش ایشان رسانید و صلوات فراوان و تحیات بی پایان برسید کونین و نبی حرمین صلی الله علیه و علی آله و اصحابه که ایشان بر رعیت پروری و داد گستری بر مقتضای ''کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته'' تحریض فرموده [اند] و فضیلت معدلت و نصفت بر مبناء ''عدل ساعة خیر من عبادة ستین سنة'' عیان نموده ـ

اما بعد بر خواطر و ضمائر خانان و ملوک و امراء افاضل و کفاة وزراء و طبقات حشم و طوائف خدم و اهالی اسلام و کافهٔ انام ملک لکهنوتی معلوم و مقرر و مفهوم و مصور باد که عنایت بی نهایت حضرت صمدیت در بارهٔ ما بیش ازآنست که در حیز شمار آید و یا زبان و قلم به تحریر و تقریر آن مساعدت نماید ـ یکی ازان نعم عمیم و کرم جسیم آنست که ما را بر عدل و احسان مجبول آفریده است و برای امن و آسایش جهانیان برگزیده و بر همگنان رحیم و مشفق گردانیده ـ

بر سرابق این مقدمات و مبناء این کلمات همت عدل افزا و نهمت احسان فرمای ما بران منحصر و مقصور است که روی روزگار بنور عدل و احسان ما زیب و زینت یابد و دور و نزدیک از نصاب مرحمت ما

۱ـ در اصل : توسن زبان در جنبش و ـ ـ ـ ـ

حظ وافر بر گیرد و اسباب معاش و ابواب انتعاش بر جهانیان گشاده و آماده شود و همگنان در ظل سلطنت و کنف حمایت و مرحمت ما مرفه الحال روزگار گذرانند و جهان هر روز طراوتی نو و نضارتی تازه(۱) گیرد و مملکت هند بنور عدل معمور گردد و ظلمات از میان برخیزد(۲) و جور و عدوان چون عنقای مغرب رخ در نقاب حجاب کشد.

و چون بسمع میمون ما رسید که الیاس حاجی بر خلق دیار لکهنوتی و ترهت ظلم و عدوان آشکارا کرده است و خونهای ناحق ریخته تا بحدی که عورات را هم می کشد و معلوم است که در هیچ دینی و مذهبی عورات کافر را نیز کشتن نیامده است ، و بستدن اموال ناحق که از روی شرع محظور و ممنوع است خلق را رنجه داشت ، و عصمت از جان و مال خلق برخاسته و نگاه داشت فروج و دماء هدر و تلف افتاده ، و نیز چون دیار گشادهٔ مخدومان ماست و به ارث از دست انام بما رسیده ، نصرت خلق آن دیار بر ذمهٔ همت پادشاهانهٔ ما واجب و لازم است. و الیاس حاجی در حیات خدایگان مرحوم و مغفور ، انار الله برهانه ، مطیع و فرمانبردار بود. و در جلوس همایون ما نیز سر باطاعت در آورد و چنانچه رسم مطیعان باشد عرایض و خدمتیات(۳) فرستاد. پیشی ازین شمه‌ای بسمع اشرف ما از تعدی و ظلمی که بر خلق خدای میکند رسیده بود. ما می خواستیم که او را تنبیه کنیم تا ازین ممتنع گردد ، چون از حد تجاوز نمود و بغی آشکارا کرد بر حسب آن با لشکر های قاهره بجهت استخلاص این دیار و رفاهیت این خلق نهضت فرمودیم تا همگنان را از ظلم او برهانیم ، و ریش‌های جور او را بمرهم عدل و احسان مندمل گردانیم و نهال وجود اینان که به تند باد ظلم و جور پژمرده شده است بزلال افضال ما پرورش یابد و برومند گردد. بوفور مرحمت فرمان دادیم تا مجموع خلق دیار لکهنوتی از سادات و علماء و مشائخ و امثال ایشان و خانان و ملوک و امراء و صدور و اکابر معارف و حشم و خدم هر کس که اخلاص بلیغ ما کند و همت اسلام او را بدان آرد که بی درنگ و توقف متوجه حضرت جهان‌پناه ما گردد ، آنچه دارد

۱- در اصل : نوطراوتی و تازه نضارتی.
۲- در اصل : به خیزد.
۳- در اصل : خدمتیان.

از اقطاع و دیه و زمین و وظائف و نان و مواجب ، یکی(۱) بدو ایشان را بدهیم و طائفهٔ زمین‌داران از جنس مقدمان و مفروزیان و مالکان و امثال اینان از حد آب کوسی تا آنجا که نهایت ولایت لکهنوتی است ، هر کس را که بحضرت جهان پناه ما بیاید ، محصول ولایت او امسال بتمام معاف باشد و سال آینده بر نسبت قانون که در ایام سلطان شمس الدین مرحوم بوده است فرمان داده شد تا خراج و محصول بر آن جمله مستقیم کنند ، و بهیچ وجه زیادت ازان نه طلبند و قسمات و عوارضات فروعی و محدثات که بدان خلق آن دیار را مضرت و زحمت می رسد بکلی دور کنند و مقدمان و مالکان و رایان(۲) و کبیران و جز ایشان هر که با تمام جمعیت خود بحضرت جهان‌پناه ما آید آنچه او را از اقطاع و دیه و زمین و نان و مواجب و جز آن باشد یکی بدو مرحمت کنیم و هر که با نصف جمعیت بیاید یکی به یک و نیم ، و هر که خود تنها بیاید آنچه دارد [او را] مقرر باشد - بر سر آن مراحم و عواطف ایشان را از مقام اصل نه جنبانیم و تکلیف نه کنیم و فرمان دادیم تا مجموع خلق این دیار بمراد و اختیار خود در اوطان و مساکن خود ساکن و متوطن گردند و فارغ البال و ایمن باشند و عامهٔ رعایا و کافهٔ برایا بدین مراحم و عواطف مرفه الحال و فارغ البال گردند ، انشاء الله تعالی -

(۷)

این منشور بجهت شغل داد بیگی خطهٔ ملتان بقلم آمد -

بعثت رسل و انبیاء صلوات الله علیهم اجمعین ، و نصب ائمه و ولاة برای حفظ(۳) فروج و دماء و اموال مسلمانان است - چنانچه در قول امیرالمؤمنین عمر رضی الله تعالی عنه آمده است "ما یزع السلطان اکثر مما

۱- در اصل : هریکی -
۲- در اصل : سائلان -
۳- در اصل : حق -

یزع القرآن'' یعنی منع سلطان بیشتر از منع قرآن است و وی فرماید که این معنی مستبدع از کلام مجید است کما قال الله تعالی ''لانتم اشد رهبة فی صدورهم من الله ذلک بانهم قوم لا یفقهون'' و قرآن حق خواص است [که] معانی آن را به بینند و تدبر کنند و اتباع حق نمایند - اما عوام که ایشان را خوف و خشیت باری تعالی نیست اگر خوف سلطان و ولاة [هم] نباشد تقاتل و تفانی راه یابد و فروج و دماء و اموال مسلمانان در معرض هدر و تلف افتد - چون این قاعده شرعاً مستمر است و در طبائع فسق و هوای نفس غالب و مستولی ، بنا بر این زاجری و مانعی می باید تا امور عظام که مطلوب است باصلاح باز آید و بر حسب شرع تمشیت پذیرد -

بر مقتضای این سوابق دادبیگی و احتساب خطهٔ ملتان بحوالهٔ فلان گردانیده شده تا درین اشتغال شریف و امور دینی قیام نماید و بر جادهٔ شرع و طریقهٔ عدل باشد و طائفه ای که پای از دائرهٔ شریعت بیرون می نهند ، و در چیزی که خلاف مذهب است اقدام می نمایند ، بصلابت تمام و حسن اهتمام مانع و زاجر باشد ، علی‌الخصوص بعض رساتیق ملتان را که منکوحهٔ یکی پیش از طلاق دیگری بزنی می گیرد و این عادت مردود و بدعت نامحمود که در جمیع ادیان حرام است میان اینان شائع و مستفیض ، سزا و زجری باستقصاء واجب بیند و چون باری جل و علا نکاح را برای تحصین نفس و ازدیاد توالد و تناسل ، که دوام عالم و بقای گیتی بران منوط و مربوط است ، سنت سنیه گردانیده و سفاح [و] سفاح بنداء ''ولا تقربوا الزنا إنه كان فاحشة و مقتاً و ساء سبيلا'' بگوش هوش همگنان رسانیده و از لفظ در بار حضرت رسالت انوار ''النکاح من سنتی'' لامع و منتشر گشته ، اندرز نماید و ندا در دهد که ''ای اهالی ملتان ازین فعل قبیح که 'ما سبقکم بها من أحد من‌العالمین' باز ایستید ، و تا این شیوه در شما هست(۱) هیهات که دین شما درست باشد ، بخدای تبارک و تعالی که آفریدگار جهانیان است و راه حلال و حرام نموده است ، باز آئید'' - اگر گویند که ''برمقتضاء 'إنا وجدنا آبائنا علی أمة و إنا علی آثارهم مهتدون' اتباع پدران و جدان

۱- در اصل : شماست -

خود می کنیم'' بدانند که ایشان که همچنین کرده اند بر ضلال بوده الا ما شاء الله که مسلمان رفته باشند ـ

پس واجب است زنان را که بدین نوع در خانه داشته اند طلاق گویانند و بعد عدت بخواهند تا فرزندان که بیارند حلال زاده باشند و نفس خود را از آتش دوزخ رهانیده باشند ـ شما را یک ماه مهلت است میان خود چنانچه ذکر رفت اصلاح کنید و از حرام بحلال باز آئید ، و از معصیت بسوی طاعت گرائید و اگر بعد ازین میل کسی بدین حرفت شنیع بفریاد پیش آید و بران کس ثابت شود بسزا و جزای آن برسد ـ

(۸)

این مثال به یکی از امراء بجهت سر لشکری اقلیم سند در قلم آمد ـ

چون خداوند عالم ، پادشاه بنی آدم ، محیی مراسم دین ، مظهر معالم صدق و یقین ، سلطان السلاطین ، ظل الله فی العالمین ، عضد الخلافة ، ناصب العدل والرأفة ، المؤید من السماء ، المظفر علی صنوف الاعداء ، الحامی لبلاد الله ، الراعی لعباد الله ، مالک رقاب الامم ، مولی الجود والکرم ، شعر :

له همم لا منتهی لکبارها و همته الصغری أجل من الدهر

خلد الله ملکه و سلطانه ، و اعلیٰ امره و شأنه ، بندهٔ پیر قدیم خود را از میان بندگان برگزید و رقم اختصاص بر ناصیهٔ اخلاص این بنده کشید و محسود اقران و مغبوط اخوان گردانیده ، انواع اصطناع و اصناف الطاف دربارهٔ دعا گوی قدیم خود ارزانی داشت و بر علم حسن بندگی کتابهٔ حسن قبول نگاشت ، و عرصهٔ ملتان صانها الله عن الحادثات از کوه جودی تا شط دریائی که آن جا باشد و با بحر مجتمع است بدین بنده استقامت یافت ، و حل و عقد و قبض و بسط و منع و اعطاء و عزل و نصب بصواب دید بنده مفوض فرمود ، و کرات و مرات علی اختلاف الزمان و المکان بر زبان مبارک رانده که در عرصهٔ ممالک طویل(۱) و بسیط ، بهر

۱ـ در اصل : ممالک پاکش طویل ـ ـ ـ ـ

زمان ، بجوانب و اطراف آن ، جز بندگان مخلص که بر مزاج مبارک ما واقف و عارف باشند و بکاردانی [و] لشکرکشی معروف و موصوف بوند نتوان رسید - بنا بر این بندۀ قدیم خود را دران عرصه فرستاد(۱) و از راه اعتماد زمام إذن مطلق بدست بنده داد و فرمود ''ما هر چه در حضرت میکنیم او در عرصهٔ ملتان باتباع و اقتفاء آن ، امور بتقدیم رساند ، و خود را درین امر جزیل مأذون و مأمور داند - علی الخصوص در بار عام بدواوین فرمان دادیم که هر چه بندۀ پیر قدیم کند آن کردۀ ما دانند و دران زیادت و کم نکنند و ابواب منازعت و مناقشت مسدود دارند''-

و چون ادای شکر این نعم و سپاس آن کرم از طاقت بشری و قدرت انسانی بیرون بود ، دل را بهوای دولتخواهی و زبان را بذکر ثنا سرائی و جوارح را برای انتظام امور دین و دولت و التیام مصالح ملک و ملت مشغوف گردانیدم ، شعر :

أفادتکم النعماء منی ثلاثـة   یدی ولسانی والضمیر المحجبا

و در محامات حوزۀ اسلام و ممالات بیضهٔ انام و استیصال ارباب ضلالت و تدمیر اصحاب جهالت و قلع کفار و قمع فجار و قهر بغاة و قتل طغاة و طرد اهالی فساد و دفع اعوان حقد و عناد و تقویت انصار دین هدی و تمشیت امور شریعت مصطفی صلی الله علیه وسلم بذل مجهود باقصی الغایة و ابعد النهایة بتقدیم رسانیدم -

بر حسب این ، فلان ابن فلان سر لشکر فرد بآن دیار گردانیده شد و لشکرها برای دفع تشویش مغل و حسم مواد فساد بغاة تهته نامزد او فرموده ایم - هر گاه بوقت مراجعت طلبند عسکر مذکور باسران و عدت و اهبت جهاد بدو پیوندد و اعلام رفت تا او حزم را رعایت کند ، و در محاربت اسالیب تحفظ و اقانین تیقظ مرعی دارد و هرگاه که او بحرب متصدی شود توکل را مقتدا و التجاء بحضرت خدا پیشوای خود سازد و در کار غزوه و جهاد نظر او بر نصرت دین باشد تا مظفر و منصور و مؤید و مسرور گردد - ''إن تنصرو الله ینصرکم و یثبت أقدامکم''- و عجب

۱- در اصل : فرستاده -

و غرور را ممنوع و محظور شناسد ، چه هیچ چیز قادح تر از عُجب نیست ـ کما قال عز من قائل ''لقد نصرکم الله فی مواطن کثیرة و یوم حنین إذ أعجبتکم کثرتکم''، بیت :

مبادا کس بزور خویش مغرور که مغروری کلاه از سر کند دور

و چون بعون حق و قدرت قادر مطلق بر ظفر دست یابد و خصم او از پیش بتابد راه گریز [بر] او بسته نگرداند و این مثنوی را نصب عین داند ، بیت :

چو فیروز گشتی ، مشو در ستیز مکن بسته بر خصم راه گریز

هذا ما عهدنا علیک و فوضنا الأمر إلیک فاقتف آثارنا ، والله الموفق للسداد والهادی إلی الرشاد ـ

(۹)

این مثال بجهت تفویض نیابت اقطاع عالم آباد بیکی از امراء در قلم آمد ـ

صرف عنایت و بذل رعایت در باب غزاة که بمزیت فضیلت ''فضل الله المجاهدین بأموالهم وأنفسهم علی القاعدین درجة'' مشار الیه و در شجاعت بر مقتضاء سنت متفق علیه اند و در میدان مردانگی گوی فرزانگی ربوده و آثار شهامت و صرامت باشباه و اقران نموده سبب انتظام و موجب التیام جمهور امور است ـ

بر سوابق این مقدمات اقطاع فلان که ثغری مبین و حصنی متین است از استقبال شهور سنه فلان بحوالهٔ فلان که در غزو و جهاد متابع سنت نبوی و مقتفی آثار مصطفوی است گردانیده اند تا چنانچه از دیانت و صلابت او مقتضی باشد در تیمارداشت آن بکوشد و رعایا را که ودایع آفریدگار اند در کنف شفقت خود دارد و جناح تربیت بر سر ایشان گستراند و این سنت حمیده را از عادات پسندیده داند و معنی ''کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیته'' نصب عین دارد و در امور جهاد حزم و شکست و متانت را تقدیم دهد ـ

الرأی قبل شجاعة الشجعان هو أول و هی المحل الثانی

و در عمارات و زراعت که بران واقف و عارف است بعنایت مجهود برسد ، چه اطراد احوال و اتساق اعمال بترحیب و ترجیب برایا منوط و مربوط است ـ

سبیل رایان و خوطان و مقدمان و رعایای عالم آباد آن که فلان ابن فلان را نائب اقطاع دانند و در مصالح کلی و جزوی التجا بدو و کسان او کنند و شکر و شکایت او را مؤثر دانند و همگنان بدین روند تا بمحمدت مقرون گردند ـ

(۱۰)

این مثال بجهت تمشیات لکهن رای مقدم تلواره در قلم آمد ـ

بر کندن بیخ بغی و فساد و حسم مواد عناد که ترفیه عباد بران منوط و تعمیر بلاد بدان مربوط است و ترشیح نهال اطاعت و فرمان‌برداری و تفتیح ابواب مطاوعت و خراج گزاری که ممهد ارکان دین و دولت و مشید بنیان ملک و ملت است [و] عروس مطلوب جز در آئینهٔ این دو سیرت محمود روی ننماید و فراغ بال از دواعی اختلاط جز از تقبل این سیرت حاصل نیاید و افاضت عدل و احسان و اشاعت فضل و امتنان که نضارت جهان و طراوت اهل زمان بران منحصر و موقوف و خاطر ارباب امرت بر صوب آن مائل و مصروف است و بر کشیدن اولاد مطیعان درگاه و احفاد(۱) مخلصان بارگاه فلک جاه که صحائف افعال ایشان جز برقم اخلاص حضرت مرقوم ، و جرائد اعمال ایشان جز بسمت نیک خواهی موسوم نبوده باشد سبب نظام و انتظام و موجب رامش و آرامش و مستدعی فراغ کافهٔ رعایا و رفاهیت عامهٔ برایاست ـ

تصور کرده می شود بر حسب این ذرائع حمیده و شوارع اکیده و اصول مفیده که در تلواره ''لکهن رای'' که بتغلب در آمده بود و نفاذ بوائد بغی و عصیان و ایقاظ فتنه و فساد و طغیان کرده ، شراو را

۱- در اصل : بر کشیدن احفاد ـ ـ ـ

بحسن تدبیر بکفایت رسانیدیم و خدمات ''لکهن رای'' را بحسن مکافات مقرون گردانیدیم و ''بهل'' پسر ''لکهن رای'' را بعین عنایت و نظر حفایت منظور کردیم و کار تلواره ''لکهن رای'' بدو مفوض فرمودیم تا رعایا را که ودایع آفریدگار اند بال شفقت بر سر ایشان بگستراند و در استمالت [و] فراهم آوردن اینان شرائط جهد و مراسم اجتهاد بتقدیم رساند و بر سیرت آباء و مجاملت اجداد خود بر جادۀ حسن رعیتی ثبات نماید و راههای [اسلاف ؟] مسلوک دارد وکیفیت های ملک بالا بیاراید و بر قرار معهود جبین خود روان دارد تا مستوجب شفقت و مستحق مزید تربیت گردد ، والله اعلم ـ

(۱۱)

این مثال بجهت دانگی همرواه و
قبول واه بجانب بابد وجهه(۱) مقدم درقلم آمد ـ

اعلاء درجۀ طائفه که بحسن رعیتی مواظبت کنند و در احتمال شدائد و مشاق برای تحری رضای ولاة مبالغت نمایند ، سبب انتظام امور است ـ

چنانچه بابدوجهه که برای حفر جوی شاهی نامزد شده بود و انواع تکلیف بر خود قبول کرده و بران ثبات نموده و مقدمان و حشریان دیگر تمام گریخته و ازو هر مقدمی و حشری فرار می نمود ، ببلاء قتل و جلاء وطن مبتلا می شد ـ چون بر مقتضاء ''و جلالة الأخطار فی الأخطار'' برای ترقی درجۀ خود مصابرت بنمود بنا بران از اسفل مرتبه باعلی درجه رسانیده و دانگی قبول واه و همرواه بدو حواله افتاد تا همگنان از امثال او بدین قضایا در حسن خدمت و تحمل مشقت برای رضای ولاة رغبت نمایند ـ

سبیل خوطان و مقدمان و رعایای پرگنات مذکور آن که او را وانۀ خود دانند و در خدمت او کوشند و در کار دانگی رجوع بدو نمایند تا مشمول و محفوف محمدت گردند ، انشاء الله العزیز ـ

۱- این کلمه درست خوانده نشد ـ

(۱۲)

این عهدنامه برای ملوک پیشگاه و امراء نامدار و مخلصان درگاه و خوانین بارگاه در قلم آمد ـ

چون سنت مالک الملک تعالی و تقدس و رسول او صلی الله علیه وسلم بر عهد و میثاق رفته است و بندگان و کهتران از قدیم الایام با سلاطین دیندار برای اظهار اخلاص و شرف خود نیز بیعت کرده اند برین قضیه من بنده بطوع و رغبت قبول کردم و بنیت صادق و اعتقاد درست می گویم بخدای کون و مکان ، بخدای زمین و آسمان ، بخدای عرش و کرسی ، بخدای جنی و انسی ، بخدائی که گرد تغیر به سرادق جلال او نه نشیند ، بخدائی که دیدهٔ تفکر و خیال کمال او نه بیند که ورد ارادت او از شائبهٔ اغراض مصفا و ذات پاکش از سمت شرک و شریک منزه و مبرا ست ـ بخدائی که ندای ''یا أیها الذین آمنوا أوفوا بالعقود'' بگوش هوش ارباب ایمان رسانیده ـ بخدائی که ایفای عهود را بحکم آیهٔ ''وأوفوا بعهد الله إذا عاهدتم ولا تنقضوا الأیمان بعد توکیدها'' بر همگنان واجب گردانیده و بالله الغالب المالک الملک الحی الذی لا یموت ـ

من بنده ازین ساعت و زمان عهد بستم و سوگندهائی که خلاف آن محض کفر است مؤکد گردانیدم تا در اطاعت و فرمان برداری و اخلاص و نیک خواهی خدایگان عالم نائب امیر المؤمنین خلیفهٔ رب العالمین سلطان السلاطین الواثق بتائید الله الرحمن ابو المظفر فیروز شاه سلطان خلد الله ملکه و سلطانه ، و اعلی امره و شأنه (که از روی شرع و إذن امام ولایت امر مطلق او راست و اطاعت و فرمان برداری حضرت او بر همگنان واجب و ثابت) راسخ و صافی دل و پاکیزه اعتقاد و بی غائله و نیک خواه و مخلص و یکرویه باشم و با دوستان آنحضرت دوست و با دشمنان دولت دشمن باشم و در مدت حیات خود بدین شرائط ثبات نمایم و [در] هیچ حال [و] بهیچ وجه حشم و خدم و درپیوستگان و مخلصان درگاه را مخالف نه باشم و از فرمان بادشاه بحق بیرون نیایم و با مخالفان این درگاه نه پیوندم و با بد اندیشان این حضرت یار نشوم و به تصریح و کنایت ، قول و فعل و

قلم درین درگاه بد نکنم و بدی را در خاطر جای ندهم و هر چه در وسع و امکان من بنده باشد از بندگی و نیک خواهی و حسن خدمت باقامت رسانم و دل و زبان و ظاهر و باطن را باخلاص این حضرت همواره بانقیاد و امتثال تلقی نمایم و هرگز بمخالفت این حضرت بیرون نیایم اگر معاذ الله پسر و برادرم باشد هم ازو بیزار شوم و در دفع و قلع او بکوشم و اطاعت باری تبارک و تعالی بحکم آیهٔ ''أطیعوا الله و أطیعوا الرسول وأولی الأمر منکم'' فریضه [خود] دانم و شکر نعمت این درگاه بقدر وسع و امکان بگزارم و در عبودیت این درگاه از خلاف و نفاق که حرمان ابدی بار آرد احتراز نمایم و اگر عیاذاً بالله ازین عهد و میثاق تجاوز کنم و ازین همه سوگندها(۱) و شرائط یا یکی ازین جمله خلاف کنم ناقض عهد باری تبارک و تعالی گردم و حشر من بنده در زمرهٔ فرق باشد که آیهٔ ''الذین ینقضون عهد الله'' در شأن ایشان نازل است و از وحدانیت خدای و حقیقت محمد رسول الله صلی الله علیه وسلم و جمیع رسل و ملائکه و قیامت و چهار مذهب و کتابها بیزار باشم و هر زنی که دارم و خواهم از من بی حیله و تأویل شرعی مطلقه باشد و هر بارکه حیله کنم یا نکاح فضولی بر حکم قاضی شافعی مذهب ، باز آن سوگند منعقد شود و هر بنده که دارم و بخرم آزاد گردد ـ هم برین جمله اعتراف نمودم و بر جمله مواثیق و عهود خدای تبارک و تعالی و کفی بالله شهیدا و ملائکه و حاضران را گواه گرفتم تا باین حال حجت باشد ـ

(۱۳)

عرضداشت از زبان ملک الشرق شهاب الدوله طغ قربیگ میسره و مقطع بدایون متضمن تعزیت سلطان شهید و تهنیت جلوس محمد شاه در قلم آمد ـ

بالجمله که فرمان همایون کامگاری موشح بطغرای غرای شهریاری

۱- در اصل : سوگندان ـ

که تا قیام قیامت نافذ و جاری باد فلان رسانید و از مضمون آن چنان معلوم شد که شهریار غازی، حامی ملت حجازی، پشت پناه اسلام ملجاء خاص و عام در منزل افغان پور رسید و در کوشک آن که راسخ البنیان و ثابت الارکان بود نزول فرمود و بار عام داد- در تضاعیف آن از صدمهٔ تقدیر ربانی آن عمارت بجنبید و بیفتاد - و آن بادشاه دیندار و خسرو اسکندر اقتدار بسعادت شهادت رسید و در جنت المأوی مسکن و مأوی ساخت و در مقام ''فی مقعد صدق عند ملیک مقتدر،، شتافت و خداوند عالم خالدالله ملکه، بعد تقدیم رسوم عزا برای صلاح کار جهانیان باستخارهٔ خانان و ملوک، افسر جهانبانی را بفرق همایون نهاد و در زمانی که زبان انشاد(۱) این بیت میکرد:

سزد گر جبرئیل آید برین فیروزه گون منبر
کند آفاق را خطبه بنام شاه دین پرور

بحکم ولایت عهد زیب و زینت داد -

دل باستماع دو خبر متناقض که مشتمل بر اماتت و احیاء بود، در خبر اول مرغ روح از آشیان تن پرواز نمود، و در خبر ثانی که لذیذ تر از حیات جاودانی است غمی که در دل چون کوه الوند متمکن شده بود برفت و جانی که از تن رفته بود به تن باز آمد و تن از غایت ضعف حکایت می کرد که بیت:

از ضعیفی چنان شدم که مرا باد می برد، پیرهن بگرفت

و از فرح چنان شدم که در جهان نمی گنجیدم، مصرع:

منت ایزد [را] که شه بر تخت سلطانی نشست -

از عون حق سبحانهو تعالیٰ این بندهٔ پیر امیدوار است که مرتبت و منزلت و مکانت شهریاری صد چندان زیادت خواهد شد چنانچه مرتبهٔ مهتر سلیمان و مهتر داؤد صلوات الله علیهما و ربع مسکون در کف مقدرت و قبضهٔ سلطنت خدایگانی خواهد آمد -

---

۱- در اصل: انشا -

حق سبحانه و تعالیٰ سایهٔ چتر آسمان سای را بر جهانیان خصوصاً بر سر این(۱) بندهٔ پیر که لیلاً و نهاراً برای دوام عمر و ثبات ملک خداوند عالم از حضرت ربانی غیر فانی بر قضیهٔ ''ادعونی أستجب لکم'' مسئلت می نماید، باقی و پاینده دارد و این دعا را بعز اجابت مقرون و از رد استجابت مصون گرداند، شعر:

وهذا دعاء لا یرد فانه صلاح لأصناف البریة شامل

(۱۴)

این عرضداشت در جواب فتحنامهٔ جاج نگر
که بجانب بندهٔ درگاه اعلی صادر بود بقلم آمد ـ

کمترین بندگان عین ماهرو بر آن جمله که احوال به فضل الله تعالیٰ و بعز و اقبال کامگار خدایگان عالم مدار (خلد الله ملکه و سلطانه و اعلی أمره و شأنه) مقرون بخیر و صلاح است، عرضه داشت در معنی آن که نسخهٔ فرمان همایون اعلیٰ، نفذه الله دائماً، متضمن فتح اقلیم جاج نگر از حضرت اعلیٰ، شید الله ارکانها، و مهد بنیانها، اصدار یافت، موسی دولت آبادی مسند عالی (دام عالیاً) بر کمترین بندگان آورده ـ بندهٔ قدیم سر را قدم ساخته و باستقبال آن شتافته و بدست تعظیم ستده و شرائط زمین بوسی بر صوب درگاه اعلیٰ بجای آورده و چنان فرحت و استظهار و کمال بهجت و استبشار بحصول انجامیده که حیات تازه حاصل آمده و از اعظم بشارات سه بشارت که در دو جهان و چار رکن و شش جهت، نعمتی وراء آن نیست از آئینهٔ الطاف نامتناهی الهی روی نمود ـ اول بشارت سلامتی عنصر همایون برگزیدهٔ حضرت کن فیکون ـ دوم بشارت فتح جاجنگر و قلع گجپت رای بد اختر ـ سوم بشارت عود رایات اعلیٰ بر صوب مقر جلال و مرکز اقبال مظفر و مؤید و العود احمد، نظم:

امروز هر نثار که کمتر ز جان بود نی درخور نثار چنین فتح آن بود

۱- در اصل: آن

در ضمن فرمان اعلی مندرج بود که رای جاج نگر از سالها عرائض متضمن حسن بندگی بدرگاه اعلی می فرستاد - حضرت اعلی بمشاهدهٔ ظاهر حال بمراحم و مراتب اختصاص داده و او را قبول کرده که بر جادهٔ اطاعت ثبات نماید و از دایرهٔ طاعت بیرون نیاید - چون رایات ظفر آثار و اعلام نصرت شعار و همایون را بر صوب ملک لکهنوتی نهضت شد ، رای بدرای خود را در پردهٔ طغیان و هاویهٔ عصیان انداخت و از غایت ادبار و نهایت خسار مورد صافی مطاوعت را بشوائب مکر و کید مکدر گردانید و از ارسال پیلان بکلی امتناع آورد و بر یگان یگان زنجیر شید و سلسلهٔ نفاق را می جنبانید و چهارگان و پنجگان ماه در راه می داشت و به لعلّ و عسلی می گردانید و باز آن ، یعنی ''مهتگان رای'' بهواجس نفسانی و تسویلات شیطانی غول راه آن گمراه شده و او را برآشفته و بتمویهات گفته که از حریم حضرت آسمان نشان تا زمین جاجنگر مسافت بس بسیار و شواهد شداید و مهالک مسالک ظاهر و پدیدار است و مشاق ظلمات به تخمین همه را روشن و سختی ها و تاریکی های این همه برهمگنان مبرهن است - عساکر اسلام بر صوب این ملک کجا اقدام نماید - بدین کلمات مزور ، رای بد گهر سر از ربقهٔ طاعت بکشید و عاقبت الامر بدو رسید آنچه رسید ، بیت :

چو تیره شود مرد را روزگار　　همه آن کند کش نیاید بکار

رایات ظفر آیات از شهر جونپور ، مصرع :

که باد قلعهٔ عالیش تا ابد معمور

با لشکر ها بعدد مور و مار بقصد آن که ، مصرع :

بر آر از سر موران مار گشته دمار

و بعزم شکستن اصنام و خون ریختن اعدای اسلام و شکار پیلان دشت که در ظلمات حوالی 'پدام‌تلاؤ' اند و از گاه بدایت جهان تا این عصر و آوان از هیچ تاجداری باختن آن شکار نشان ندادند و برای نظارهٔ دریای ژرف و مشاهدهٔ بلاد جاجنگر که سیاحان بحر و بر ذکر اوصاف [آن] باشباعی تمام و مبالغتی تام کرده اند و باز آنکه اطراف و اکناف ممالک هند شرقاً و

غرباً و قرباً و بعداً بشرف نظر همایون مشرف شد و جمهور سکان و اهالیان در ظل رایات عنایات خدایگان آسایش و آرامش یافته و دریای غرب همیشه در تصرف وزرای دولت بوده است متوکلا علی الله و معتصما بحبله ، بیت :

از صف لشکر فگنده جنبش اندر دشت و کوه
وز تف خنجر فگنده جوش اندر بحر و بر

رکضت فرمود و در ضمن این نهضت همایون و عزیمت مبارک فتوحات دیگر که شرح هر یک در محل خود آمده است بندگان درگاه را از عون و عنایت قادر مطلق دست داد ، والحق ، و نظم :

چنین کنند سلاطین ، چو کرد باید کار
چنین نماید شمشیر خسروان آثار

و فاتحهٔ فتوح فتح شهر گجپت و قلعهٔ رای سالمین سیکهن بود که خنجر برق اثر خسروی درق شگرف را که با قلعهٔ بلند فلک برابری داشت ، چون حرف از کاغذ برداشت و بطرفة العینی آنچنان حصن محکم مستأصل گشت و در جوانب و اطراف آن قلعه از درون و بیرون و صحرا و دشت بضرب خنجر های مبارزان که به هنگام حملهٔ ایشان ، بیت :

قضا ز خستن دلها نه روی بیند و نی ره
قدر ز بردن جانها نه کیف بیند و نی کم

از کشتگان انبار و از خستگان تلال پدید آمد ـ

دوم فتح شهر تاسرم که از امصار اعظم و حصن های مستحکم ملک جاج نگر است و در ولایت آن(۱) را ''تینیه،، می خوانند و در هیچ عهدی [اهالی آنجا] خراج نداده اند و از هیچ لشکری تاراج نه شده ، از دست برد عساکر قاهره در نواحی آن چندان غنائم از آدمیان و چهارپایان بدست آمده که وهم هیچ مهندس بحصر آن نرسد ـ هم برین نسق هر روز شهری نو فتح می شد و فتح تازه روی می نمود تا بتائید آسمانی اعلام

۱ـ در اصل : او ـ

دولت در حدود بنارس و سارنگ گڑه سایه انداخت - رای چون روز بد نیکو بشناخت و پیش از فرار، احمد خان و باکی پاتر را طلبیده افیال و مال و تحف و ظروف بجهت خدمتی درگاه بر ایشان تسلیم نمود و پیلان چیده و گزیده هم در اول بجایگاهی حصین فرستاده بود، بیت:

دولت ز کسی مباد چون بر گردد   از وی همه رایهای باطل زاید

احمد خان و باکی پاتر چون غلغل کوس های روئین و نای حربی بشنیدند از پای در آمدند و پای کشان جان را بیرون کشیدند و خلاص خود جز بهزیمت ندیدند و از رعب و مهابت عساکر قاهره چنان سراسیمه تافتند ''کأنهم حمر مستنفرة فرت من قسورة'' و مجال رفع عرضداشت و فرصت خدمتی نیافتند، سلاسل پیلان کشیده و در جنگل سارنگ کوه گذاشته و رای چتر و رایت خود بر جای خود رها کرده از بنارس در ارکاتین رفته - افواج چون امواج بجوشیده، فوجها دنبال رای و بعضی بتعاقب احمد خان و دیگر افواج در نهب و تاراج و قلع و استیصال آن ملک در نشسته - افواجی که در پی رای رانه سهسمل رفته شحنهٔ پیلان رای را بدست آورده و احمد خان بعجز امان التماس نموده و باستیهانَ در آمده و بشرف خاکبوس درگاه اعلی مشرف شده و به نجاحات و تشریفات کرات و مراحم و عواطف فراوان مخصوص گشته، و افواجی که در قتل و قلع نواحی جاجنگر مشغول بود بزخم شمشیرهای آتشبار و نیزه های برق آثار دمار از نهاد کفار بر آورده - از تنها خرمن ها عیان و از خونها جوی‌ها روان شده و سر های کشتگان توده بر توده افزوده چنانکه وحوش و طیور را طعمهٔ قرنها بوده - درین مقتل پیش بارگاه اعلی زمانه امثال این ابیات بزبان حال انشاد(۱) کرد، بیت:

هر قتالی که اندران دو نفس   تیغ را با کفت قران باشد
صد قرون وحش و طیر را پس‌ازان   فلک از کشته میزبان باشد

و هر جائی که در آن حدود صنمی و معبدی و بتی و بتکده ای بود از تأثیر سم‌های مرکب اسلامیان چون گرد سوده پراگنده شده -

---

۱- در اصل: انشا -

و بعد [از] آن که قلع و قمع آن‌دیار بدین مثابه رسید که دست عجز و استهلاک پنبهٔ غرور از گوش رای او بیرون کشید، می گویند که همدرین حال رای داهرچند خسر رای خس بدندان گرفته پیش داخول همایون ایستاده آمد و عرضه داشت(۱) که درین دیار [کس] نمانده مگر همه کشته و رای بشکسته:

باز آ که درین میدان کس نیست حریف تو
شمشیر زدن از تو و از ما سپر اندازی

اگر بمرحمت فرمان شود رای را که بصلابت عساکر قاهره در گوشه خزیده و در خاک عجز و اضطرار غلطیده است جستجو کنند چه او آنچه کرد، یافت و هرچه کاشت، برداشت - این زمان کار بجان و کارد باستخوان رسیده و از خرابی و هرج و مرج دیار و استیصال و تفرقهٔ اعوان و انصار حال او بهلاکت کشیده است و هر زمان بر زبان می راند، بیت:

دلم خراب و جگر پاره و تنم بی زور
برین طریق و برین سان چگونه خواهم زیست
چه اوفتاد، چه شد، هم چه فتنه قایم گشت
کجا روم، چه کنم جان، چگونه خواهم زیست

و راگهو جیتا پنڈت را بجهت تفقد او التماس نمودند - بوفور رأفت و مهربانی که از حضرت خدایگانی در حق عامهٔ رعایا و کافهٔ برایا مبذول است ملتمس ایشان بعز اجابت مقرون(۲) و فرمان استحضار بر دست راگهو بر رای صادر گشته - بعده راگهو خبر آورده که رای برسیدن فرمان همایون اعلی که نوید حیات جاوید داشت، مستظهر گشته "سعیاً علی الرأس لا مشیاً علی القدوم،، استقبال نمود و سر بر خاک نهاده چنین عرضه داشت که "من بنده زادهٔ آن درگاهم و جد من نیز از بندگان این درگاه بود مرا بعد ازین تاریخ جز بندگی و غلامی و طاعت آن درگاه [کار]

۱- در اصل: داشتند -
۲- در اصل: مقرون یافت -

دیگر نیست:

ز هرچه کردم و گفتم کنون پشیمانم بجز اطاعت درگاه شهریار زمن

و برسم هندوان دراز بر زمین افتاد و از سر پیشانی تا ناخن پای همه تن بر خاک نهاده و از جادهٔ ضلال بر منهج رشاد راست ایستاد و در روز پیل و مال هرچه بود به بندگان درگاه تسلیم نمود و از نوزده پیل نامور که در پیل خانهٔ هیچ تاجور نه بود هژده پیل چیده و بی بدیل که در وصف هیچ وصافی و در نقش هیچ نقاشی شرح و انموذج آن صورت نه بندد و هر پیلی از شکوه چون کوه و از روی پیکر مهیب تر از جبل و در شکل و گوهر از یک دیگر بهتر، بدرگاه اعلیٰ بدست کسان خود ارسال کرده عرضه داشت که پنجاه و چهار زنجیر پیل داشتم ازان هژده این است که فرستاده ام و هشت پیشتر ازان روان کرده ام و بیست و هشت پیل احمد و باکی پاتر را دادم تا بدرگاه اعلیٰ رسانند و یک پیل برای ناموس گجپتی داشته‌ام اگر فرمان شود آن هم برسانم و قبول می کنم که هر سال آن مقدار پیل که در بنارس برسد برای پیلخانهٔ حضرت بملوک سرحد بهار و کڑه تسلیم نمایم و چون آزاد گردانیدهٔ آن درگاه شده ام تا باشم از جادهٔ بندگی منحرف نباشم و این عهود و مواثیق را بسوگندهائی که در دین او اعتبار دارد مؤکد گردانیده۔

و چون صدق اطاعت و اخلاص او متحقق گشت از حضرت آسمان رتبت فرمان شد که اگر رای در آغاز طریق بندگی و اطاعت سپردی، قهر و سطوت پادشاهان چنین مملکت را تاراج نه کردی که در سعت و بسطت از تصور و احساس بیرون، و در عمارت(۱) و حراثت از اندازه و قیاس افزون، هر قریه مصری و هر مصری شهری و هر لکناپتی تماشائی، زمینش از سبزه‌ها چون روی صاف آسمان، بساتینش از گلها چون ریاض دار الجنان، خاکش رشک مشک و زعفران، آبش غیرت چشمهٔ حیوان، اشجارش همه صندل و عود، اطرافش پر از غالیه و حنا سود، حسنش مستغنی از صفات، و صفتش موافق این ابیات:

۱- در اصل: عمارات۔

چوبش همه از صندل و از عود قماری
خاکش همه از عنبر و کافور عجین است
آبش همه از کوثر و از چشمهٔ حیوان
سنگش همه از لؤلؤ و یاقوت ثمین است

اما رای جاهل قدر عزت اطاعت این حضرت نشناخت ـ لاجرم این چنین ملکی از غرور و پندار بیک داو درباخت و آخر در تیه سخرت مضطرب و در زاویهٔ حسرت محتجب ماند ـ

عاقل هر آنچه روز نخستین کند ز عقل
در نائبات کان خلل قصر جان کند
بعد از ذهاب عقل برای رکیک خویش
جاهل ز جهل روز پسین عین آن کند

چون کسان رای با پیلان و اموال پیش تخت فرقد سای آمدند و سر بر خاک درگاه نهادند و زبان به ثنا و دعا گشادند و عفو و امان بعجز و زاری خواهش کردند ، حضرت اعلیٰ که بخشش و بخشایش سنت سنیه و سیرت مرضیه داشته ، رقم عفو بر قضیهٔ آن که ''من أقربالذنوب یستحق العفو'' به ید مرحمت بر صحیفهٔ حال او نگاشته و رایت رای بدو مقرر داشته ، خلعت‌ها و مرحمت ها در حق او مبذول شد ، و کسان او بتشریفات و انعامات محظوظ شدند ـ

بعد حصول این فتوحات و نظارهٔ دریا و کسر بتخانه جگن ناته و تدمیر بت‌پرستان رایات ظفر نمای و اعلام جهانکشای شهریاری بفتح و فیروزی و بهروزی :

جهان بکام و فلک بنده و ملک راعی امید تازه و دولت قوی و بخت جوان
فتوح سوی یمین و سعود سوی یسار سپهر پیش رکاب و زمانه زیر عنان

برصوب مقر جلال دارالملک دهلی مراجعت فرمود و بهمان منازل که [محط؟] قدوم بود برای تتبع پیلان که در جنگل بودند [توقف؟] اتفاق افتاد و فرمان برین جمله داشت که چون غنائم به بلاد اسلام برسد بحکم خدای بر شریعت

مصطفوی قسمت شود ، خمس غنائم به بیت‌المال و چهار خمس علی فرائض الله تقسیم کنند ، تا مثوبات آن به ایام دولت اعلی مدخر شود و این نام نیک سردفتر ذکر جمیل گردد و این قسمتی است که در جهان تا امروز کسی نکرده است و مراجعت رایات همایون [آیات(۱) از؟] سنبهل پور و کوکی بر سمت کڑہ اختیار شده ـ

بنده وار عرض می افتاد چون مالک الملک تعالی و تقدس که مفاتیح فتوح آسانی در قبضهٔ تقدیر اوست و مقالید نصرت جاودانی به ید تدبیر او ، ذات عالم مدار خدایگان زمین و زمان را به غزو و جهاد و قلع نواجذ اهل فساد و رفع قواعد اسلام و کسر معابد اصنام و نصب مساجد دین هدی و خفض ابنیهٔ اهل شرک و هوی و اعلاء کلمهٔ علیا و اعلان شعائر شرائع مصطفوی ، موفق گردانیده و بمسامع همایون ترانهٔ ''وما النصر إلا من عند الله العزیز الحکیم'' رسانیده و جیوش ناصرهٔ او را بمزیت ''و فضل الله المجاهدین علی القاعدین أجراً عظیما'' زیب و زینت داده و ابواب اسباب ''و حرض المومنین علی القتال'' بر رأی عالم آرای او گشاده ـ بر حسب احراز این فضیلت که سعادت کبری و دولت عظمی است ، کمال همت و نهمت بدان مصروف و عنان حسن نیت بدان معطوف است که در اظهار آثار مجاهدت بر مقتضاء :

''و جلالة الاخطار فی الاخطار''

ید بیضا نماید ودر مضمار غزا بر مبناء ''بقدر الکد تنقسم‌المعالی'' گوی مسابقت از سلاطین عالم برباید و حدقهٔ ملک و ملت بانوار جهاد و حدیقهٔ دین و دولت بانهار جد و اجتهاد بصارت و نضارت یابد ، و آفتاب سلطنت او بجهان‌دیری از شرق تا غرب عالم بتابد و جهان قوت عهد حیدری و زمان قدرت عصر اسکندری و نور معجزهٔ نبوی بر قضیهٔ ''زویت لی من الأرض'' در اطراف و اکناف جهان افاضت پذیرد ، و هر روز و هر زمان مصر نو و ملک تازه در اعراض ممالک بیفزاید و چون ذو القرنین زمام ممالک ربع مسکون در قبضهٔ مقدرت شهریاری آرد ، لاجرم به طرفی که نهضت می نماید بمفاتیح تائید ربانی ملکی می گشاید و هم بران صاحب آن ملک را بر رسم و آئین سکندر مقرر می فرماید :

۱ـ در اصل : بات ـ

گر سکندر خوانمت حق با منست از بهر آنک
یافته ملک و امان هر دشمن بد عهد تو
پیش عدلت عدل کسریٰ عین عدوان آمده
عدل کسری ظلم حجاج است اندر عهد تو

حق سبحانه تعالیٰ ذات عالم طراز او را در جهانگیری و عدل گستری ابد الآباد ، باقی و پاینده داراد و همواره فتوحات بسیار از یمین ویسار قرین بارگاه و همنشین بندگان آن درگاه باد ـ ارکان شهریاری از کثرت شان مؤکد ، و بنیان جهانداری بوفور شوکت ممهد ، مرابط مملکت مملو از اقبال ، و مخازن دولت از اموال مالا مال ، سپهر بلند با رای عالیش متفق ، و زبان جهان بدین دعا منطلق ، بیت :

ای شیر و پیل بسته به زنجیر طاعتش
هم کامیاب شیری و هم کامگار پیل
بر پشت پیل دولت باد استوار ازانک
ناورد چون تو خسرو شیرین سوار پیل
بادا همیشه زیر عماری کبریات
چون پیل نیلگون فلک صد هزار پیل
بر آسمان فتح ترا آفتاب تیغ
در دستگاه ملک ترا پائدار پیل

(۱۵)

این مکتوب بجانب شیخ الشیوخ عالم صدرالحق والدین محمد اسماعیل دامت برکاته درآنچه شیخ الاسلامی ممالک بدو مفوض شده بود بقلم آمد ـ

تا انوار برکات توکل ارباب طریقت و آثار میامن دعوات مستجاب اصحاب حقیقت ، که اسرار غیب در مدرسهٔ ''و علمنا من لدنا علماً'' بی واسطهٔ سبق و تکرار شنوده اند و از حضیض عالم ناسوت در اوج ملک

لاهوت ترقی نموده اند ، در اطراف و انحاء و اکناف و ارجاء عالم شایع و مستفیض خواهد بود جانب وافر برکت و مجلس متوافر کرامت ملک المشائخ الکرام شیخ الشیوخ ، ملاذ طوائف انام ، کاشف اسرار الطریقت ، ناشر انوار الحقیقت ، عاصم الفرض و السنة ، قاصم الشرک والبدعة ، علم الهدی ، علامة الوری ، الجنید فی زمانه ، الشبلی فی آوانه ، شمس العارفین ، بدر الزاهدین ، صدر الحق و الشرع و الدین ، متبرک الملوک و السلاطین ، افتخار حجاج بیت الله الحرام ، و زوار الرکن والمقام ، زائر الحرمین الشریفین ، سمی سید الثقلین ، شید الله ارکان الدین بمکانه ، و زین الزمان ببدائع نطقه و بیانه ، در افادت علوم دین و ارشاد سالکان راه یقین دائم البقا و ذات پاکش از مکاره زمانهٔ دون مصون باد ، بحق من قال ''و من یتوکل علی الله فهو حسبه''۔

بنده و خدمتگار قدیم عین ماهرو ساکن خانقاه اخلاص و متوطن زاویهٔ اطاعت است ، عین عبودیت که به سکهٔ ارادت از مجلس منقوش است بر عین تبلیغ که مستوی قسطاس وحدت تواند بود ، نهاده و برای صیرفی دنیا و دین و مبصر جواهر زواهر اسرار علیین ، بقدر عجز و مسکنت ، نه بر اندازهٔ عظمت و جلالت آن ، چنان تحفه فرستاده بود که کتاب کریم و خطاب عظیم که کنوز لطائف ربانی ، و رموز عوارف رحمانی ، و قوت القلوب شخص مستمند و کشف المحجوب دیدهٔ آرزومند است و دیدهٔ جان در انتظار او بر راهگذر ''ولا تیأسوا من روح الله'' داشته ، بسان قمیض یوسفی و دم عیسوی رسید ـ بنده وار باعزاز و اکرام تمام تلقی نموده و شرائط تعظیم و مراسم تکریم باقامت رسانیده و بقدر قدرت طبع کدر و قریحهٔ خامدهٔ خود اقتباس فواید و التقاط فراید آن بذل مجهود کرد ـ چون در حرفی ازان اسرار من لدنی ظاهر و پیدا ، انوار ''یحبهم ویحبونه'' لائح و هویدا بود با این همه الطاف و اشفاق موفور و مراحم و مکارم نامحصور بر مقتضای کرم طبعی نه بر اندازهٔ استحقاق این خدمتگار مبذول شده ـ تن همه گوش و جان مشتاق واله و مدهوش گشت :

والله لو وقع السعیر بمهجتی اغطیتها ورأیت ذاک یسیراً

ببشارت آنکه منصب شیخ الاسلامی ممالک بذات وافر کرامت آن

رکن و مقام سعادت اولیٰ و اخریٰ و کعبهٔ حاجت دنیا و عقبیٰ و صدر نشین صفهٔ صفا و محرم عالم وحدت و کبریا ، زیب و بها یافت و حق در مرکز خود قرار گرفت - گل دل متنسم و شگوفهٔ جان متبسم گشت ، وبعد ادای حمد باری تعالیٰ جل و علا آن شغل متعسر و سایر اشغال را که بذات اشرف مشرف شده ، تهنیت کرده و انواع عواطف و اصناف عوارف که از بارگاه سلاطین پناه دربارهٔ آن مجلس مبذول شده و جملگی مطالب و مآراب آن خدمت که بی کم و کاست ، بی واسطهٔ طلب و وسیلت درخواست از حضرت سلطنت ، که نوازش خاصان و پرورش مخلصان سیرت حمیده و عادت گزیدهٔ حضرت آسمان رفعت است ، بباعث کرم عام و داعیهٔ اصطناع دوام ، بحسن نجاح آمده - شکرهای فراوان و ثناهای بی پایان گفته آمد الحمد لله علی ذالک!

این در مثال واجب الامتثال مسطور که مادام مردی لایق برای تصرف و مراحمی که مبذول شده است ، فرستاده شود - ادرار وظیفه و نان اوقاف متوقف باشد تا چنانچه تذکره منقح و مصحح ارسال افتد بران جمله باز پیوندد ، و چند دیهی که در تصرف امیر احمد است آن مشروط بشرط است ، یعنی چون او را عوض تعیین گردد از تصرف باز ماند - این بنده منتظر و مترصد آینده است چون بیاید بدانچه مأمور و مأذون گردد ، بدیده و دل انقیاد نماید -

ملتمس آن که تشریفات مکاتبات متواتر باشد و ورود امثلهٔ متوالی عالی ، تا سعادت دو جهانی و حظ دیده و جان از ضمن آن حاصل و متواصل گردد و عنوان تفاخر و دیباچهٔ مباهات بود -

(١٦)

این عرضداشت که در باب تقرر اوقاف عرصهٔ ملتان بحضرت اعلی رفع شد بر وفق التماس اصدار یافت -

---

عرضداشت کمترین بندگان عین ماهرو برآنجمله حسب حکم که در

باب تصحیح و باز آوردن قریات و زمین ملک وقف بوقت محاسبهٔ ملتان از دیوان عالی وزارت دام عالیاً داده اند چنانچه نسخهٔ این ارسال افتاد ـ

کیفیت اوقاف بدین جمله است :

دفعه ۱ـ اوقاف سلاطین ماضیه نور الله مضجعهم ـ وقف سلطان معز الدین محمد سام غوری دو دیه است [برای] مسجد جامع ملتان و پنج درس از مدرسان و مکرران و متعلمان و ارباب مسجد از مؤذنان و مکبران و مصارف دیگر از [قسم] مصلاها و بوریاها و روشنائی‌وعمارت مسجد وقف کرده ، و این همه خیرات بدین بربسته است ، حسن اهتمام حضرت اعلی در باب عمارت مسجد مذکور بود تا این خدمت بالتماس شیخ الاسلام که متولی این اوقاف است بدو سپرده و فرمان شده بود تا یک کرت وجه این عمارت از جهت آنکه خرج بسیار آورده از محصول دیوانی دهند، بعد ازان هم از سهام آن دو دیه که برای عمارت مسجد معین است مرتب شود ـ

وقف خان شهید دو دیه است که بدرس خود و نان مدرس و مکرران و متعلمان وقف کرده ، اگر در وقف از روی شرع سخنی باشد اما خرج بدو وجه است که این طوائف در بیت المال استحقاق دارند ـ

وقف مسجد جامع طلبینه که آن را نیز وقف سلطان معزالدین محمد سام می گویند ، یک دیه است و مصارف آن هم برین منوال است ـ

وقف سلطان شهید که زمینی از سواد در خطهٔ ملتان بر نمازگاه ملتان و مسجد وقف کرده و نان امام و مؤذن مسجد و مرمت نمازگاه بران وجه است ـ بندهٔ کمینه را واجب این بود که وقف سلطان شهید را که مخدوم مخدومان این بندهٔ کمینه و عامهٔ جهانیان است بالاتر نویسد ، اما بسبب ترتیب ولی ، اوقاف سلاطین قدیم مقدم افتاد ـ

دفعه ۲ـ اوقاف دانشمندان و مشائخ و امراء که دیه‌ها و زمینها احیا کرده و حصه‌های ملک معین دارند بتدریج [و] چنانچه رسم و عادات است ، حصهٔ‌دیوانی نیز وقف کرده ـ درحصهٔ ملک سخنی نیست سخن درحصهٔ دیوانی و دانشمندان و مشائخ مذکور که دعاگویان خاص خداوند عالم(۱)

۱ـ در اصل : عالمند ـ

و فقیر اند ـ دران وقت که رایات اعلیٰ در ممالک شرق بر صوب جاج نگر سایهٔ چتر افگنده ، ایشان بختمات قرآن مشغول بوده اند ـ اگر حصهٔ دیوانی بوجه صدقه مرحمت شود همه مستحق اند ـ تمامی حاصل آن اوقاف چیزی سهل است و ملتان هفتصد ساله اسلام دارد ـ خلق ملتان بانواع حوادث در اطراف افتاده بود و در ملتان هیچ رونقی نمانده ـ بعهد دولت همایون اعلیٰ که بدامن ابد متصل باد ، ملتان که شهری قدیم است گذشته و رفته از سر نو آباد شده ـ خلقی بطمع ملک وقف قدیم باز می آیند ـ بندهٔ کمینه را چه مجال و ادعا(۱) که امثال بموقف عرض رساند ، اما چون ملتان کارنامهٔ خداوند عالم است بنا برآن گستاخی نموده و عفو امید داشته ـ

درین باب هر آنچه فرمان بمرحمت شود بفرمایند تا ملک ملوک الشرق و الوزراء عین الملک قریات و زمین ملک وقف مذکور بر قرار گذشته مقرر دارد و بر حکم فرمان اعلیٰ رود تا پسندیده افتد بمشیة اللهَ تعالی بالامر الاعلی اعلاه الله دائماً و نفذه شرقاً و غرباً ، بالمشافهة فی الحادی عشر من صفر ختمه الله بالخیر والظفر سنه ۷۶۳ ثلث و ستین وسبع مائة ، نحمده و نصلی ـ

(۱۷)

این مکتوب نیز بجانب شیخ شیوخ الاسلام صدر الدین محمد ادام الله برکاته در باب اعانت اولاد ملک قطب الدین مرحوم که او مردی محترم بود و بعد وفات اولاد او در تنگنای فقر افتاده در قلم آمد و در صدر مکتوب ''براعت الاستهلال'' رعایت نموده شد ـ

تا اعانت اخلاف اکابر و اشراف و اغاثت اصحاب صلاح و عفاف که از نوائب زمان و شوائب حدثان در تنگنای فقر افتاده باشند برقضیهٔ ''ارحموا ثلثاً غنی قوم افتقر'' مستحسن خواهد بود و به تربیت ایشان

۱ـ در اصل : ادا

رضای الهی از آئینهٔ عنایت جمال خواهد نمود جانب وافر کرامت خداوند شیخ شیوخ الاسلام سلف اولیاء عظام ، خلف اتقیای کرام ، صدر اکابر عرصهٔ دین ، بدر اعالی خطهٔ یقین ، شید الله ارکان الدین بمکانه ، ملجاء و ماوای وضیع و شریف و قوی و ضعیف باد ـ بحق من قال ''وتعانوا علی البر والتقوی''ـ

بندهٔ درگاه اعلی عین ماهرو که معتقد [آستانهٔ؟] بلند پایهٔ شیخ الاسلام صدر الحق والدین و شیخ الاسلام والمسلمین و متبرک سجادهٔ با جادهٔ جانب وافر کرامت مولوی [است] عین عبودیت بر زمین موالات می ساید و خادم وار باز می نماید که حسن وفا و کمال مروت و فرط فتوت آنست که در باب اولاد اصحاب مصادقت و ارباب مخالصت که سر در نقاب حجاب کشیده باشند ، بقدر وسع و امکان معاونت کرده آید ، چه این نوع از کمال انسانیت است ـ اگرچه خدمتگار آن محل ندارد اما باصحابی که بدین خصال موصوف اند اقتدا می کند و می گوید :

گر دستهٔ گل نیامد از ما هم هیزم خشک را نشائیم؟(۱)

غرض از تمهید این تشبیب آن که ملک قطب الدین دبیر مرحوم افاض الله علیه سجال الرحمة والغفران و اسکنه بحبوحة الجنان برادر مهتر آن کهتر بود و حقوق فراوان داشت ، بنا بران به جانب وافر کرامت التماس و اقتراح رفت تا مسئولات آن مرحوم صد و پنجاه تنکهٔ نقره و دو نصیب طعام که در خانقاه شیخ شیوخ الاسلام نظام الحق والدین نور الله مرقده معین دارد ، بحسن اهتمام از شیخ حسن و شیخ زاده هارون که خدایش از انواع شموسی باز آرد و از بیدای سکر بفضای صحو رساند ، بدهاند و خدمت مولوی این مسئلت را اجابت فرمود و بقلم مبارک بجواب مؤکد گردانیده ـ

بر مبناء آن که ایفاء وعده از عادات انبیاء مرسل است کما قال الله عز من قائل ''واذکر فی‌الکتاب اسمعیل انه کان صادق الوعد وکان رسولا نبیا'' و بر مقتضاء ''انجز حرما وعد و سح سحاب اذا رعد'' اتمام

۱ـ در اصل : بشائیم ـ

این موعود در ذمهٔ کرم خود لازم فرمایند ، چه پسران این مرحوم بس پارسا اند و در عبادت خدای تعالیٰ ثابت و راسخ و فقر محیط حال ایشان شده ، این خیر بر محل [و] بر موقع است ، عند الله ماجور و عند الناس مشکور باشند ـ

(۱۸)

این مکتوب بجانب وافر کرامت ملک المشائخ قدوة الاولیاء اضعف الزهاد والاتقیاء رضی‌الحق والشرع والدین دامت برکاته در قلم آمد ـ

تا به آثار برکات دعوات مشائخ و صلحاء دفع آفات و بلیات خواهد بود و عروس امن و امان از آئینهٔ معدلت ارباب عدل و احسان بوجهی بهتر جمال خواهد نمود ، عالم از انوار برکات و آثار کرامات ذات ملک صفات ملک المشائخ رضی الحق والدین مع سائر القابه العالیه منور و فرخنده باد بحق من قال ''ان اکرمکم عند الله اتقاکم'' ـ

خادم درویشان بلکه حلقه بگوش ایشان عین ماهرو از حضرت احکم الحاکمین که مورد حکم ازلی او از شائبه ظلم مصفا است و قصیدهٔ حکمت بالغه اش بشه بیت عدل و احسان مقفیٰ ، بتضرع و زاری التماس می نماید تا عین سریرت بصر و بصیرت او بکحل داد و انصاف مکحول گرداند و از حضیض عدوان بشرف اوج نصفت که شرف آدمی بدان منوط است رساند ، و تسلیمات مناسب احوال اتقیاء و تحیات مطابق وقات اولیاء که از مطالعهٔ آن نسیم ''سلام علیکم طبتم'' بمشام ارباب وصول واصل گردد بدان جناب جنات نزهت و آستان آسمان رفعت می رساند و باز می نماید از آنگاه باز که درر غرر خبر نبوی و جواهر زواهر حدیث مصطفوی که ''عدل ساعة خیر من عبادة ستین سنة'' بگوش هوش این کهتر رسیده است و بسمع انقیاد شنیده ، همه همت و نهمت بدان مقصور و موقوف و منحصر و مصروف است که خود را در سلک این فرقهٔ کرام منسلک گرداند تا از عدل بی نصیب نماند ـ اگر تقدیر

آسمانی موافق تدبیر انسانی باشد این معنی دست دهد ، بیت :

ایوان مراد بس بلند است در وی بهوس رسید نتوان

از خاطر پاک شما درویزه کرده می شود تا حق تعالیٰ این معیب را از رذائل ظلم که ''الظلم ظلمات یوم القیامة'' نگاه دارد و بفضائل عدل که ''اعدلوا هوا قرت للتقوی'' رساند ـ

غرض از تشبیب این کلمات و ترتیب این مقدمات آنست که مولانا حاجی بهاری که اعتزا بسده معلیٰ و انتما بعتبۂ والا دارد ، مکتوبی که بر خواجه حسام الدین جنیدی که در کار عدل چون تیغ دو دم است بزبان قلم باز نموده که چون کارکنان اچهه را بکاری حاجت می افتد بیگار می کنانند و دشنام قبیح که موجب حد است می دهند و اگر ایشان را بمال حاجت می شود بحبس کردن در محبس تنگ و تاریک می فرمایند و در حال هزار و دو هزار تنکه بلکه زیادت می ستانند و از هیچ کس باک نمی دارند ـ علماء و مشائخ برای دفع ظلمات معاصی باقصی الغایة کوشیدند ـ بقدم رفتند و بزبان گفتند ، نافع ندیدند ـ آیات ''ونصحت لکم ولکن لا تحبون الناصحین'' و ''ولا ینفعکم نصحی ان اردت ان انصح لکم ان کان‌الله یرید ان یغویکم'' بر ایشان خواندند و سکنه را بخدای ''نعم المولی و نعم‌النصیر'' سپردند ، و آیۂ ''و حسبنا الله و نعم الوکیل'' تعلیم کردند ـ

لله و لرسوله اعانت سکنه و نصرت ایشان بر ذمۂ کرم واجب شمرند و چند سطری جانب مقطع ولایت اچهه خواجه کمال الدین (تاب الله علیه توبة نصوحاً) بر سبیل عظت و نصیحت ، نه بر طریق توبیخ و تقریع ـ در قلم آرند و از فرمان باری جل و علیٰ و از رسول مزکی و معلی و اولی الامر (دام الله ملکه و سلطانه و اعلی امره و شأنه) اعلام دهند و ثوابی که بعدل و احسان موعود است خبر کنند ـ ''یتذکر او یخشی'' ـ

چون مقطع اچهه بتوفیق عدل و احسان موفق‌گردد و سکنه از ظلم ایمن گردند روح مطهر شیخ المشائخ قطب الاولیاء ، قدوة الزهاد والاتقیاء ، جمال الحق والدین قدس الله روحه المقدس از ذات مواوی شاد شود و شادی روح مقدس ایشان کافی است ـ

این محرر از اشارت بدعا بود و بعد ازین تا بدیر بدعا باشد و در صدر مکتوب نبشته که آن نامه بحکم اشارت باشارت خدمت شیخ در قلم آمده است -

مقرر و روشن بر ضمیر منیر مولوی باد که این کارکنان اچهه اگر این چنین می کنند عجبی هم نتواند بود ، چه شعر :

الظلم من سم النفوس فان تجد ذا عفة فلعله لا یظلم

اما چند آیة که بر سبیل استشهاد آورده است منبی و مشعر ازانست که کارکنان اچهه از ظلم و تعدی (والعیاذ بالله) متابع فرعون و موافق قوم مهتر نوح اند و حاش لله بمقام انبیاء رسیده و بدین ادعا متنبی گشته که همه آیات مستشهد دیگران ناموزون ایراد کرده است ، پس ازین جا بعبارت ظلم کارکنان اچهه ثابت می شود و به اشارت ظلم این کهتر - چه اگر او مرا عادل دانستی فحینئذ بر من نبشتی و دفع ظلم از من طلبیدی - زیرا که آمر و حاکم بر ''کمال تاج'' منم، از ذکر آن دفع ظلم چگونه شود - شاید بر سبیل استشفاع و منت چیزی بنویسد و او را قدرت آن نباشد که بدان [جا] برود -

فی الجمله مضی ما مضی ''کمال تاج'' را استدعا کرده ام او نیز برابر او بیاید - چند چیز که از ظلم او باز نموده ، اگر صدق است بر او توجه کند تا او را از ظلم منع به سزا و زجری باستقصاء کرده شود و مالی که او بناحق ستده باشد ازو بیرون آید و سکنه اچهه به برکات انفاس متبرکهٔ مشائخ در ظلال عدل و احسان مرفه الحال و فارغ البال روزگار گذرانند ، و اگر گوید که من مردی درویشم ما را با تو چه کار؟ اگر این باعثه حسبة لله است بر قضیهٔ آیت ''وتعاونوا علی البر والتقوی'' بباید آمد و مظلومان را نصرت باید کرد ، تا بانصاف رسند و اگر این سخن مشوب بغرض خود است ، از خود نمائی و زبان آرائی این نوع کجا روا باشد که در ایذاء برادر مؤمن کوشد ، بلکه در اراقت دم او سعی نماید ، نه این ظلم بالاتر ازان باشد که کارکنان را بدان موسوم و موصوم کرده است ''اتامرون الناس بالبر و تنسون انفسکم'' این کلمتی نتیجهٔ نفثة المصدور بود -

از آغاز و انجام و فرجام و نافرجام بعین عفو و اغماض نگرند - حق سبحانه و تعالیٰ بمیامن صفای عقیدت و نقای طویت مشائخ کبار که بشعار ''والسابقون السابقون اولئک المقربون'' مشرف و مکتسی‌اند ، ظاهر و باطن این بیچاره را بحلیه عدل محلی گرداند و طراز بقای شما را که سبب مدار عالمیانست بدامن ابد هم اتصال دهاد :

و هذا دعاء قد تلقاه ربنا بحسن قبول قبل ان ترفع الاصوات الدعاء کما سبق -

(۱۹)

این مکتوب بجانب ملک المشائخ والاولیاء
رضی الحق والدین دامت برکاته در قلم آمد -

واردات انوار الهی و نازلات اسرار نامتناهی که از مشکات ''الله نورالسموات والأرض'' بر قلوب ارباب صدق و صفا و اصحاب تسلیم و رضا که بر فناء فنا برای ادراک بقای جاودانی بر حکم آیة ''موتوا قبل ان تموتوا'' سر نهاده اند و نفس مطمئنه را باخلاق رضیه و اوصاف مرضیه از عوائق و علائق قطع داده ، فیضان می یابد و بران موجب ایشان را بر مقتضاء بیت :

بمیرای دوست پیش از مرگ خود گر زندگی خواهی
که ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما

هر ساعتی حیاتی تازه ، که آن در وصف نمی آید ، حاصل [است]، قرین ذات ملک المشائخ رضی الحق والدین (که ذات پاک او مهبط این انوار و عنصر شریف او عالم را مدار ، و ذات عالی صفاتش قدوه این فرقهٔ کرام و مقتدای آن طبقهٔ عظام است) باد ، بحق من قال ''الله ولی الذین آمنوا یخرجهم من الظلمات الی النور''-

عین ماهرو که بمصادقت و صداقت ارباب عرفان و اصحاب معرفت

و ایقان مفتخر و مباهی است طُرف خدمت و تحف مدحت از نقای طویت و صفای عقیدت تبلیغ کرد و عرض نمود که کتاب کریم و خطاب عظیم که از جناب کراست مآب صادر بود ، برین خدمتگار که حلقه بگوش درویشانست ، رسید ، الحق سراسر مشحون به اسرار حقایق ربانی و مملو بدقائق انوار سبحانی بود ، و مواعظ و نصائح که در مطاوی آن مندرج بود و فرائد فوائد آن تذکره بل تبصره معاینه شده ، بقدر فهم رکیک خود بگوش هوش استماع نموده ، خادم وار تلقی کرده آمد ـ اما چند کلمه که ازین کهتر رسانیده اند ، نه چنانست که باز نموده اند ، بلکه تضریب و تخلیط کرده اند و در آنچه قاضی اچهه در عالم آباد بدین کهتر رسانیده اند که شیخ رضی الحق والدین یک بانگ نماز در اچهه بر آنچه معهود بود ، زیادت فرموده است ، این کهتر هیچ نطق نزد و بدان ملتفت نشد و دانست که صواب همان خواهد بود که ایشان فرموده اند ـ بعده چنان رسید که خطیب زیادت کرده است و برای این کار میان قاضی و خطیب گفتگو می شود و جانبین بروایات فتاوی مجادله می کنند و کار از مجادله بمقاتله قریب شده ـ این کهتر گفت ، اگر منازعت ترک آرند بهتر باشد ـ چنانچه در قرآن مجید ''لا یأتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه تنزیل من حکیم حمید'' آمده و نیز ''ولا تنازعوا فتفشلوا وتذهب ریحکم'' و نباید که این معنی پیش رسد و نا محمود نماید ـ و می گوید چون مقصد اصلی و مقصود کلی اتباع حق است ''فماذا بعد الحق الا الضلال''ـ گفت و شنود سبب خون ریزی است ، هر دو طائفه راه حق می دانند ، بدانچه حق است اتباع نمایند و مقالت زیادتی در باقی کنند و نیزگفت ، خطیب را واجب بودی که با من مشورت کردی و إذن طلبیدی که بنده از خدواند عالم فرمان دارد و إذن یافته است و اگر آنستی که از جهت رضای شیخ رضی الدین و حرمت روضۀ شیخ جمال الدین و احترام قبه شیخ الاسلام بهاء الحق والدین رضی الله عنهما و هوسداشت رضای خداوند شیخ المشائخ صدر الحق والدین (شید الله ارکان الدیو بمکانه) بودی خطیب را بیاوردی و باز پرس کردی که چرا بی إذن من شروع کردی ـ

و درین محل بر طریق استشهاد گفته شد که ''باربلدا'' را سلطان قطب الدین در دهلی گذاشته و او ارادت به مولانا ضیاء الدین سنامی

داشت ـ مولانا ضیاء الدین روایت فرستاد که چون امام در نماز جمعه ''سمع الله لمن حمده'' بگوید ، مقتدیان ''اللهم ربنا لک الحمد'' گویند و پیش ازین لفظ ''اللهم'' نمی گفتند ـ دانشمندان دهلی چنانچه رسم است درین مساعدت بنمودند و جمع شدند بر ''باربلدا'' رفتند که در غیبت سلطان ''اللهم'' درین محل زیادت می کنید ـ مگر فرمان صادر شده است؟ ''باربلدا ممتنع شد [که] دیگر جمعه نگویانید ـ

فی الجمله این مصالح اگرچه امور دینی است اما إذن اولی الامر، امام یا نائب او می باید ـ همین قدر سخن گفته شد و هم متصل این بر سبیل استثناء ذکر رفت که خطیب اگرچه در وظیفهٔ این جانب فروگذاشت کرد با او چه گویند؟ نباید ازین سبب خاطر مبارک مشائخ کرام آزار یابد و این سخنان بر نهج ادب گفته می شد و حاضران جمع می شدند ''و کفی بالله شهیداً'' این کهتر از جهت خود اغماض کرد و از خطیب گذشت و هیچ بی ادبی نکرده است ـ خلق اچهه و ملتان عفی الله عنهم این سخنان را تغییر و تبدیل کرده رسانیده اند ـ

و آن که درین باب کافور نبشته بودند این همچنین بود که در عرضداشت بندگی مسند عالی (دام عالیاً) نبشته که من هر چند درکار اخواند خان جهد می کنم مفید و مستمر نمی آید ـ چه عین الملک منازعت و مناقشت می کند و از جد اخلاص من مشائخ اچهه می دانند و درین باب نوشته اند و در معرض تعریض بلکه تصریح آن نبشته همین کافور داشت ـ (کذا) این کهتر برسبیل دل ماندگی بخدمت شیخ شیوخ الاسلام این معنی باز نموده که ایشان را گمان تعریض اصلاً در خاطر نبوده باشد ـ و داب ذات شیخ جمال الدین و خدمت ایشان آنست که هر که رقعه بشفاعت طلبد ایشان بدهند و ذات پاک ایشان که بزیور ''الا من اتی الله بقلب سلیم'' مزین است بر خداع و مکرحمل نکند ـ این کهتر حقیقت دانست که همچنین است ـ

اما کیفیت دادبیگی برین جمله است که این کهتر می گفت که قاضیان معظم و دادبیگیان محترم که درشهر دهلی و شهرهای دیگر بوده اند ، هر دو یکجا درمحکمه نشسته اند و هرحکمی که قاضی کرده ، داد بیگ به تنفیذ

رسانیده اما آنکه دادبیگ اچهه روایت‌ها فرستاده بود در آن محل بر سبیل حکایت گفته شد که این محترفه تقریر کرده اند و حواله بر مولانا معز بهاری کرده ، و مولانا معز به‌وفات سلطان مرحوم معزول شده است ، و در فرمان خود این معنی منطوق نیست ، و این همه [که] گفته شد بناء بر آنکه مادهٔ منازعت منقطع شود ـ

این کهتر را از آنچه خطیب إذن نه طلبیده و بانگ نماز سوم اقامت کرده اندک و بسیار بر خطیب‌گرانی خاطر نیست ـ چه این امر مستحسن است ـ اگرچه إذن نه طلبیده و لیکن آن‌که برای وظائف قاضی و دادبیگ بیکدیگر گفتگو دارند ، دران نیز ملتفت نه ام ـ چه این وظائف معروف و مشهور است اگر جانبین رجوع کنند که [فرمان] حضرت چگونه است ، بهتر باشد ـ

و آنچه در باب سید جمال الدین نبشته بودند ، بالله الغالب المالک الملک الحی الذی لا یموت ، که وقتی از خدمت شما پیش این‌کهتر شکایت نکرده است و این کهتر بران نظر داشت‌که چون حصار عالم آباد عمارت کردهٔ اوست و زحمت فراوان تحمل افتاد ، آن را در پناه درویشی اندازند تا بواسطهٔ آن [او را] بقاء حاصل آید و از اعداء مصون ماند ـ

فی الجمله خلاصهٔ این ابرام آنست که اگر بسببی خاطر مبارک آزار گرفته باشد ، این کهتر بگناه خود اعتراف و اقرار می نماید و باذیال اعتذار و اهداب استغفار تشبث و تمسک می کند ـ چون ذات وافرکرامت شما متخلق باخلاق الهی است ، عفو ارزانی فرمایند و بکرم در گذرند ، بیت :

این نگویم که معذرت بپذیر قلم عفو بر گناهم کش

(۲۰)

این مکتوب بملک المشائخ رضی الحق والدین ،
ادام الله میامن انفاسهم المتبرکه ، در قلم آمد ـ

صحیفهٔ ارشاد مولوی که از معانی ''فی صحف مکرمة'' مقتبس و از

اسرار ''وعلمناه من لدنا علماً'' مستنبط ، و در هر حرفی ازان انوار مشاهده واضح و در هر سطری ازان اسرار مکاشفه لائح بود ، بدین خادم ارباب طریقت و اصحاب حقیقت عین ماهرو که صحائف اعتقاد او بلطائف اتحاد آراسته و بر صفائح ضمائر و خواطر او نقش اخلاص آن آستان آسمان پایه نگاشته است وصول یافت - بدست ادب ستده و باعزاز و اکرام تمام مطالعه افتاد -

در ضمن آن مندرج بود که بدر الدین قیماز و ''کمال تاج'' از ملتان آمدند و بر خلق محدثی وضع کردند - تمام خلق در فریاد شد و این محدثی در اوائل که شهرها آبادان بود و خلق جمعیت و رفاهیت داشت ، سلطان مرحوم دور کرده ، چون خلق متفرق شد و عاجز گشت ، دروقت این چنین بادشاه (حق تعالیٰ او را بر سر مسلمانان بسیار باقی دارد) این چنین محدثی بر مسلمانان بار نشود - وقتی که محدثی نبود همه خلق بدشواری می گذرانیدند تا این کرت چگونه توانند بود ، و بیست و پنج نفر از هندوان که در دکان می نشستند ، همه درین داخلند ، بر ایشان جزیه دراز بار می کنند ، دیگر قسمت چگونه طاقت آرند -

مقرر ضمیر انور مولوی باد که خادم ارباب طریقت ، کارکنان اچهه را هیچ محدثی نفرموده است و درین وقت متأمل و مترددم که ایشان کدام محدثی وضع کرده اند و در متن صحیفه محدثی معین و مکشوف مکتوب نبود که بوقوف پیوندد و آنکه ذکر عسرت و دشواری حالت خلق مسطور بود ، اگر ازین خلق مراد لشکریست شاید و باشد و اگر محترفه ، در عهود ماضیه از عهد سلطان علاء الدین الی یومنا نیکو یاد دارم وقتی این چنین وسعت نبود ، روزی دو جیتل یا سه جیتل ایشان را مکسب بودی ، چنانکه حائک [به] دو جیتل چادر بافتی ، این زمان سی جیتل می ستاند ، و درزی به چهار جیتل یکتا دوختی ، درین وقت به سی جیتل راضی نیست ، و اگر پیش ازین بر ایشان درین باب سخنی گفته می شد ، عذر غلاء غله پیش می آوردند - این زمان غله بر نسبت عهود ماضیه بارزانی باز آمد ، ایشان از اجرت محال که در وقت قحط می ستدند ، باز نمی آیند - درزی هیچ بانصاف سر در گریبان نمی کند و چادر باف همه طرف خود می بافد - قضیهٔ مردم با این طائفه آنست که ''ومن یظلم الناس یظلم''-

بر ضمیر منیر مولوی روشن است که اهل لشکر حامیان دین و دولت اند و نگاهبان ملک و ملت و قهر اعداء بدستیاری ایشان منوط و مربوط و لطف اولیاء بترفیه حال ایشان همواره متعلق می باشد و شما را نیز همت بر ترفیه روزگار آن حماة حوزهٔ اسلام می باید داشت که اعلاء معالم سنت و احیاء مراسم شریعت باعتضاد ایشان دست دهد ـ

(۲۱)

این مکتوب نیز بجانب ملک المشائخ رضی الحق والدین دامت برکاته در قلم آمد ـ

فوحات طیبهٔ نامهٔ مولوی که انموذج اسرار نامهٔ الهی است و نسیم اطیب آن بوی کلبهٔ عطار را منسوخ می گرداند و نفحات کتاب مستطاب سیدی که نکهت جنان بجان ارباب اخلاص و اصحاب اختصاص می رساند ، پیک نیک اختر و قاصد خجسته منظر بمشام این کهتر ، کریح الورد الاحمر و المسک الاذفر ، رسانید ـ گل دل که از خزان فراق ذبول یافته بود از نضارت [وصال؟] طراوت پذیرفت و فرح ''فروح و ریحان'' به دماغ دل متصاعد گشت ـ سبحان الله ، بیت :

آن قاصد از کدام زمین است مشکبوی
یا نامه درچه داشت که عنوان معطر است

بر راه باد عود بر آتش نهاده اند
یا خود دران زمین که توئی خاک عنبر است

آنچه در باب ورود درویشان و کثرت وفود ایشان و قلت محصول قری و دست مراد نایافتن برعایت ارباب قری شمه ای بزبان قلم اعلام فرموده بودند ، روشن شد ـ عرضه می افتد که چون نشر مکارم و طیب مراحم شما در اطراف و انحاء و اکناف و ارجاء عالم متضوع و منتشر است بر مبناء ''والمشرب العذب کثیر الارحام'' همین اقتضاء کند و باز نمودن درین باب بحضرت خدایگان عالم خلد الله ملکه بجهت مسافت بعیده حالا

تعذری دارد - امیدوارم که چون رایات ظفر آیات همایون اعلیٰ مظفر و منصور و مؤید و مسرور برصوت دارالملک دهلی بمبارکی و سعادت درکنف عصمت ربانی مراجعت فرماید ، آن مطلوب بخوبی منتظم و متمشی خواهد شد ، خاطر مبارک را مشغول فرمایند که زود تر و نیکوتر عنان دولت حضرت سلطنت بسوی مقر جلال معطوف شود و صبح مراد از افق امانی طالع گردد -

دیگر درباب غلبهٔ میل [سیر] لب آب در قلعهٔ اچهه ، صانها الله الی یوم الحساب ، بر نمطی که اشارت رفته بود ، همچنان است ، چه اچهه شهری قدیم و چندین مساجد و مدارس و معابد بزرگان دین و اقطاب زمین آنجاست که خاطر این کهتر بدان طرف سخت متعلق است و هم‌برین نیت چهارم ماه ربیع الاول بمشیة الله تعالی و عنایته بر سمت اچهه عزیمت مصمم است - حق سبحانه و تعالی ببرکات دعوات نامیات شما این‌کار متمشی گرداند و دل بندگان خود را ازین تردد فراغی محصل و میسر کناد -

و آنکه ارادت خداوندی برین است که این کهتر بشرف مصاحبت مخدوم زاده مکرم و مشرف باشد و این معنی از شفقت تمام در قلم مبارک آورده اگرچه این نوع محض تربیت است اما کهتر نمی خواهد که مخدوم زاده از بندگی شما دور باشد و حرقت فرقت اعزه و کربت غربت اختیار کند - خاطر شما که طرف این کهتر باشد همان کافی است ، بیت :

از تو نکنم توقع پرسیدن اندیشهٔ تو تمام باشد ما را

دیگر نتن افترای قیماز که ''انتن من جیفة واقبح فی خلقه من خیفة'' عبارت ازان است بقلم عنبر نسیم و خامهٔ عبهرشمیم که نه لایق آن بود و بضرورت رفته ، معلوم شد - بیشک همچنان است که فرموده اند و صحیح و صدق همانست که نبشته اند - چه قیماز در باب این کهتر نیز افتراهائی بسیار کرده است و ندانسته که اگر پیش تخت فرقدسای اعلیٰ برسد ، بوقت باز پرس چه جواب گوید - و مردم که بکار دنیا مشوب است کجا تواند که نامهٔ جریمه و جفای این طبقه را بزلال عفو شسته گرداند - شخصی که بر اصحاب دنیا که به مکافات غریزی و طبیعی مشهور اند ، افترا کند ، بر مشائخ که بحلم و کرم و تسلیم و تحمل

موصوف اند ، چگونه نکند و خوف و خشیت باری جل و علا چه نوع او را باز دارد و این معنی را از افتراهائی که بر من کرده است به قیاس بعلت منطوقه می دانم - در خاطر مبارک ازین جهت تردد راه ندهد - والسلام -

(۲۲)

این مکتوب به سیدالسادات منبع‌الجود و الکرامات ، جلال الحق والشرع والدین احمد بخاری مد الله ظلاله در قلم آمد -

---

تا ببرکات خاندان رسالت اسباب عدل و احسان منتظم ، و بتأثیر میامن دعوات دودمان طهارت ، اساس جور و عدوان منهدم خواهد بود و صورت امن و امان از سرا پردهٔ ادعیهٔ صالحهٔ ارباب تصوف و عبادت و اصحاب تبتل و زهادت جمال خواهد نمود و سادهٔ سیادت و فتوی و سجادهٔ زهد و تقوی بذات شرع شعار اسلام رفتار و عنصر ملائک اقتدار ملک السادات جلال الحق والدین ، که خلق پسندیدهٔ حضرت مصطفیٰ و مجتبیٰ و خلاصهٔ سر ''لا اسئلکم علیه اجراً الا المودة فی القربیٰ'' است مکرم و مشرف باد بحق من قال ''یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیراً''-

بندهٔ درگاه نبوی و خادم بارگاه مصطفوی عین ماهرو محبت اولاد رسول و مودت احفاد بتول فرض عین و عین فرض می داند و زبان خود را بکلمهٔ ''اللهم صلی علی محمد'' مزین می‌گرداند که او را حضرت صمدیت زبان محمدت سرای عترت رسول داده است و موالات ایشان در نهاد نهاده ، بر عالمیان شرف و مباهات دارد و بدین موهبت عظیمه و عیش جسیم شکر حق می گزارد و نفحات خدمت و فوحات عبودیت بجناب مستطاب می رساند و باز می نماید که درین وقت چنان روشن شد که عارضه ای بعرصهٔ مطهر سید بزرگوار که مظهر ''انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی'' است راه یافته و بدین موجب انکسار و انتشار و اوجاع و امراض بظاهر و باطن روی داده ، چه وجود پاک ایشان سبب ورود وارادت الطاف نامتناهیِ

الهی است ـ حق سبحانه و تعالی از شفاخانهٔ عنایت ازلی صحت کامل و عافیت عاجل نامزد وقت ایشان گرداند ، و ببرکت این خاندان مطهر ظاهر و باطن این کهتر و جمیع مسلمانان را از مرض شقاق و سقم اختلاف مصون دارد انشا الله تعالی الشافی هذا باد ـ

بر ضمیر منیر که مهبط انوار ربانی و مورد اسرار سبحانی است معلوم و مقدر و مفهوم و مصور است که اگر اصحاب امرت که نه بر وفق امر رب العالمین می روند ببلاء جور و اعتساف موسوم و بمعرت ظلم و عدوان موصوم اند ، این کهتر واپس ترین این همه فرقه خود را می داند و قطرات عبرات بر رخسارهٔ حسرت می راند و از حضرت باری بتضرع و زاری مسئلت می نماید تا منهل وجود این کهتر از شائبهٔ ظلم پاک گرداند ، اما چه توان کرد که دعای این آلوده محل اجابت ندارد ، بیت :

هزار بار دعا خوانده گیر ای زاهد
چو در تو صدق نباشد دعا چه خواهد کرد ؟

درین معرض مشائخ و صلحاء و اهل صفه و اتقیاء که ذات پاک ایشان بزیور صدق و صفا و بزینت تسلیم و رضا و صبر و توکل و استار تحمل آراسته است در ذمهٔ همت خود واجب گردانند و از حضرت صمدیت التماس نمایند تا این کهتر و سائر اهل امرت را حق تعالی بر جادهٔ معدلت و منهج نصفت موفق گرداند و از تبعهٔ ستم برهاند ـ نصیحت و شفقت بر بندگان خدا این اقتضاء می کند نه آن که زبان طعن و هجا (چنان که بزرگی بر بنده نبشته است) و لسان بسان سوزن تیز گردانند و در پوستین کارکنان آستین بر مالند و جز فسقه و فجره و ظلمه بر زبان نرانند ـ ما بیچارگان بظلم مقر و معترف و در بحار عجز مستغرقیم ، مصرع :

ما خود شکسته ایم ، چه باشد شکست ما

و خود کدام شکستگی بالا تر ازین است که بسمت ظلم که اکبر کبائر است کما قال عز من قائل ''ان الشرک لظلم عظیم'' شخصی موسوم باشد ـ اما بر گناه اعتراف و اقرار و تشبث بذیل استغفار کاری دارد ، شاید

حق عز و جل بسبب انکسار و شکستگی ببخشاید -

چنانکه آورده اند در بنی اسرائیل خربنده ای بود که پیوسته بفسق و فجور مشغول بودی و به عبادت پروردگار از اندک و بسیار توجه ننمودی - ناگاه از صدمهٔ تقدیر آسمانی بر بستر مرض افتاده و دل بر هلاک نهاده - چون چشم باز کرد ، بر بالین خود دوستی مشفق و یاری موافق ندید ، از انکسار بناکامی این مثنویات نظامی بر خواند:

کسان را در جهان یار و مرا نه سگان را بر زمین یار و مرا نه
اگر ده روز در چاهی نشینم کسی جز آه خود بالا نه بینم
اگر گردم بکوه و دشت صد سال بجز سایه نیاید کس بدنبال

و روی سوی آسمان کرده بزبان اضطرار باعتذار پیش آمد و کلمه "یا رحمن الدنیا والآخرة ارحم‌من لیس له الدنیا والآخرة" بر زبان راند و جان بجان‌ستان داد - چون اهل محله و جوار او را مردود می پنداشتند بحال او نه پرداختند - جبرئیل امین از حضرت رب العالمین بر مهتر موسی صلوات الله علیه و سلامه وحی آورده که در فلان محل دوستی از دوستان خدا از دار فناء بدار بقاء رحلت کرده است - برو ، در تجهیز و تکفین او مشغول شو ، و نماز جنازهٔ او بگزار و برین موجب ، رضای حضرت ما را بدست آر - مهتر موسی چنانچه فرمان بود ، مسارعت نمود و از اهل محلت آن استکشاف نمود - همگنان بیک زبان گفتند ، بدین صفت که پیغامبر خدا خبر می دهد ، کسی نقل نکرده است - چون مهتر موسی دانست که زبان وحی جز بصدق نرود بر ایشان فرمود: عاقبت کسی در این محلت نقل کرده است ؟ - - - موسی بحضرت عزت تعالت آلاؤه و توالت نعماؤه مناجات کرده که بندگان تو ، یا بار خدای ، برین جمله در حق او می گویند - در حق او فرمان چیست ؟ جبرئیل آمد ، قصه مضی ما مضی و جری ما جری تنبیه فرمود - مهتر موسی چنانچه فرمان بود باعزاز و اکرام تجهیز و تکفین کرد و برو نماز گزارد و بر در روضه [ای] دفن نمود - و آمده است که در بنی اسرائیل هفتاد زاهد بودند که روزها بصیام و شبها بقیام گذرانیده از جادهٔ تقوی انحراف نمی نمودند - پیغامبر آنوقت از عبادت ایشان تعجب می نمودند و در حق

ایشان استحسان می فرمودند از مالک الملک ، که منزه از عبادت عباد و مستغنی از زهاد است - بران پیغامبر فرمان رسید که حکم ازلی برین رفته است که این خربنده جنتی باشد و ایشان اعنی هفتاد تن زاهد دوزخی گردند - آن وقت گفت ، یارب بچه شامت ؟ فرمان آمد که بشامت عجب و خود بینی - فی الجمله خربندهٔ فاسق را خاطر انکسار و زبان اضطرار او به بهشت رسانید و هفتاد تن زاهد را بشامت عجب بداغ قطعیت مبتلا گردانید - نعوذ بالله من تهاوی الاحرار و العجب و الاستنکاف ، بیت :

گر تو خوبی بسوی زشت بخواری منگر
کاندرین ملک چو طاؤس نگارست مگس

و نیز وقت درویش عزیز تر ازان است که بکونین بپردازد یا در دو عالم مسکن و مأوی سازد ، بیت :

مکن در جسم و جان منزل که این دونست و آن والا
قدم زین هر دو بیرون نه ، نه اینجا باش و نی آنجا

پس آنکه در تقریع و توبیخ و تبکیت و تشنیع ذره ای نمی گذارند منبعث از رعونت و عجب باشد - شیوهٔ اصحاب صفا و ارباب وفا آنست که در صدر عرضه افتاد و تا این نوع است سیدی و مولائی حکم باشد - بسیار خواسته می شود که بر خلق رأفت و مدارات و مجاملت و مواسات بتقدیم رسانیده آید - لیکن خلق عوام بدمست شده است چنانچه سیدگان از دادن خراج که فریضه است بکلی منحرف شده اند و بر تاوان اعتیاد کرده - سال گذشته آمده بودند خط خراج بعهدهٔ خدای در روضهٔ شیخ کبیر داده و بران نرفته -

اکنون چه می فرمائید بر کردن در حق ایشان که محض سیئه باشد و اجرت برسیئه مثلها بود - خدمت سیدی و مولائی تربیت فرماید ، بر ایشان توجه نصیحت و شفقت در قلم آرد ، تا ازین طریق مردود و منهج نامحمود باز آیند و بفرمانبرداری و خراج گزاری و حسن رعیتی پیش آیند ، و(۱) از عهدهٔ [عهد] بیرون آمده باشند بیت :

از عهدهٔ عهد اگر برون آید مرد   از هر چه گمان بری فزون آید مرد

۱- اصل : تا -

و مال خراج که حق مجاهدان و غزاة دین و نصیب علماء و مساکین است بمصرف رسد و این کهتر از عون حق قادر مطلق عجزی ندارد ، اما شما را گواه می‌گیرد ، اگر ایشان ازین سیرت مذموم باز نیایند و بخراج‌گزاری و فرمانبرداری نگرایند آنچه بدیشان عاید گردد بر موقع بود و اگر ایشان بخراج‌گزاری و فرمانبرداری پیش خواهند آمد هزار نوع شفقت در حق ایشان کرده خواهد شد و قضیهٔ ''کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته'' رعایت خواهد یافت و ایشان در ظل امن و امان مرفه الحال خواهند ماند ـ

نموده می آید چون این کهتر برای انتظام امور دنیا و عقبی تشبث بذیل عنایت و دامن اغاثت شما کرده است ، چشم داشت آنکه نظر شفقت ازین کهتر دریغ ندارند و در زمان مرجو و اوقات متبرک این را بدعای خیر یاد گیرند [که] همواره بر سجادهٔ جادهٔ مستقیم مقیم باد ، آمین ـ

(۲۳)

این مکتوب به شیخ حسن سر برهنه در اشتقاق حسن متضمن اعانت همشیر و اتباع ملک قطب مرحوم در قلم آمد ـ

تا احسان در جمیع ادیان و مذاهب مستحسن خواهد بود و عروس ثناء جمیل از آئینهٔ حسن خلق جمال خواهد نمود ، ذات حسن ملک المشائخ و الزهاد ، قدوة الاتقیاء و العباد که بخلق حسن مشار الیه و به خلق حسن متفق علیه است ، و در نشر محاسن موجب محمدت و تحسین و مستدعی مدحت و آفرین است مخصوص بعنایت احسن الخالقین باد بحق من قال ''لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم'' ـ

عین ماهرو که صحائف اعتقاد او برقم حسن موالاة مولوی مرقوم و ظاهر و باطن او باختصاص آنجناب مرسوم است ، دعوات صالحات که مستدعی حسنات و تحیات زاکیات که مقتضی خیرات تواند بود بجناب

اکابر مآب تبلیغ کرد و نمود ـ

به اتفاقات حسنه این کهتر بحسن ظن بر مقتضای ''ظنوا بالمؤمنین خیراً'' بخدمت باز نمود که همشیره و اتباع خواجه قطب الدین دبیر مرحوم که مردی محسن و مرید شیخ شیوخ الاسلام نظام الحق والدین بود ، صد و پنجاه تنکهٔ نقره هر سال و دو نصیب طعام هر روز از وقت شیخ الی یومنا بدیشان می رسید ، خدمت مولوی که بمحاسب اخلاق معروف و بمطائب اعراق موصوف است بحسن قبول و قبول حسن بر ذمهٔ کرم خود لازم گردانیده ـ

بر مبناء ''الکریم اذا وعد و فی'' یقین واثق در جای صادق آنست که موعود بی توقف و تأنی بدیشان خواهد رسید و هر نیکی که امروز در حق ایشان خواهند فرمود فردا جزای آن خیرات جنان خواهد بود ـ اعمال حسنهٔ مولوی در دیوان حسنات مسطور و مکاره و آفات از ذات ملک صفات دور باد ، بحق من قال ''من جاء بالحسنة فله عشر امثالها'' ـ والسلام ـ

(۲۴)

این مکتوب بجانب قاضی منهاج الدولة والدین عبدالله مقتدر در قلم آمد ـ

تا علم علم علماء که اعلام دین هدیٰ اند به ید تائید ''والذین اوتو العلم درجات'' افراشته خواهد بود و بذل مجهود اجتهاد در کشف حقائق تنزیل و استنباط وجوه اقاویل از عیون تاویل مستحسن و محمود خواهد نمود ، اعلام علوم فضائل و الویهٔ مناقب خداوند اعلم الدهر افضل العصر علم الهدیٰ علامة الوریٰ منهاج الحق والدین ، سالک مسالک طرائق التحقیق مالک ازمة التلفیق و التوفیق کشاف معاضلات التدقیق مرتفع باد بحق من قال ''و علمک ما لم تکن تعلم وکان فضل الله علیک عظیما'' ـ

متعلم درس اخلاص عین ماهرو که آناء اللیل و اطراف النهار در سبق مجدت آن حاوی علوم معقول و منقول مشغول است بعد تلخیص خدمت و ایضاح عبودیت مقرر خاطر خطیر مولوی بحر المعانی می گرداند که چون در دریای محیط اشواق و اشتیاق خداوندی سباحت ممکن نبود بر مبنای عجز و مقتضای ''العجز عن درک الادراک'' ازان اعراض نمود و بر سبیل تذکار بخدمت انبساط رفت که چون بذل نسخهٔ شرح کشاف یمنی موعود است و دوستدار نظر انتظار در رهگذار ''انجز حرما وعد'' می دارد خدمت خداوندی که بسنن سنیهٔ[1] انبیاء مقتدی و مهتدی است از نص ''واذکر فی الکتاب اسمعیل انه کان صادق الوعد وکان رسولا نبیاً'' یاد آورد و بار انتظار بر دل دوستدار زیادت ازین روا ندارد ـ ''والله ولی التوفیق''ـ

(۲۵)

این مکتوب بجانب صدر صدور جهان جلال الحق
والدین متضمن اجوبه و تمهید معذرت در قلم آمدـ

جناب جلال و عتبهٔ کمال وافر اجلال ، عدیم المثال ، بی همال ، جلال الحق والدین غیاث الاسلام والمسلمین ، قدوة العالمین ، عمدة العارفین ، استاذ السلاطین ، جامع المعقول والمنقول ، مجمع الفروع والاصول و المطلع علی تلخیص المعانی والمصلح الی تخلیص العانی ، المستقر فی ذروة المجد والکرم ، المتعالی علی العالم فی العلم والهمم :

له همم لا منتهی لکبارها　　وهمته الصغری اجل من الدهر
آنکه در علم و عقل گشته علم　　عنصر پاک اوست در عالم
لا مثل له فی الحکمة ولا نظیراً　　ومن یوتی الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً

اعنی صدر صدور جهان ، اعلم علمای عصر و زمان ، ادام الله جلاله بکرم

۱ـ دراصل : سنن ـ

عمیم ذوالجلال جلت قدرته و نعم جسیم من له الفضل والافضال علت کلمته و بسادات عظام و علماء کرام محفوف والسنهٔ اثنیه بذات و وجود با جود و نوال او مشغوف و اعنهٔ عنایت الهی بر آن صوب معطوف و قضای خیر الی یوم القضا بمسند قضای آن صدر نشین صفه حکم و ارتضا مقرون باد بحق من قال ''فاحکم بین الناس بالحق'' ـ

بندهٔ با رجاء مولوی که ملجاء و مأوای ضعیف و قویست عین ماهرو عین عبودیت بر زمین مخالصت می ساید و باز می نماید [که] کهتر زادگان و متوسلان این کهتر ذکر عواطف موفوره و عوارف نامحصوره که دربارهٔ ایشان برای اتمام کارهای این معتقد بدم و قدم مبذول می فرمائید ، چندان می نویسند که زبان قلم از بیان آن عاجز و کوتاه است و مجازات و مکافات آن حواله بفضل اله ''جزیت عن خطأ قدمیک ، والله خلیقی علیک'' ـ

افراس آن فارس مضمار فراست که خیر الجواد و مخیرهٔ صافنات الجیاد اند ، شیخ علی آورد ـ این کهتر برای هیچ چیز از دانگانه و زکواة مزاحمت ننمود ـ چه به یقین می دانم که آنچه زکواة است خود ادا خواهند فرمود ـ اگرچه این معنی لایق کتابت نبود اما بر آنانکه بیایند ایشان مستور دارند ، بر اعتماد کرم موفور این ذکر مسطور افتاد ، بدین جسارت معذور فرمایند ـ والسلام ـ

(۲۶)

این مکتوب بجانب سید القضاة والحکام
معز الدولة والدین حاکم قصبه اچهه در قلم آمد ـ

تا از تأثیر حکم قضاء و قدر، افعال خیر و شر در محکمهٔ عالم کون و فساد ظاهر و واضح ، و انوار حکمت بالغهٔ احکم الحاکمین بر صفحات ایام و وجنات اعوام باهر ولائح خواهد بود ، و نهال شریعت غرای مهدی و شرعت زهرای احمدی را بزلال عدل قضاة وافر معدلت و حکام

متواتر دیانت ، طراوت و نضارت خواهد افزود ، منصب حکم و قضاء و مسند فضل و امضاء بذات شرع شعار و عنصر ملائک آثار قاضی عالم و عادل ، متبحر نحریر ، متقن تحریر و تقریر ، معز الملة والدین ، اعدل القضاة والعلماء ، رفعة الائمة والفقهاء اعنی حاکم وافر دیانت خطهٔ اچهه که در مضمار علم و عدل گوی سبقت از قضاة دیندار ربوده و در اظهار داد و نصفت اعجاز ید بیضاء عیان نموده است ، تا روز قضاء مصون و اجرای احکام او برضای قاضی روز محشر مقرون باد بحق من قال ''اعدلوا هو اقرب للتقوی''۔

محب محکوم عین ماهرو که بحکم ربانی و قضای مبرم آسمانی راضی ، و منبه علم و عقل بر اشاعت معدلت بر وی متقاضی است ، قبالهٔ خدمت بسجل تبلیغ مسجل می گرداند و باز می نماید که اعتقاد بدین ثابت و راسخ است که امروز ذات شریح مثال سید القضاة در امضاء حکم و فصل خصومات بر توانگر و درویش و بیگانه و خویش شرع را چنان رعایت می فرماید که بر وعدهٔ قاضی فی الجنه فردا در صدر بهشت که ''واذا رأیت ثم رأیت نعیماً و ملکاً کبیراً'' جای خواهد یافت ۔ چون چنین است چگونه در خاطر گذرد که از فرزندان و پیوستگان جور روا دارد و از حکم ''قوا انفسکم واهلیکم ناراً'' یاد نیارد ۔

اما درین وقت خضر ابوبکر ساکن اچهه به تظلم آمده است ، محمد برادر زادهٔ سید القضاة و متعلقان او از جادهٔ عدل انحراف نموده ، فقیر را بتعدی آزرده اند و کفش بزده ۔ اگر همچنین است این فعل در شرع محظور و نزدیک عقل و خرد دور است ۔ ذمهٔ دیانت واجب آن بود که خدمت سید القضاة بر مقتضای علم و عدل خود او را بانصاف می رسانیدند تا مادهٔ مرافعت او منقطع می شد و انظلام بتطویل نمی انجامید ۔

و نیز چنان رسانیده اند که خدمت سید القضاة چنانچه پیش ازین در حجت زکواة که آن را بته می گویند بسجل توشیح می داد درین وقت که این وحشت بقضاء الله تعالی سانح شده ، و 'کمال تاج' بر مقتضای ''وتعاونوا علی البر و التقوی'' مظلوم را اعانت نموده از سجل امتناع فرموده است ۔

مقرر سیدالقضاة باد اگر مورد حکم 'کمال تاج' از شائبهٔ ظلم مصفاست

فحینئذ شما را مساعدت باید نمود تا داد انصاف داده قضاء ما مضی کرده باشید و اگر زعم شما اینکه منهل حکم 'کمال تاج' صافی نیست ماجرا بزبان قلم که مظهر احکام دین و دنیاست، اعلام بایستی داد نه که احکام - اگر بسبب عناد در سجل توقف راه دهند که موجب اضاعت مال بیت المال و سبب تفرقهٔ احوال تجار، از جهت انتظار حجت باشد، (چه این نوع را چنان پندارم) در عقل و شرع رخصت نباشد - در اعانت شرع الی یوم الدین باقی باد، والسلام -

(۲۷)

این مکتوب بجانب قاضی رکن الدین نیّر سردفترِ داد در قلم آمد -

تا بر مقتضای حکم قضاء و قدر دین حنفی را بواسطهٔ تمهید قواعد دیوان قضاء طراوت خواهد افزود و نظام امور عالم از جریان اقلام علماء که اعلام دین هدیٰ اند خواهد بود مجلس قضاء و حکومة که تالی احکام نبوت است بذات شرع شعار و عنصر دین‌دار قاضی اجل مبجل، عالم نحریر، متقن و متیقن، عزیز و غزیر، علم الهدیٰ، علامة الوریٰ، رکن الملة والدین که سردفتر فخر و معالی و فهرست جریدهٔ فضلِ لایزالی است مؤقر و مکرم و محتشم و معظم باد بحق من قال ''اذا قضی امراً فانما یقول له کن فیکون''-

بندهٔ خدمتگار محکوم عین ماهرو که قبالهٔ اخلاص او بسجل اختصاص ملک القضاة مسجل و مرقوم، خط بندگی که متضمن هزار شادی و آزادی است عرض کرده و نموده که چون قاعدهٔ موالات طرفین بسابقهٔ حکم ازلی ممهد است قضیهٔ مصافات در حضور و در غیبت یکسان است، شعر:

فی‌القرب والبعد لا یزداد حبکم　　هذا تقرر فی قلبی من‌الازل

و جان که خلاصهٔ بنیت بشری و زبدهٔ فطرت انسانی است، در زاویهٔ اخلاص

معتکف است ، بیت :

گر ز درت غائب است جسم طبیعت پذیر
بر در تو حاضر است جان طریقت گزین[1]

بنا بران در ذکر شوق و اتحاد که ابواب اتصال ارواح بوحدت انجامیده ، شروع نرفت - ''فالقلب عندک فانظر ما تری فیه'' و بساط اطناب در نوشت و بعرض در پیوست -

دو نفر صراف دونان و دیوان سیه که بعد امتحان و اختبار عیار ، وجود ایشان را محک مصور خیانت توان گفت هفت صد تنکه از خدمتگار ستده اند و با دو نفر ضمان امر ، در پتن رفته - اگر بواسطهٔ عدل و احسان و فضل و امتنان صدری که وجود او سبب احیای مراسم شریعت و موجب اعلاء معالم سنت است این محقر در چنین وقت متعذر احیاء شود ، حق بمستحق رسد و قضیهٔ ''وتعاونوا علی البر والتقویٰ'' رعایت یابد -

(هذا باب) اگر خانه ای در شهر پتن بواسطهٔ لطف صدری باجارت و باستعارت دست آید نگارخانهٔ امید بنده بنقش مکارم مولوی زیب [و زینت] یابد - خانهٔ مراد دولت تا ابد آباد باد ، آمین -

(۲۸)

این مکتوب بجانب قضاة تهانیسر در قلم آمد -

قضاة وافر دیانت و حکام متوافر صیانت قصبهٔ تهانیسر که حق تعالیٰ این هر دو منهل هنی و مورد سنی [را] رشحه بکام ایشان رساند و برشاد ارشاد موفق گرداند و توفیق اکتساب مکاسب حلال روزی کناد و از مطاعمی که بشائبهٔ شبهه و حرمت مشوب و مطامعی که بوصمت دنائت و قلت دیانت منسوب بود قوت اجتناب دهاد [و] تحیات وافره و تسلیمات

۱- در اصل : گزیر -

متوافره که مبنی بر فرط موعظت و مشعر بر کمال نصیحت باشد از کاتب حروف که عین ارادت او طالب توتیای معدلت است مطالعه نمایند و بر ضمائر و خواطر خود که محیط انوار حق باد روشن گردانند.

از رعایای دیه ضیاءالدین که بحکم فرمان در وجه او گرفته اند و جزیه و زراعت ایشان به إذن اولوالامر حق او شده ، و او بمقابلهٔ آن آلت و اہبت حرب گردانیده و بمتابعت رایات همایون اعلی در مهم لکهنوتی بود و مستحق این شده که آنرا بستاند و در وجه معاش و انتعاش خود و آلهٔ حرب و جهاد بمصرف رساند ، رعایا در دیهی که بشما منسوب است رفته اند و بعضی از حواشی شما که خبر از حقیقت کار ندارند و شرع را چون مصحف معاویه می پندارند ، حق‌او را که بمثابهٔ آتش قاضی است ، همچو[1] آب روان می خورند و بوجوهات فاسده و تأویلات باطله تمسک می نمایند و گوش خود را [به] پنبهٔ غرور چنان آگنده اند که در نصیحت این نظم آبدار ، بیت :

می باش فقیر طاعت اندوز　　　اما نه فقیر حیلت آموز

در مسامع وقعت جای نمی دهند و بحیله ای که از روی دیانت محظور و ممنوع است و از راه صیانت مردود و نا مسموع ، می گویند که رعایا حر اصل است ، کسی را بر ایشان چه تصرف ؟

آن ابلهان این قدر نمی دانند که دعوی ملکیت رقاب و نفوس ایشان که می کند ؟ اما جزیهٔ ایشان که اولوالامر در وجه شخصی تعیین[2] فرموده است حق او می شود ، چرا ؟ زیرا که هر امری مباح که اولوالامر [بر آن] امر کند واجب شود و دادن جزیه در نفس امر بر ذمهٔ ذمی واجب و اولوالامر در مصرفی معین تعیین[2] کرده ، شخصی که خود را مالکی گویاند این چنین جزیه را بستاند ، حرام محض و سحت مطلق است و پیش هر قاضی که این دعوی مشخص و مبین کرده ببرند ، اگرچه قاضی از همه قاسیان[3] باشد روا ندارد که بگوید این وجه جزیه

۱- در اصل : همچون.
۲- در اصل : تعین.
۳- در اصل : قاضیان.

مالک را می آید ـ زیرا که مالک دیه را با جزیه چه کار؟ و [با] ظاهر شرع منافی است ـ آن قاضی از تبعهٔ قیامت نترسد اما از معتبهٔ دنیا اندیشه کند و بداند که اگر این دعوی پیش اصحاب دواوین که بحلیهٔ دیانت متحلی اند ببرند ، از ایشان باز پرسی بسزا و طلبی باستقصاء کنند ـ

اما آمدیم [بر] زمین که حاصل آن در وجه شخصی گرفته اند و این رعایا دران تعطیل کرد و تعطیل ارض خراجی بوجود تمکن موجب التزام و وجوب خراج است و حواشی قضاة تعطیل را سبب شده ، یعنی از غایت شره ایشان را با خود برده و زراعت کنانیده و می گویند که ''الزرع لمن زرع'' ـ

این طائفه را قیاس ظاهر است اما اسلوب استحسان آن است که بیان کرده شده ـ اگر ایشان را بوئی از فقه و اصول در دماغ رسیده بودی ازین سخن نگفتندی و بدین احتجاج فاسده پیش نیامدندی و نیز ایشان نیکوتر بنگرند که ازین ملک چه مراد دارند ـ زمین وظیفهٔ خالی نیست ، یا خراجی است یا عشری و جزیه خود ملک کسی نیست ـ هیهات هیهات که چه مکابره می کنند ''اولٰئک الذین اشترو الضلالة بالهدیٰ فما ربحت تجارتهم وما کانوا مهتدین'' ـ

با وجود این معائب و مثالب زبان طعن دراز می کنند که فلان شرع نمی داند ـ برای طلب جزیه و زراعت رعایا که در ذمهٔ ما بوده اند اعانت می کنند ـ محل اعانت بر مقتضاء ''انصر اخاک ظالماً او مظلوماً'' این بود که بزبان قلم باز نموده شد و نیز ای برادران معلوم است که این ملک چگونه است ، نعوذ بالله که از غور این کار آنچه معلوم است بر روی آب آید و مبادا که آبروی بعضی مردمان که در زیّ علماء اند ریخته شود ـ این مکتوب بایقان و اتقان بخوانند و اگر بر ایشان مشتبه باشد از مرسلی که او فقیه باشد مطالعه کنانند ، تا لطائف سر مکتوم که در مکتوب مکنون است ایشان را معلوم شود و اگر به مکابره پیش آیند مکافات طبیعی را بر مقتضای ''وجزاء سیئة سیئة مثلها'' منتظر باشند ـ والسلام ـ

(۲۹)

این مکتوب بجانب مولانا شمس الدین متوکلی مشتمل بر ترتیب بیست و چهار عین هر یکی بمعنی دیگر، در قلم آمد -

---

تا از اشراق شمس چهرهٔ روز زیبا [و] منور[۱] و از تأثیر اشعهٔ او تربیت نباتات و معادن هویدا خواهد بود[۲]، شمس شمائل و بدر فضائل آسمان علوم و معانی و مطلع آفتاب فضل و سخن دانی اعنی مولانا شمس الملة والدین ''لا زالت انوار علمه محروسة عن عین الکمال وانوار فضله مرشحة بعین الافضال'' از خاور علم فروع و اصول و باختر حکم معقول طالع و لامع و ذات بی همال او بلحظات عین الله ملحوظ و به تحفظ ''فانک باعیننا'' محفوظ باد بحق من قال وجعل الشمس ضیاء والقمر نوراً''-

عین ماهرو که عین استفادات او بانوار افادات این عین بحر بلاغت مستنیر و بصر استرشاد او بضوء ارشاد آن عین انسان مروت و انسان عین فتوت مستضیست عین خدمت که کامل العیارست بر عین تبلیغ بنهاد و بدان عین اعیان زمان و عین منافع تن و جان روشن گردانید که عین شوق در ضمیر سینه چنان متمکن است که بیان آن بدستیاری بنان ممکن نگردد - چون عین ضمائر طرفین از ذروهٔ شعر :

انا من اهوی ومن اهوی انا   نحن روحان حللنا بالبدن

بر خبایای بواطن اطلاع دارند و عین خواطر جانبین از خفیات سرائر اعلام کنند، بشرح احتیاج نیفتد، ع :

دل جانب تست حال خود خواهد گفت

اما چشم جهان بین و تن حزین از ملاحظهٔ شمسی دور مانده شدند و مشاق فراق چندان مشاهده کرده که ''مالا عین رأت ولا إذن سمعت'' هر چند اطناب درین باب ممکن نبود شمه ای از آن حال بایراد و انشاد

۱- در اصل : منور خواهد بود -
۲- در اصل : نمود -

این بیت شرح داد:

دمع بخدی جری والعین هطال   قد طال هجرک والهجران قتال

خدمتگار که سر بر عین تفکر نهاده و دیده ها برای ادراک سعادت ملاقات گشاده، امیدوار است که خدای کریم بکرم عمیم خود دیدۀ رمد گرفتۀ فراق را بنور حضور آن عین المعانی روشن گرداند و حلیۀ دعاء را به تجلی عین اجابت زیب و زینت دهد۔

غرض از تسوید این نامه که مضمون ''النور فی السواد'' در مطاوی آن مندرج است آن که چون بندۀ درگاه به شرف زمین بوس سریر اعظم مشرف شد، انوار عواطف و آثار عوارف ظاهر و باطن بنده را شامل گشت ۔ شمه ای ازان بمسامع مبارک (مليئت بالسرور) رسیده باشد۔

در آن زمان که ملک خاص حاجب ''تاب الله علیه و غفر الله له ولوالدیه'' در هجوم دعاوی بندگان و رعایای دیوپالپور مغلوب و مهجوم مانده بود، آنچه ازین کهتر سزید برای اصلاح کار او که در ضمن آن برکار خداوند عالم خلد الله ملکه تصور کرده اند از اعانت و اغاثت تقصیر و تفریط ننمود ۔ چنانچه همه بزرگان و اکابر دیگر معلوم دارند، چون مزاج مبارک خدایگانی از محل تغیر بمعرض اصلاح باز آمد آن بزرگ بدعوی خوی تغلق شاهی متصدی شده، آخر الامر بندۀ درگاه بر مقتضای ''الحق یعلو ولا یعلی'' گشت و در خاطر مبارک می گذشت که باوجود چندین سوابق موالات که با والد مرحوم این بزرگ بود و لواحق مواخات که با این بزرگ است، چرا انصاف نگاه نداشت و یکبارگی پرده از روی یگانگی برداشت ۔ اما چه توان کرد، بیت:

بیداد حریفان را تن در ده و دم در کش
کانصاف طلب کردن آزار پدید آرد

(هذا باب) خداوند عالم خلد الله ملکه و جعل اقالیم العالم ملکه از روی شفقت فرمان داد تا بندۀ درگاه برای ملاقات اعزه و فرزندان در دارالملک دهلی رود، بعد چندگاه در مقام بندگی آید و بعد زمین بوس طرف ملتان عزیمت نماید ۔ چون بندۀ درگاه می دانست که کمبوهان بدروغ پیش آمده اند به مقال ایشان که افترا و هزا و ''کلام الصدق

منه براء'' بود التفات ننمود - ایشان فرصت غنیمت شمردند ، و این فرقهٔ پرزور و تزویر ، مستوجب طعن و تشویر ، تذکرهٔ مفتری بموقف عرضه رسانیدند و رأی خدایگان که الهام سر ''انی اعلم'' است سراسر معنی افترا معلوم کرد و فرمود که این طائفهٔ اشرار و طبقهٔ فجار ملتان را آبادان نمی توانند دید -

بندهٔ درگاه بعد ملاقات اعزه بر صوب حضرت معاودت و مراجعت نمود - پیش داخول درگاه اعلی خلد الله ملکه که مأویٰ و ملجای خسروان روزگار و شهریاران کامگار است ، فرمود که خلعت خوشتر آب و گل که شرف اسلاف و فخر اخلاف است بندهٔ درگاه را بوجه تشریف بپوشانند ، بنده زمین بوس دهانند - چون خدمتگار را برای زمین بوس بردند بفور بنده نوازی فرمان شد که این جامهٔ مرحمت است - جامهٔ زمستانی تو جامهٔ بالا دست است[1]- برین موجب ورد دل بنده متبسم و نسیم شادی از مهب سینه متنسم گشت - دوم روز جامهٔ بالا دست آوردند از زر دوزی و گیج و مغرک و دورنگ و ترملیت و جز آنکه باسم امراء و معارف متعین بود ، یافت -

چون وفور مراحم و فرط مکارم خداوند عالم نه بر اندازهٔ بندهٔ کمینه است و از حیز مجازات و معرض مکافات بیرون بود [دست] بدعاء شکر برد[2] و زبان حال بایراد و انشاد این بیت گشاد ، شعر :

افادتکم النعماء منی ثلثة   یدی و لسانی والضمیر المحجبا

در اثنای آن بنده عرضه داشت که طائفهٔ کمبوهان تذکرهٔ مفتری رسانیده اند و آن از دو حال بیرون نیست ، یا به حشم تعلق دارد یا باقطاع - فرمان شود که حشم را پیش بنده بگذرانند و در اقطاع او مستخرج شود ، تا صدق من و کذب مفتریان و حساد بظهور انجامد و بر بنده اعتماد بیفزاید - خداوند عالم بمرحمت فرمان داد که بر رأی ما که آفتاب جهان نماست ، روشن است که ایشان همه دروغ گفته اند - سلاسل و اغلال کرده به بندهٔ درگاه تسلیم کنند تا در ملتان ببرد - بعد ضرب و

۱- دراصل : هست -
۲- در اصل : بر دل -

تعزیر کامل پیش دروازهٔ ملتان در کنده کشد ، چنانچه دیگر مفتریان را اعتبار انتباه حاصل آید -

شکر این مراحم و مکارم چگونه ادا توان کرد :

گر بر تن من زبان شود هر موی — یک شکر تو از هزار نتوانم گفت

ملخص از تشبیب این مقدمات آنست که القای اینهمه عداوت را مادهٔ عنیف بود و صورت او بدان شاهد - اول بر من کیفیت خوی تغلق شاهی گفت چون در عمر خود همه یک کلمه راست نه گفته بود بر مقتضای جبلت خود ازان اعراض نمود و سوالی که ملک خاص حاجب برای خوی تغلق شاهی بر ضد آن کرده دران گواهی نبشت - چون شهادت مزور بود در مجلس خانان و ملوک که بحلیهٔ علم و عقل آراسته اند ، ادا نتوانست کرد ، بضرورت فرار نموده ، حاضران مجلس که بر این حال واقف بودند بزبان قال گفتند ، ع

این کار از تو آید و مردان چنین کنند[1]

بعده روشن شد که در مشورت کمبوهان نیز مشتغل بود - مردم آزاده و نیک نفس شاید که اصلاح ذات البین واجب بیند تا از سوء تبعهٔ ندامت مأمون و از سر معتبهٔ غرامت مصون ماند ، نه آنکه میان جانبین ایقاد نیران معادات و اضرام جمرات ملاحات کند که بدان هم خود محترق گردد - کما قال عز من قائل ''ولا یحیق المکر السیئ الا باهله'' می خواستم ، از حمیت و حفیظت این معنی پیش تخت عرض دارم تا او سزای این القاء که میان من و ملک خاص حاجب کرده ، بیابد اما چندین چیز مانع آمد - یکی آن که محبت خادم خود که نسبت قرابت صوری دارد نه معنوی دارم ، چه او مرد سلامت بود و این نیست - دوم آن که او چندگاه بر بندهٔ درگاه بود و حقوق صحبت داشته و سوم آن که درباب او پیش سریر اعظم نیک گفته شده است ، از مروت رخصت نیافتم که بر او بد بگویم - هنوز او نمی ایستد و بر خطایا تمادی و اصرار و بر ایذا و القاء وحشت استمرار می نماید -

---

۱- در اصل : این کار از تو آید و چنین ها تو کنی -

فی الجملهٔ احباب که اهل نفاق اند و اصحاب که به شیوهٔ شقاق منسوب اند ، ایذاء آورده اند که خاطر متأذی آزار ایشان بزبان قلم بیرون نتوان داد و بحکایت و شکایت آن مجلس را تصدیع نتواند نمود - ملتمس آن که درین مسوده که کلمات نافرجام در قلم آمده است بعین رضا نگرند و نگیرند - آفتاب علم و معانی آن عالم ربانی از افق افادت طالع و لامع باد -

(۳۰)

این مکتوب بجانب مولانا شمس الملة والدین متوکلی متضمن روایات فقه در قلم آمد -

---

تا تربیت معادن و نباتات از انوار شمس‌خواهد بود و زینت ازهار و انوار به مدرار سحاب خواهد افزود ، شمس فضائل و سحاب شمائل مولانا امام بحرالمعانی نعمان شمس الدولة والدین که مهر ذاتی دارد و صلابت را عین عدل[1] می پندارد ، در غایت تابان و نهایت جریان باد - بحق الذی خلق السموات و والسحاب و سیر الفلک و الحباب -

محب ارباب علم و درایت و مخلص اصحاب دفتر و روایت ، عین ماهرو تحف تحیات وافره که انور من نور ذکاء و اطهر من ماء السماء است از صفای عقیدت و نقای طویت می رساند و بر ضمیر منیر شمسی روشن می گرداند در آنچه در لشکر شرف مصاحبت حاصل شده بود از هر جنس مباحثه می رفت و اعداء که ''کلام العدا ضرب من الهذیان'' زبان وقیعت از روی حسد نه از روی خبرت ، از غایت کوته نظری دراز می کردند که مشروع است و آن مشروع جواب مطابق سوال ایشان برمقتضای ''وجزاء سیئة سیئة مثلها'' گفته می شد که خراج معدوم[2] را لباس موجود پوشانند و موهوم را در مقنعهٔ معلوم بر اسلوب

۱- در اصل : عین عدل آن -
۲- در اصل : معدومه -

طبقه ای که معروفند بخیانت و موصوفند بمداهنت ، به تلبیس جلوه دهند ـ الحق این حق باشد و سودائی که منفعت بجامهٔ خلق کنند آن ناحق!! هیهات—کابدت العقول تعسفاً—بوجود این چنین خراجی که مصادرهٔ مکاثره است ، زراعت‌ها که هنوز نرسیده و در شرف خطر و هلاک مال است به تکلیف و شدت می ستانند و هیچ در عیب خود نظر نمی کنند و دیگران را مطعون می گردانند ''أ تأمرون الناس بالبر وتنسون انفسکم'' ، بیت :

ایکه نقش جمال خویشتنید طعنه برعیب دیگران چه زنید

در تضاعیف محاوره ذکر خراج می رفت ـ گفته شد که اگر خراج مشروع مراد دارند پس خرج مشروع باید کرد و بران اکتفا باید نمود تا مخارج از مداخل زاید نباشد و مداخل بر حسب مقتضای وقت کافی مصارف نیست و مصلحت ملک را نیز ملحوظ باید داشت ـ چه از جهت قلت تدبیر وچه از آسیب خلق خزائن را بر عزائم شرع مطابقت نمی توان داد ـ پس در رخصت شرعی پناه باید جست ـ چنانچه در کافی وغیره مسطور است ''وکره الجعل مادام المسلمین فیء والمراد ان یضرب الامام الجعل علی الناس الذین یخرجون الی الجهاد و هذا لانه یشبه الاجر علی الطاعة والاجر علی الطاعة بمحض الاجرة حرام فما اشبه یکره لان مال بیت المال معد لنوائب المسلمین و هذا من جملة النوائب فعلی الامام کفایة من بیت المال فاذا لم یکن فی بیت المال فیء فلا بأس بان یقوی بعضهم بعضاً لوقوع الحاجة الی الجهاد وفیه تحمل الضرر الادنی لرفع الاعلی وقد اخذ النبی علیه السلام مال صفوان عند الحاجة بغیر رضاد و فی سیر شاهان وان لم یکن فی بیت المال سعة کان له ان یتحکم علی الناس بقدر ما یحتاج الیه لذالک لانه مامور بالنظر للسلمین و هکذا ذکر فی المحیط فاذا لم یجهز الجیش ظهر المشرکون علی المسلمین وفیه من الفساد ما لا یخفی فمن حسن التدبیر ان یتحکم علی ارباب الاموال بقدر الحاجة بتجهیز الجیش''۔

و این مسئله را مولانا امام الدین هروی مرحوم به هرات در دلها نشانده است و موازنهٔ سی هزار سوار منتظم شده ـ بدان قوت بر مغل که اعداء دین و احزاب شیاطین اند سر و سینه می زنند و حوزهٔ اسلام و بیضهٔ انام که در تحت تصرف امیران است محمی می دارند ـ و اگر

گویند که فتوی برین نباید داد زیرا که آن عصر گذشت که عدالت هوشدارند و کاری محض برای تقویت اسلام و دین کنند و اعونه را ازین تداخل که در مال اغنیاء افتد مملو گردانند و غرض تقویت اسلام فائت گردد ـ جواب اخذ مال در نوائب فی الاصل من حیث هو هو مشروع و تداخل اعونه عارضی است ''والعارض لا یزاحم الاصل'' ـ پس طائفه را اختیار کنند که مورد عدل ایشان از شوائب عدوان مصافه باشد[1] ـ و اگر این نیز متعذر باشد و ظن برین بود که مردمان از غمرات عدوان بساحل نجات نخواهند رسید بر مبنای ''الضرورات تبیح المحظورات'' خراجی که قدیم‌الایام بود و در طبائع کافهٔ رعایا و عامهٔ برایا منطبع است و موجب تخریب نیست ، آن را اختیار کنند ، نه بر این اسلوب که خراج معدوم را جلباب موجود پوشانند که بر او تخریب لازم آید ـ پس مردم عاقل چیزی اختیار کند که اقل ضرر باشد نه افحش ضرر کما قیل ''و بعض الشراهون من بعض'' ـ

هم درین مجلس که امثال این مکالمه و مباحثه می رفت ، می گفتند که ''المسعر هو الله'' و تسعیر اشیاء جایز است و بر قول علماء جایز نیست مگر آن که از برای دفع ضرر عامه باشد ـ کما جاء فی الکافی : ویکره الاحتکار فی اقوات الآدمیین والبهائم و قال بعده الاحتکار المنهی فی الاشیاء التی هی قوت الناس والبهائم کالبر والشعیر والعنب والتمر والتین والقت فی قول ابی حنیفة و محمد رحمهما الله و علیه الفتوی وقال ابو یوسف کل ما اضر بالعامة حبسه فهو احتکار وان کان ذهباً او فضة او ثوباً فاعتبر الضرر اینما وجد وان لم یکن معهوداً و هما اعتبرا الضرر المعتاد الغالب ثم قال ولا ینبغی للسلطان ان یسعر علی الناس لقوله علیه السلام لا تسعروا فان الله هو المسعر القابض الباسط ثم قال لان الثمن حق بایع والیه تقدیره فلا ینبغی للامام ان یتعرض لحقه الا اذا تعلق دفع ضرر العامة بان یبیع قفیزاً بمائة وهو مشتری بخمسین فیمنع منه دفعاً للضرر عن المسلمین وقال مالک رح لزم التسعیر علیه عام الغلاء نظراً للعامة و ذکر فی شاهان الاحتکار انما یکره لضرر الناس فکل ما یتضرر به الانسان فهو مکروه ثم قال ومن ارتکب شیئاً هذا فانه یعذر ـ

۱ـ در اصل : باشند ـ

و خلق ملتان از سوداگران و محترفه احتکار می کردند و هر چند ایشان را موعظت و تنبیه گفته و حکم شرع تفهیم کرده می شد از غایت حرص و شره که چشم ظاهر و باطن ایشان بر قضیهٔ ''حب الشیء یعمی و یصم'' پوشیده بود و گوش موعظت به پنبه طمع فاسد آگنده شده متعظ نمی شدند و بسمع اجابت انقیاد نمی نمودند ـ بتخویف و تعزیر شرعی هم متأثر و منزجر نمی گشتند ـ بر تمادی این فعل اصرار می نمودند و ضرر متجاوز الحد بعامهٔ مسلمانان خاصه بائمه و ضعفاء که لشکر شب اند و غزاة که حماة بیضهٔ اسلام و لشکر روز اند ، بس فاحش لاحق می شد و نظام انتظام عالمیان واهی و گسسته می گشت ، بضرورت بنوعی که مشروع بود و ضرر عامه بدان مندفع می شد ، اقدام نمودند و نظایر آن بر سبیل تفصیل ، نه بایجاز در قلم می آید ـ

(نظیر ۱ـ سودای روغن و اقمشه) که سوداگران از اطراف سرستی و جنگل ـ ـ ـ؟ می آوردند ـ مثلا محتکران بهفت جیتل سیری می خریدند و ثمن بتدریج می دادند و چندگاه محبوس می داشتند ـ چون در رسد روغن تأخیر می شد ، همان را نه جیتل و ده جیتل می فروختند ـ درین وقت از مال بیت المال به نرخ روز خریده می شود و در روز سیم نقد داده می آید و بائعان اطراف بدان راضی ـ چون بتراضی متبایعین منعقد می شود شرعاً جائز است و اگر بائعان اطراف خوشنود نباشند درین محاجه و مجادله که بر طریق تعنت می رود مستغیث می گردند ـ فاما فروختن آن بر طریقهٔ غلاء بدان راه نیابد و ضرر احتکار مندفع شود و ترفیه حال عامهٔ خلایق خصوصاً ائمه و ضعفء و لشکر که صلاح و رونق ملک و دین بدعاء و فقر ایشان منوط و مربوط است ، رعایت کرده می شود و من بر خلق تکلیف تسعیر نمی کنم و درین صورت نفع عام بر نهج مشروع واقع می شود و اگر محتکری چند بی سبب ناخوش شوند و در پوست مردم افتند و در مجامع و محافل نفع عامه بصورت ضرر باز نمایند ، بدان ماند که شخصی طبقهٔ فسقه را امر معروف کند و ایشان بدان متأذی شوند و زبان شکایت دراز گردانند بضرورت تحمل باید کرد ومستشعر خود نباید شد ـ ''یجاهدون فی سبیل الله ولا یخافون لومة لائم''ـ

(نظیر ۲ـ سودای جامه) طائفهٔ محتکران از حوک جامه ها در زمان

رخص می خریدند و حبس می کردند و بعد مضی مدتی بثمن غالی می فروختند وهذا نظیر من ''اشتری بخمسین و یبیع بمائة'' ایشان را به ترغیب در آوردم وبثمنی که پیش ازین محتکران می خریدند ، این زمان من خرید می کنم و آن را حبس نمی نمایم ، بر نهجی می فروشم که احتکار دفع می شود و نفع بعامهٔ خلایق عاید می گردد و این معنی ، تعزیر معنوی است مر محتکران را ـ

(نظیر ۳ ـ قند) بعضی محتکران از دهلی و لوهور قند می آوردند و حبس می کردند به نیت غلاء ثمن ـ و مرا دوستی خواجه علی کمال دلبانی نام ـ هفت ساله قند را ''معمر'' نام کرده در خانه به نیت احتکار داشت ـ چون کشتی قند سلطانی از لوهور و بعضی سوداگران از دهلی می آوردند نرخ فرود می آمد و آن نیت احتکار او باز نمی خواند و بضرورت متضرر می شد و چون او دوست قدیم است بدین موجب دشمن می گردد و چون در اصل نیت ترفیه عامه و استقامت لشکر است بزبان حال گفته می آید ، مصراع :

با دوست باش گر همه آفاق دشمنند

(نظیر ۴ ـ هیزم) هیزم که از ارابها رسیده است و هشت جیتل منی ـ و بدین موجب کسر قاعدهٔ لشکر و عامهٔ خلایق می شد ـ درین وقت از محال می آورند ـ کشتیهای سلطانی و دهگانان را می فرستم و ازان جا می آرانم و کالائی که متصرف آنم به بهاء ایسر می فروشانم ـ درین صورت چندین منافع لاحق می شود ـ اول آن که خلق و ضعفاء و علماء و لشکر را مؤنت اندک می شود ـ دوم بندگان تبر انداز ازان جا حاصل می آیند و هم در بیت المال چیزی می رسد و بالاتر ازین نفعی است که حاشیهٔ دهگانان تنکه مشاهره می ستانند و اگر از ایشان چیزی نقصان کرده میشود و اجر مثل داده می آید ترک می دهند و به کاه وهیزم مشغول می شوند و امراء و معارف عاجز می گردند و بوجود مواجبها بر در نمی مانند و از بیت المال از برای حاشیهٔ سلطانی ارسالها موفور می رود واصحاب مصارف محروم می مانند ـ اگر این نهج بمشیة الله تعالی رعایت یابد کار ملک و دین در غایت نظام و نهایت انتظام برسد ـ

خدمت مولانا از محض شفقت که بر محترفه و محتکران (که طراران خفی اند) دارد محابات این رساله بحکایت نکند بلکه جواب این معنی بروایاتی که برفت و متضمن صلاح ملک و دین است بنویسد - ''وهذا ما عهدنا الیک وفوضنا الامر بیدیک فانظر بنظر الاعتبار و اعرض عن التمادی والاصرار-''

(۳۱)

این مکتوب بجانب مولانا شهاب الملة والدین مهایمی[1] متضمن اسراف در قلم آمد -

---

تا بذل که به تبذیر و اسراف نرسد و انفاق که به تقتیر و اجحاف نکشد ، محمود خواهد بود و چهرهٔ زیبای قوام و انتظام جهان از آئینهٔ ''خیر الامور اوسطها'' جمال خواهد نمود ، ذات مولانا امام همام ، عالم عامل ، متقی متدین ، متقن و متفنن نحریر غزیز المعی اریحی و اوزعی جامع العلم والکرم ، صاحب الجود والهمم ، علم الهدیٰ علامة الوریٰ شهاب الملة والدین ادام الله ورعه ، بر بذل مال بر مبنای ''لا خیر فی الاسراف'' موفق باد - بحق من قال ''الذین إذا انفقوا لم یسرفوا ولم یقتروا وکان بین ذلک قواما'' -

ملحوظ عین عنایت ماهرو که عین امعان و نظر اتقان او بر سر معنی ''ولا تجعل یدك مغلولة إلی عنقک ولا تبسطها کل البسط فتقعد ملوماً مدحوراً'' مطلع‌شده است و از ساحت تفریط و افراط که ساحت واقع‌میشود از ادراك رموز این آیة از محل علم الیقین بعین الیقین رسید [و] عین خدمت بکحل تبلیغ مکحول گردانیده و چندین مقدمهٔ کلیات بسمع اشرف مولوی رسانیده و شرح و تفصیل آن باحادیث باز نموده -

(حدیث) مکرم ، معطی بسزا و منعم بی همتا که حبس و اطلاق در قبضهٔ تقدیر اوست و قبض و بسط ارزاق در ید تدبیر او ، خصبی که

۱- در اصل : مهمی -

سبب نظام عالم و موجب قوام نبی آدم است ، بجدی روی آورد که سعر سال حال ملتان صانها الله عن‌الحدثان به نسبت گذشته به عشر و معشار سعر باز آمده است ـ چنانچه غله جواری که گذشتها هشتاد جیتل منی بود امسال به هشت جیتل باز آمده و عامهٔ خلق بسبب توسعهٔ رزق مرفه‌الحال، فارغ البال روزگار می‌گذرانند ـ چون کرم عمیم و نعم جسیم کشایندهٔ باب خصب و بخشندهٔ روزی بر مقتضای ’’ واسبغ علیکم نعمة ظاهرة و باطنة ‘‘ چنان شامل حال ایشان شده که از حد حصر و احصاء بیرون است ’’و إن تعدوا نعمة الله لا تحصوها‘‘ـ اگر در ضمن آن که معظم مقصود همین است محصول ولایت نقصان شود چه تفاوت کند زیرا که مقصود انتظام عالم است ، آن خود بوجهی بهتر می شود ـ

اما بعضی مردمان که بر جور و اعتساف مجبول و از عدل و انصاف دور اند و همه شره را آئینهٔ دل خود ساخته ، زبان وقیعت به طعن و دمسازی از غایت کوته نظری دراز می‌کنند و می گویند کر بدلهٔ ادرار زمین کهل داده اند و آن بسمع مقتدای عالمیان ، قدوهٔ جهانیان اعنی ملک ملوك المشائخ والأولیاء نصرالحق و الدین (ادام الله میامن أنفاسه) بخلاف رسانیده اند ـ حاشا وکلا که ایشان را زمین کهل داده باشد ـ دیه‌های آبادان به رعایا داده ام ـ اگر محصول آن دیه‌ها از خصب بر موازنهٔ ادراری که تعین دارد امسال باز خوانده ، خود عجبی نیست زیرا که در سنوات ماضیه پنجاه تنکه حاصل بود ـ امسال پنج تنکه است با آنکه زراعت یکی بدو شود هم محصول بخمس باز نیاید و محصول هشت پرگنه حوالی در سال حال موازنهٔ سی وهشت هزار تنکه است و وجه وظیفه و ادرار همین مقدار ـ

اگر شخصی بغیر خبر بر سبیل رسم و عادت‌گوید چرا خراج هم بر ایشان نمی دهند ، این معنی چگونه میسر شود زیرا که ارزاق مقاتله مقدم و اهم‌است و روایات بدین وارد و ناطق ـ ’’کما ذکر فی آخرالنوع من‌الفصل الثانی فی مصارف‌الزکاة‌والخراج من‌الفتاوی الظهیریة ویبدأ من‌الخراج بأرزاق المقاتله و أرزاق عیالهم فان فضل شیء یجوز أن یصرف إلی القوم و إن لم یکن فی بیت المال من الخراج شیء جاز أن یصرف من بیت المال الصدقة إلی أصحاب الخراج ثم یقضی إذا خرج الخراج‘‘ـ چون [در] شرع وارد باشد

که ارزاق مقاتله مقدم و شخصی که بحسب ''إنما الأعمال بالنيات و بها انعقاد العقود بالديانات'' خواهد که در ترفیه حال مقاتله که حماة بیضهٔ دین و نگاهبانان حریم شریعت اند ، بکوشد و جانب صوفی و اهل دستار بقدر قدرت فرونگذارد ، هر که زبان ملامت بر او دراز کند حق تعالی مجازی و مکافی است - ''قل اللهم فاطر السموات والأرض عالم الغيب والشهادة أنت تحكم بين عبادك فى ما كانوا فيه يختلفون''-

و نیز در این کار من مساهله نتوانم کرد ازین که واقع و سائغ شده است - با آنکه در بعضی طبائع بر مقتضای هوا مستنکر می نماید بسبب تعذر ، وجهی برای انتظام امور لشکر کرده ام و جهت ائمه و صوفیه هم فرونگذاشته و نیز اگر بر تقدیر فرض محال از تمامی وجوهات محصول بائمه و صوفیه حوالت افتد و حشم که دیار اسلام بحمایت ایشان محمی می ماند والعياذ بالله محروم گردانیده آید هم غرض ایشان حاصل نه گردد - چه اگر لشکر نباشد رعایا مال بصوفیه و ائمه برای چه دهد - ''السيف اصدق انباء من الكتب''- و این معنی شاید که مقتبس از قرآن مجید باشد - قال عز من قائل ''لأنتم أشد رهبة فى صدورهم من الله ذلك بأنهم قوم لا يفقهون''- برین تقدیر نه مال بلشکر رسد و نه بائمه و صوفیه - چه دنبال دهاقین و زمینداران که رعایای صوری اند و بمهابت لشکر و ضربت خنجر مال می‌گذارند ، بماند - و آن مال سبب استغنای ایشان شود و استغنای ایشان مؤدی به بغی و طغیان و مفضی به تمرد و عصیان - ''إن الانسان ليطغى أن رآه استغنى''- و ازین جا هرج و مرج و تقاتل و تفانی لازم آید و فروج و دماء مسلمانان در محل ضیعت افتد - چنانچه درگذشتها استیلاء زمینداران در خطط و امصار بعدت و آلهٔ حرب که باستظهار مال و کثرت منال ایشان را حاصل شده بود ، راه یافته - نعوذ بالله منها هم بر آن سان راه یابد و بالاتر ازین دیار خود خصمان زبردست اند ، از خلق و لشکر فسادها خیزد که تلافی آن از حیز امکان بیرون باشد -

بسیار می‌کوشم که لشکر بر حسب ارادت مرتب گردانم با آنکه در ترفیه لشکر قصارای مبالغت بتقدیم می رسانم بسبب این که اغماض مفضی بنقصان اموال خراجست ، وجه لشکرها مستوفا باز نمی خواند و باین هم رعایا تمسک می‌کند که از عین غله طلب است - عین غله بدهیم

وِ بحیله و تدبیر نصفی سیم و نصفی غله به لشکرها دهانیده می شود ـ و من که امیرم دراجرای این معامله از خود می‌گیرم و برحکم سویت و نهج معدلت نصفی سیم و نصفی غله ، اگر نقصان و اگر زیان ، خود را با ایشان برابر و یکسان می دارم ـ نمی آرم که از پس و پیش و بیگانه و خویش درین قضیه اختلاف کنند و از جادهٔ انصاف تجاوز نمایند و درین قسمت و برین نسبت قوی و ضعیف [و] وضیع و شریف یک با یک مساهم و مشترک است ـ خدا شاهد و عالم است (وکفی بالله شهیدا) که درین ، سخن نمائی و زبان آرائی نیست و قسم براستی می‌خورم که من هم بر این جمله براستی نصف سیم و نصف غله می ستانم ـ

و چنین گویند در ایام سابقه امیری و ملکی صاحب دل بود ـ در شهر او قحط افتاد و دشواری بعامهٔ خلق روی نمود ـ چون اطعام عام در تحت قدرت او نبود بموافقت ایشان او نیز جوع اختیاری اختیار کرد ـ

اگرچه من در اعداد ایشان خود را نمی آرم و هر چند در کفهٔ معدلت وزنی و مقداری ندارم ، آن که بیت :

احب الصالحین ولست منهم لعل الله یرزقنی صلاحاً

بصدق و جدّ می گویم و نظر دارم که ''من طلب شیئاً وجد وجد و من قرع باباً و لج ولج'' و از ملامت انام و تهمت تمام نا تمام باستظهار کلام ملک علام که ''یجاهدون فی سبیل الله ولا یخافون لومة لائم'' باك ندارم :

با دوست باش گر همه آفاق دشمنند
کو مرهم است گر دگران نیش می زنند

و زبان حال بانشاد این بیت تلذذ می نماید ، بیت :

و إذا اتتک مذمتی من ناقص فهی الشهادة لی بأنی کامل

(حدیث) قاضی اشرف ، مشرف مشرف خزانه که خدای عز و جل او را بشرف تشریف تواضع که سیرتی محمود است مشرف گرداند و حلاوت اخلاق حمیده که عادتی بس ستوده است بکام او رساند و بر سر این معنی

''انک لعلی خلق عظیم'' درین آوان شیخوخت اطلاع دهاد ، همانا بندگی مجلس عالی خان کبیر کریم دستورالملکه مبارك ، مشیر همایون ، وزیر آصف رأی ، بزرجمهر تدبیر ، الغ قتلغ اعظم همایون خانجهان دام عالیاً باز نموده که یک هزار تنکه باسم برادر و برادر زادهٔ من بوجه صدقه و نان قضاتعین است ـ فلان کس یعنی بندهٔ درگاه که عوض آن زمین کهل می دهد مقرر خدمت برادری باد ـ برادر بزرگوار که از مقام صحوگذشته بمحل سکر رسیده ، می گوید ع

مست مستم تا ندانی از شراب

این معنی از بیخودی نبشته باشد و هر که از زبان او روایت کرده است از عین[1] حسد روایت کرده باشد ، '' بناء الفاسد علی‌الفاسد''ـ اما صدق آنست که موازنهٔ محصول کنجروت و خراجها که بحکم فرمان آن جا معین است ، سخت قلیل است ـ اگر نظر تقدیم غزاة بر محض شریعت کند ، چنانچه در روایت صدر آمده است ، او را نمی آید ـ و اگر صلابت دین را بمساهلت و مسامحت بر رسم و عادت خلق زمان مشوب گردانند ، خود همین که او را سویت دهند ، و آن خود امسال یکی بدو خواهد رسید و در گذشته که اندك توسعه‌ای بود مستوفا داده ام ـ اگر ، چنانچه زعم مردمان صاحب حقد است که بعناد نمی دهم ، بودی ، سال گذشته نمی دادم ـ نظر من همه در اتباع ، خدمت مولانا بوفورکرم به بندگی ایشان یک یک از این معنی بر سبیل ایجاز و اختصار عرضه دارند و از خاطر مبارك ایشان آنچه هرکس بمراد خود نمودار کرده و خلافی بآن نموده ، بیرون برد ـ نباید که خدمت مولانا از محض شفقت که چون آفتاب همه جا می‌تابد ، باعثهٔ مهربانی بجرد که دربارهٔ خلق دارد بغضب آرد و تافته گرداند که این معانی را بسمع رضا جای ندهد و بخدمت مقتدای عالمیان نگذراند ، و نه پندارم که همچنین بکند ـ چه این امانتی است که بدست خود و زبان قلم بر شما فرستادم و تبلیغ امانت کما هو از عادات ستودهٔ علماء دین‌دار است زیرا که ایشان ورثهٔ انبیاء و حملهٔ انبیه و امناء خدا و امرای دین مصطفیٰ اند ''هذا ما وعدناك''ـ

۱ـ در اصل : الا عن ـ

(حدیث) مهر سی صد تنکه که موعود بود و همین جایز برآمد موجود داشت شده است و ارسال نیفتاد ، بنا بر آن که منهل وجود شما مورد بروجود است و بازدحام سائلان مملو''والمشرب العذب کثیرالارحام'' غالب آنست که دران محل که این محقر برسد سائلان بر سبیل معتاد در سوال مبادرت نمایند و شما از محض مروت و فرط فتوت و کرم طبیعی و جود غریزی سائل را محروم نگذارید و جانب فرض را فروگذارید و اگر ده چندان باشد در زراعت بدهید ، بیت :

بلی خود همت درویش چون خورشید می تابد
که سامانش همه شاهی[1] و او فارغ زسامانش

بدین تقریر ذمهٔ شما از قرض فارغ نه گردد ، و از هر چه ذمهٔ شما فارغ نشود ذمهٔ من نیز فارغ نشود ، و این نوع از وجود عالی همت شما غریب و عجیب نیست و خود همت درویش چنان می باید که کونین او را در نظر نیاید ، بیت :

دو عالم چیست؟ دو کفه است میزان مشیت را
وزین دو کفه بیرونست آن کو هست وزانش
زنی باشد نه مردی کز دو عالم خانه‌ای سازد
که ناهید است نی کیوان که باشد خانه میزانش

برای هوش داشت این دقیقه آن [وجه ؟] محقر برآورده می شود تا حقوق بمستحقان برسد ۔

(حدیث) بر سبیل جواب سوال مقدر بتکرار متعلم‌وار باز نموده می آید ۔ اگر در خاطر گذرد یا کسی خواه به زبان حال و یا به زبان قال گوید که در عهود سابقه که غله‌ها مثل این ارزان بود چگونه انتظام لشکر می شد و بچه نوع به ائمه و صوفیه می رسید؟ جواب سوال بر سبیل صدق بوجوه است ۔ آنچه ثمن بجمع آید بدو نوع می آید ۔ اول آنکه تمامی عرصهٔ ملتان جوزهٔ آگنده بود و زراعت ها ''بعدد الرمل و الحصی'' و ''وفوق‌العد و الاحصاء'' و این زمان عشر عشیر آن هم نمانده ۔ عماد الملک

۱- در اصل : شاهیست ۔

ماضی عفی الله عنه آن دیار را چنان خراب کرده که امکان استمالت ندارد ، بیت :

هر دل که خراب کرده زلفش هرگز نپذیرد استمالت

و این معنی بر رأی عالم آرای مشرف پوشیده نیست که ظلم ایشان اظهر من الشمس است چون بنور خدایگان عالم مدار (که در اکناف و اطراف ربع مسکون منتشر باد) جهان منور شد و سایهٔ معدلت شاهنشاهی بر جهانیان مبسوط گشت ، آفتاب زرکار حوادث آن وقت در ظل ظلیل شفقت و رأفت خدایگان سویه نموده و از بسکه خلق دور دست افتاده بود و آمدن ایشان چه از جهت بعد مسافت و چه از جهت سبب قلت منال متعذر، از هزاران یکی و از بسیاران اندکی فراهم آمده اند ـ پس خراج تا آن زمان که آبادانی بدان نهایت نرسد بر نسبت عهود ماضیه کی باز می آید که سبب توسعهٔ وجه باشد و خراجها برقرار سابق دست دهد ـ دوم آنکه در ایام گذشته اموال بسیار نوعی جمع می شد ـ چنانچه مندوه و ترکه و مال موجود و چهار بازار و ضرائب و گذرها و خراج محترفه مسلم ، و آن مال خواه محض حرام و خواه سحت مطلق ، مالی خطیر بود ـ ازین ابواب دخل خرجها را مستوفی باز می خواند و به لشکر و ائمه و صوفیه می رسید ـ چنانچه بتواتر سماع افتاده است که مولانا کبیر بزرگتر انام دانشمندی بود ـ به طریق مزاح از خدمت خان شهید تغمده الله بالغفران التماس کرد که برات من بندهٔ ترك نویسند ـ خان فرمود که شما را ترك این سخن باید داد زیرا که می فرمائید که وجه حرام است ـ جواب داد : باری نقد هست و آن اموال نوبت خدایگان مرحوم دور شده و خدایگان روی زمین خلد الله ملکه این سنت حسنه را تبقیه فرمود ، و بدعتی که [به] تقلیل خسران تعلق دارد آن است که آن زمان بمرحمت خدایگان عالم که طبع او محیط نوال و بحر جود و کرم است سه لک تنکه از ادرار و انعامات و امثال درین عرصه معین شده و در عهد علائی که غلوای ارزانی غله و اقمشه بود عشر عشیر آن نبود ـ بنا بران می خواستم که نوعی حملی و توفیقی کنم، و آن این است که دیه های آبادان بر ایشان می دهم که دران بعضی زمین مزروع است و بعضی نامزروع تا ادرارات ایشان که سالهای قحط بر اندازهٔ غلاء و غلات معین شده بود نقصان نشود و اصل نرود ـ برقرار

ما و ایشان در حیز خسران و معرض حرمان نیفتد و از محصول زمین مزروع نفقهٔ عیال و اطفال خود رسانند ـ و بران استظهار باقی زمین برای استقامت ادرار خود در عمل آرند و این مقدور ممکن است و اگر ایشان بتمام نقد طلبند آن مستبعد بلکه در حیز محالست ـ چه ایجاد معدوم از حیطت[1] قدرت بشری بیرونست ـ نیز همان مقدار غله که در وقت گرانی ، ایشان را از سیم ادرار حاصل می شد گو همان نسبت غله که حساب کنند بستانند ـ و دلیلی واضح تر که مؤید این وجوه است آن که گر در عرصهٔ ملتان مال باشد مرا ازان چه بهتر که به بندگی تخت فلک رفعت فرستم و خود شیوهٔ این محب همین است و بدین معروف و مذکور ـ

مقرر است که طائفه را برای کاری و خدمتی اختیار کرده اند ـ غزاة را برای غزو و جهاد ، و علماء را برای افادت و اجتهاد ، و اهل‌قلم و کفایت و اصحاب کیاست و درایت را برای جبایت اموال ـ و این خود هم منسلک است بامرت و سری ـ درین دیار نعیم همان وجه مواجب که بصدقهٔ خدایگان عالم معین است و این جا می رسید ، بحیله و تدبیر نصف سیم و نصف غله ، چنانچه در اول نبشته ام ، می ستانم ـ پانصد تنکه از ملتان مرا ذخیره نمانده و با آن که مرتبه و جاه بمراحم موفورهٔ پادشاه جهان پناه بدان مشابه است که هیچ تاجیکی را نه ، اما از منال و مال ازدیادی نیست مگر ملامت ایام و عداوت حساد نا تمام :

ان العرانین تلقاها محسدة ولا تری للئام‌الناس حساداً

(۳۲)

این مکتوب بجانب مولانا شهاب الملة و الدین مهایمی[2] دام تقواه در قلم آمد ـ

تا سماک سما به‌حراست شهب ثاقبه محروس و محفوظ خواهد بود ، و

---

۱ ـ در اصل : بخت ـ
۲ ـ در اصل : مهمی ـ

روی سپهر به درر غرر نجوم ولآ لی متلالی سیارت آراسته خواهد نمود ، شهاب صلابت عالم وافردیانت ، اعنی مولانا محی السنة ماحی البدعة ، علم‌الهدیٰ علامة الوریٰ ، شهاب‌الملة والدین ادام الله علومه ، قاهر شیاطینِ جن و انس باد بحق من قال ''وأتبعه شهاب ثاقب''۔

عین ماهرو که برای دیدار میمون مولوی دیده‌ها چون سیارات گشاده است و نظر بر طالع سعد و اختر مسعود که مقتضی بسعادات ملاقات تواند بود نهاده ، درر غرر خدمت بر طبق آرزومندی نهاده و بر آن مبصر جواهر زواهر بلاغت تحفه‌ای فرستاد و نمود که آتش فراق که به آب وصال مولوی کشته باد چنان در تاب است که التهاب شعر :

ففی فؤاد المحب نار جوی　　احر نار الجحیم ابردها

بدان نسبتی ندارد ، و سیلاب دیده‌ها بدان سان است که از سحاب شعر :

دمع بخدی جری والعین هطال　　قد طال هجرك والهجران قتال

اقطار امطار بر گلزار رخسار می بارد :

یک سینه و صد هزار شعله　　یک دیده و صد هزار باران

علم الله اگرچه مصرف اقتدار و مدبر لیل و نهار ، مستمند را از روی ظاهر ازان خدمت دور انداخته است اما دوستدار در مقعد مصادقت قرین و همنشین است ، سبحان الله زهی عجائب کاری! ع :

میان ماست منزلها و من در منزلی شسته

درین صورت اگر در بیان مادۀ شوق که از روی صفا بیند اثبات اتحاد ثابت را مشغول شود نزدیک ارباب خرد سمج نماید و از کتابت آن بوی تکلف آید بر مقتضای ''القلوب مع القلوب تتشاهد'' بغور آرزومندی که به نهایت رسیده است برسد تا سر لطیف ع :

با وجودت ز من آواز نیاید که منم

واضح و لائح گردد ۔ نجوم سعادت از افول زوال مصون و محروس باد ۔

(۳۳)

این مکتوب بجانب خداوند سید العلماء رفیع الدولة والدین متصرف مطبخ خاص در قلم آمد ـ

تا بارگاه علم و بلاغت بتائید علمای وافر دیانت رفیع ، و بنیان فضل و براعت به بیان متوافر فصاحت منیع خواهد بود ، منصب فضائل و مجلس شمائل بذات عالی صفات خداوند سید العلماء والامراء ملاذ الفضلاء والکبراء رفیع الدولة والدین ادام الله رفعته ، مرتفع و سامی و ایزد متعال در جمیع احوال حافظ و حامی باد ـ

دولت خواه وافراخلاص عین ماهرو که التجا به سدهٔ رفیع و انتما به عتبهٔ منیع مولوی دارد و باختصاص آن مجلس خود را رفیع الصدر می‌پندارد ، خدمت و عبودیت که مستوجب رفعت آن مخلص تواند بود تبلیغ کرد و بنمود که پایهٔ شوق و آرزومندی ازان رفیع تر است که دست بیان و شرح نیازمندی بدو تواند رسید و یا خامهٔ گوهر نثار بوسیلت درر غرر فصاحت عشر عشیر قصهٔ اشتیاق در سلک عبارت تواند کشید :

کو عبارت که بدان شرح غم خویش دهم
یا تن و جان که بدان بار فراق تو کشم

چون مساحت ساحت تمنی و شوق بذراع فصاحت ممکن نبود ازان اعراض نمود و بغرض مشغول شد ـ

مقرر خدمت باد [که] سیزده موضع دیه آبادان درباب مخدرات وافر عصمت ملک‌الشرق و الوزراء اعنی بنات قوام‌الملک حرس الله معالیه معین شده است و بجانب اعظم ملک کبیر فرمان اصدار یافت ـ چنانچه رفیع رضا تقاضا کند دیه های آبادان مثل دیه ''بدادی'' که امیر به‌ادامه داشت و به پسر او منتقل‌شده و درین وقت پسر او بوطن قدیم رفته ، و می‌گوید چندین دیه [از املاک؟] پسر [--- با اراضی ؟] متبعه و مثل و مانند آن دیه ها از دفاتر بیرون کشند و به بندگی اعظم کبیر معظم حرس الله معالیه و نکس

اعادیه تعیین[۱] کنانند ـ بدین موجب حقی در ذمهٔ این بزرگ ثابت کرده باشد و مفید و مصیب آید انشاء الله العزیز ـ

درین قربات خود بر معهود و معتاد کرم مولوی مدد و معونت چشم می‌دارد ـ امید است که قضیهٔ ''اتمام المعروف خیر من ابتدائه'' رعایت خواهد یافت ـ دست رفعت دنیا بدامن کمال بی زوال عقبیٰ متصل باد ، آمین!

(۳۴)

این مکتوب بجانب سید السادات شمس الحق
والدین یحیی گردبزی متضمن مطائبه درقلم آمد ـ

تا چهرهٔ خاتون فیروزه بطُرهٔ رواح و غرهٔ صباح آراسته خواهد بود و عروس مشتاقان از تتق خاوری روی عالم افروز خواهد نمود ، ذات آن شهسوار مضمار بلاغت اعنی سید شمس‌الدین چهجو که ابکار افکار و بنات منشآت اقلام‌گوهر نثار او به درر معانی دقیق و غرر الفاظ رقیق آراسته است بر عروس مراد فیروز باد بحق من قال ''و خلق منها زوجها ـ''

خاطب عروس ملاقات اخوی عین ماهرو که نقد جان را برای خطبهٔ وداد مولوی بر سبیل دست پیمان درمیان نهاده است و در موقوف صدق مصادقت چون تیر راست ایستاده ، نفحات تحیات و فوحات تسلیمات از گلستان

نسیم الصبا بلغ سلامی الیهم   بلطفک و ارفق بالهبوب علیهم
فقل لهم انی و ان کنت غائباً   فروحی و قلبی حاضر ان لدیهم

بمسام خدام آن مجلس رسانید و مقرر خاطر آن صیرفیِ سخن گردانید ـ ازان ساعت باز که این محب از جناب اکارم مآب خداوندی جدا شده است ایام فراق بصعوبت و مرارت می‌گذراند و جز یاد آن دوست که نقش‌نگین

۱ـ در اصل : تعین ـ

دل حزین است بر زبان نمی راند ، بیت :

جز نقش تو نیست در ضمیرم جز نام تو نیست بر زبانم

و مکتوب متضمن شوق که اقلام از تحریر و افهام از تقریر و اوهام از تصویر آن عاجز و قاصر است ، ارسال می کند ـ

خدمت مولوی را حسن عهد دامن گیر نمی شود تا دوستدار را به تشریف سلامی مشرف گرداند و بوی جان پرور پیامی بدماغ جان بنده رساند ، بیت :

سالها شد که ز تو بوی وفائی نرسید وز سر کوی تو ام باد صبائی نرسید

در مذهب وفا و مروت و کیش صفا و فتوت محظور بلکه نزدیک عقل و خرد دور است که بر صحیفهٔ یگانگی رقم بیگانگی کشیده و نقض اساس محبت و رفض بنیان مودت جایز دیده ، بیت :

خلاف شرط محبت چه مصلحت دیدی که عهد را بشکستی ز مهر ترسیدی

بدین موجب دوستدار متعجب و حیران و از دست عدم التفات آن دوست در ناله و فغان ، بر حسب حال این ابیات گویان :

از جور یار پیرهن کاغذی کنم کو سیر کاغذ و قلم از من دریغ داشت
من زاب دیده قضیه نبشتم هزار فصل او آب دودهٔ رقم از من دریغ داشت

اگرچه قلت مبالات برادری درکار موالات معلوم و مقرر و مفهوم و مصور است اما بدین حد غور کار او روشن نبود :

دریغا دریغا که آگه نبودم که تو بیوفا در وفا تا کجائی؟

با این همه ازین طرف قواعد مواخات ممهدتر و معاقد مصافات مؤکدتر است ـ حکایت دوری مستحسن نیست و در راه محبت توقع وفا منظور نیست ، بیت :

کنم دعوای عشق یار و آنگه زو وفا جویم
زهی عشق لذیذ از بس صعوبت دوست خواهم داشت

محب نه جان را بلکه جور محبوب را لذیذ پندارد و جفای او را عین وفا انگارد و در صورت لطف و عنف از جادهٔ صدق و مصادقت منحرف نشود ـ اما شکایتی بزبان قلم رفته به سبب غلبات آرزومندی از سر بیخودی بود ، بیت :

شکوت وما الشکوی بمثلی عادة ولکن تفیض العین(۱) عند امتلائها

چون لطمهٔ فراق این محب را سراسیمه گردانیده است و صدمهٔ هجران تن مستمند را در صدد هلاك رسانیده و صعب ازین هم اعراض برادریست ، ازین محب درین صورت اگر قلم زبان عتاب دراز کند اگرچه آن برادر معذور ندارد نزدیک ارباب خرد معذور باشد و نیز معاتبهٔ اخوان باصفا مستدعی بقاء و موجب استحکام بنیان مودت است کما قیل ، ع :

و یبقی الحب ما یبقی العتاب

علم الله ، عیش زندگانی بلکه مماثل سرور جاودانی همان بود که بمجاورت و مصاحبت احباب و اصحاب گذشته ، اکنون ع :

روزیکه بی تو می‌گذرد روز محشر است

و هرگاه که ایام سابقه یاد می آرد قطرات انکسار بر رخسار(۲) می بارد و می‌گوید :

جزای آنکه نگفتیم شکر روز وصال شب فراق نخفتیم ز انتقام خیال

چون صحائف اتحاد جانبین برقم وحدت مرقوم و ایام وداد طرفین بسمت اخلاص موسوم است واجب آن بود که خدمت مولوی متواتر و متوالی مکاتبات روح آسا و مراسلات روح افزا ارسال می نمود تا این دور مانده را درین غربت سبب تسکین و تسلی باطن مجروح می شد ـ اما آنکه خدمت خداوندی بوجود سوابق مصافات و لواحق موالات مثل این بی مهری می کند ''ضمخت علی ایادیه'' در تصور می‌آید :

مرا که پشت ز بارمحبت است دوتا فراق روی تو ام می کشد بسرباری

انشاء الله تعالی بحضور ماجرای دوستان کرده آید ، باید که بعد ازین تاریخ زیادت ازین بی شفقتی روا ندارند و به سلام و پیامی یاد آرند ،

۱- در اصل : النفس ـ
۲- در اصل : رخساره ـ

بیت :

فراموشم مکن مقصود آنست فراموشی نه شرط دوستانست

و بخدمت عزیزانی که در سراپردهٔ انس و خلوت اخوی مستور اند و خیال جمال ایشان دوستدار را از آئینهٔ صفا منظور است سلام باشتیاق تبلیغ کند و بگوید :

میان ما و شما عشق در ازل رفته هزار سال برآید همان نخستینی

و دیگر مقرر ضمیر انور و معلوم خاطر ازهر مولوی (که ازهار لطافت و انوار طراوت از بستان طبیعت او ظاهر و باهر است) باد که باد خزان هجران مولوی نهال نهاد این دوستدار را از ثمار حیات چنان بیاره گردانیده که خار خار ، بیت :

نرفت تا تو برفتی خیالت از نظرم برفت در همه عالم ز بیخودی خبرم

گلزار زندگانی بار و برگ کرده ، اما ثمرهٔ ملاقات ملک کمال الدین جاجرمی که بکمال لطائف و لطائف کمال عدیل ذات عدیم المثال مولوی است ، نهال عمر را از سر نضارت و طراوت ارزانی فرموده ، و دوستدار را بمصاحبت ایشان طیب البال و مرفه الحال عیش می‌گردانید و میان مشاهدهٔ ایشان بر یاد خدمت برادری این مصراع بز زبان می راند ، ع :

از رنگ تو ام بوی کسی می‌آید

و برای دوام بقاء و لمعان مجلس معلی بابهت و افتخار می‌گفت ، ع :

تو دیر بزی چون تو ندیده دیدار

درین وقت ملک کمال الدین که او را از قلب آن سرهٔ روزگار صورت معنی رشد معائنه و محسوس شده است بانواع اصطناع و اصناف الطاف خداوند عالم خلد الله ملکه اختصاص یافت و اقطاع سندیله با توابع و مضافات بر ایشان مفوض شد - بنا بر آنکه بوجود این عزیز مصر ثانی شود ، بیت :

هزاران درود و هزاران سپاس که گوهر سپرده بگوهر شناس

بدین موجب ملک مذکور بر صوب دارالملک دهلی عزیمت فرمود و

بهجت و فرحت بدان توجه نمود و اهالی آن طرف و این طرف را مسرت و حزن و انکسار روی داد ، ع :

و أی نعیم لا یکدره الدهر

حق سبحانه تعالی جهانیان را بدین دو ذات بزرگ متمتع گرداند و این محب را بخدمت ایشان علی احسن الحال رساند ، سیادت دنیای سیدی به سیادت عقبی متصل و مقرون باد ـ

(۳۵)

این مکتوب بجانب سید السادات اعزالملة والدین پسر سید قطب‌الدین مرحوم ناظر دولت سرای در قلم آمد ـ

بندهٔ خاندان رسالت و خادم دودمان سیادت عین ماهرو که موالات اولاد رسول و مصافات احفاد بتول که بر مبنای ''قل تعالوا ندع أبناءنا أبنائکم و نساءنا ونسائکم وأنفسنا و أنفسکم ثم نبتهل'' بمرط واحد بمجاورت رسول مشرف بوده اند فرض عین و عین فرض می‌داند ـ و علی الخصوص بسمت اخلاص خاندان قطبی موسوم و صحائف اعتقاد او برقم اتحاد مرقوم است ، بیت :

داغ تو داریم و سگ داغدار می نه پذیرند شهان در شکار
هم تو پذیری که ز باغ تو ایم قمری طوق و سگ‌داغ تو ایم

و همیشه بعین عنایت آن جناب ملحوظ و بوفور مکارم محظوظ ، وسائل و ذرائع بسبب اطالت تقصیر که از روی جریان روزگار و طوارق لیل و نهار سانح شده در مقام خجالت و تسویف افتاده ، زبان اعتذار و استغفار به ادای این مصراع گشاده ، ع :

میر بخشنده توئی بندهٔ شرمنده منم

تحف خدمات و طُرف عبودیات بجناب جنات مآب خداوندی می رساند و باز می‌نماید ـ

غرض از ترتیب این مقدمات و تشبیب این کلمات آنست عمدهٔ تقصیر

که بتطویل انجامیده و مادهٔ تفریط که بافراط رسیده این بود که خبر رحلت مخدوم و مرحوم که ملجاء و مأوای جهانیان بود باین خدمتگار مدتی شد که رسید - دران آوان خدمتگار مهم را نگاهبان و مشغول بوده ، چه بسبب حزن این مصیبت و چه از جهت انقسام خاطر سقیم ، عریضه ای متضمن تعزیت که مناسب باشد فراهم نیامد که بدان جناب رفع کرده شود - درین اندیشه روزها برآمد - هر بار که یاد می آمد با نفس لوامهٔ خود ملامت می کردم که درین محل ترا واجب بود که از سر قدم سازی و بران جناب بشتابی ، و بسان کهتران و خدمتگاران شرط عزا بجا آری ، اگر آن میسر نه شد در رفع عریضه که تقصیر کنی بکدام تأویل و محمل معذور باشی - با خود اندیشیدم هر چند در رفع عرائض بدین موجب تقصیر می رود خطا متضاعف و گناه مترادف می گردد - اگر باعتذار و استغفارگرائی بهتر ازان که بر تمادی اصرار نمائی - علی الجمله موجب تقصیر در رفع عرائض همین بود - چون ذات ملک صفات متخلق باخلاق الهی است ارجو که از نصاب عفو و بخشایش بی نصیب نمانم ، بیت :

این نه گویم که معذرت بپذیر   قلم عفو بر گناهم کش

(هذا باب) سال سوم است که این کهتر در دیار ملتان است - همه ظاهر و باطن خود برای اصلاح امورات دیار موقف ساخته است و بجهد و طاقت در پیوسته - اما چون کار این دیار چه از عسرت وجوه دخل و فترات انصار و اعوان و چه از سبب تمرد و خرابی زمین از جهت افلاس رعایا و دهاقین (که هر یکی ازین دو قسم موجبی متفاوت دارد و سر رشتهٔ آن موجبات امرت عماد الملک ماضی است عفی الله عنه) از دست رفته بود و بر قضیهٔ ''اتسع الخرق علی الراقع'' از حد اصلاح تجاوز نموده ، حالیاً بتدریج دست می دهد و اندک اندک انتظام می پذیرد - فرقهٔ رانگاهان که سال اول بعون حق مطیع کرده شده بودند ، درین سال بعضی از ایشان تمرد ظاهر کرده - این کهتر بر صوب ایشان بیرون رفته تا مهم ایشان بکفایت رساند -

بوفور شفقت خاطر مبارك بسوی این کهتر گمارند و گاه گاه[1] بشرف امثلات عالی که سرنامهٔ سعادت ابدی و دیباچهٔ خیرات سرمدیست مشرف

۱- در اصل : گاه از گاه -

فرمایند تا تقویت کلی حاصل آید و بدان مباهی و مفتخر باشد - در حفظ حق الهی باد ، آمین!

(۳٦)

این مکتوب بجانب ملک الامراء والسادات ناصرالحق والدین مقطع لاهور از برای طلب نسخهٔ مقامات در قلم آمد -

---

تا مقامات انصار دین حق محمود و بذل مجهود شان مقرون برضای معبود خواهد بود ، مقام سیادت و مکان سعادت بذات ملک صفات آن شعبهٔ طیبهٔدوحهٔ نبوی، وثمرهٔ شجرهٔ بوستان محمدی، نور حدقهٔ رسالت و نور حدیقهٔ جلالت، فخر خاندان مرتضیٰ اعنی خداوند ملکالامراء والسادات ، ناصرالحق والدین ، جامع السیف والقم ، قاطع الظلم و التظلم ، صاحب آیات اللطف و الهمم ، ناصب رایات الجود و الکرم ادام الله تمکینه و سیادته عالی و متعالی ، و امداد فضل ربانی بر صوب جناب مولوی متوالی باد ، بحق من قال ''فتهجد به نافلة لک عسی أن یبعثک ربک مقاماً محمودا -''

صنیع کرم و رضیع نعم عین ماهرو که طفل دل او در مکتب اخلاص ، زبان بفاتحهٔ ثنای حمیدی گشاید و مقامات محامد مولوی بفصاحت مقامات حریری در هر مقامی ادا می نماید - بعد اقامت مراسم محمدت و تقبیل مراکز مصادقت مقرر ضمیر که مهبط انوار الطاف الهی و موقع آثار نامتناهی است ، می گرداند که آرزومندی مشاهدهٔ کرم خداوندی نه بدان حد است که افهام را قوت تقریر و اقلام را امکان تحریر آن تواند بود و یا ساحت آن بذراع فصاحت بتوان پیمود - چون قاعدهٔ موالات مقرر است ضمیر از باطن مبارك در غور این کار برسد -

خلاصهٔ عقد ازدحام آنکه پیش ازین خدمتگار خاندان سیادت ببذل نسخهٔ مقامات مولانا استاذ العالم شرف الدین تواماں علیه الرحمة و الغفران موعود شده است و نظر انتظار برهگذار کرم ''انجز حرما وعد'' داشته - چون وفای وعده از عادات سیدان است ، خدمت سیدی که بر

سَنن سنن انبیاء ارثاً و استحقاقاً مقتدی و مهتدی است ، فضیلت ایفای وعده از نص قرآن ''واذکر فی‌الکتاب اسمعیل إنه کانَ صادق الوعد'' یاد آرد و بارسال مقامات مذکور بار انتظار از دل خدمتگار خاندان رسالت بردارد ، والله ولی التوفیق ـ

(هذا باب) سال گذشته از حسن عنایت و تربیت قدیم خدمت سیدی اخبار سلامتی [حدود] بالا اعلام می فرمود و بدان اندازه استعداد کرده می شد و شرط تحفظ و تیقظ بتقدیم می پیوست ـ امید است امسال همه خیر خواهد بود ـ اگر خیری متضمن تردد رسد بر قرار سابق وظیفهٔ کرم مقرر دارد تا بدان اندازه مراسم حزم و هوشیاری باقامت رسد و بر اکرام سابق انضمام یابد ، والسلام ـ

(۳۷)

این مکتوب نیز بجانب سید السادات ناصر الحق
والدین بعد رسیدن نسخهٔ مقامات بقلم آمد ـ

تا اغصان شجرهٔ خاندان نبوت به ثمار فتوت مثمر و ینابیع کرم دودمان رسالت در حدایق مروت مستفیض و منهمر خواهد بود ، بوستان سیادت و گلستان سعادت خداوند ملک الامراء والسادات ، منبع العلم والسعادات ، ناصر الدولة والدین که در ارم کرم نهالی است آراسته ، و بر جوئبار همم سروی است پیراسته ، به ازهار نیکنامی و اثمار شادکامی ، آراسته و پیراسته باد ، بحق من قال ''فروح و ریحان و جنة نعیم''ـ

خدمتگار خاندان رسالت عین ماهرو که مشام امل و رجاء او بشامهٔ طیبهٔ احسان سیدی و مولائی معطر و با بخور حسن عنایت مولوی معنبر و مبخر است ، خدمات عنبر نسیم و تحیات عبهر شمیم تبلیغ و تعریض کرده مقرر ضمیر انور و خاطر ازهر گردانید که نسخهٔ مقامات مولانا شرف الدین توامان علیه الرحمة والغفران موشح و مزین چون فضای گلشن جنان از وفور مکارم آن ربیع ثانی و باکورهٔ بستان لطف ربانی

بدین خدمتگار که چون نرگس دیدهٔ انتطار گشاده بود رسید ، آن معنی از فوحات جود و سخا و نفحات مبرت و عطای خاندان غریب نبود ، بسان سوسن دهزبان ، زبان شکر بنشر محامد مولوی گشاده شد و برایادی سابقهٔ آن مرقع مجد و معالی انضمام یافت ـ گل شادمانی متبسم و بلبل کامرانی مترنم باد ـ

(۳۸)

این مکتوب نیز بجانب سید السادات منبع السعادات ناصر الحق والدین در صنعت ذو رعایت در قلم آمد ـ

تا نقره خنگ مهر در میدان سپهر جولان خواهد نمود و عنان توسن نفس به دست چابک سوارعقل خواهد بود ، ذات ملک صفات ملک الامراء والسادات ناصر الحق والدین بر سمند عزت و یکران دولت سوار باد ، بحق من قال ''والخیل والبغال والحمیر لترکبوها و زینة'' ـ

عین ماهرو که غاشیهٔ بندگی خاندان نبوت بر دوش دارد و صافنات جیاد خدمت در مضمار آز و نیاز ، عرضه می کند و می نماید که چون جولانگاه شوق و آرزو مندی آن فارس میدان فراست چنان عریض و طویل است که شهسوار قلم دواسپه بسرحد آن نتواند رسید ، عنان سخن برصوب غرض معطوف گردانید و نمود که قاضی ظهیر الدین و عمر الدین برای خریدن چند اسپ باعتماد کرم آن گل بخشش در لاهور فرستاده شدند ـ

متوقع آنست که ایشان را بعین عنایت ملحوظ دارد و اسپانی که ابتیاع خواهد شد در نظر مبارك باحتیاط بگذرانند و بمعتمدی اشارت شود تا تذکرهٔ خرید اسپان بنویسد و در ذیل مثال بیمثال مولوی بخدمتگار برسد تا اطمینان خاطر بحصول انجامد ـ اسپ بقای دولت مولوی از غبا زوال مصون باد ، بحق النبی و آله الامجاد ـ

(۳۹)

این مکتوب بجانب مجلس عالی خان کبیر و خان کشورگیر اعظم ظفر خان دام عالیاً در قلم آمد ـ

هر دولت که بشعار عدل و احسان و دثار فضل و امتنان مزین و آراسته تواند بود و هر سعادت که از سراپردهٔ الطاف و اکرام نامتناهی جمال خواهد نمود و هر رفعت که کیوان دربان آستان و عتبهٔ آن شاید و هر نعمت که بواسطهٔ آن نعیم ''و إذا رأیت ثم رأیت نعیماً و ملکاً کبیراً'' حاصل آید ، قرین جناب رفیع و همنشین سده سامی خان عالم و عادل ، باذل و دریا دل (خانی که در مضمار شجاعت گوی سبقت از خانان کبار و ملوك نامدار ربوده و در آوان سخا و عطا[1] آثار ید بیضاء به اعیان عصر عیان نموده ، خانی که پای بر دست وزارت نهاده ، دست دین و دولت و بازوی ملک و ملت بسوار عدل و انصاف زیب و زینت یافته ، و جور و اعتساف چون عنقای مغرب در جبل عدم مسکن و مأویٰ ساخته) اعنی خان کبیر و خان کشورگیر ظفر خان لازال عالیاً و علی الکرام والیاً باد ـ

خدمتگار وافراخلاص عین ماهرو که باختصاص دولت خواهی مجلس عالی سامی خانی مفتخر و مباهی است عین عبودیت بر زمین اطاعت می ساید و بنده‌وار باز می‌نماید [که] عرصهٔ شوق آن جناب نه چنان طویل و عریض است که بذراع فصاحت امکان مساحت تواند بود و یا باستظهار بلاغت و اعتضاد براعت قصارای بیان آن تواند نمود ، الحق بنده را چه امکان که در مجلس ذکر اشتیاق برد ـ اما چون درین دیار بنظر شفقت آن مجلس نخست این کهتر مرموق شده است و در زمان متقادم ممالیک را با ارباب مثل این انبساط بوده و مصداق این معنی و مصدق این دعوی از بیان قرآن مجید و فرقان حمید ''یحبهم و یحبونه'' معلوم و مقرر است که بنده را با خدای عز و جل یاری و محبت است و لیکن از حضرت صمدیت این تشریفی است که در حق بندگان منصوص است ـ

۱ـ در اصل : در سخا و آوان عطا ـ

بنا بران تجاسر افتاد و خود را بر خاطر مبارك یاد داد ـ

عمدهٔ ازدحام آنکه کیفیت محمد ظفر در زمان وداع این کهتر باز نموده بود که او عرضه می دارد ـ ''سیم دیه های ''اکره'' از مضافات بهار در نمودار مواجب خود وضع کنانیده ام ، کارکنان بهار بوقت حساب مجری نه طلبند ، و از دیوان عالی وزارت آن سیم در وجه اشخاص دیگر برات کردند'' بندگی مجلس عالی شفقت فرمودند که اگر محمد ظفر حجت دیوان عرض برساند که در آن سال سیم مذکور در مواجب او و یاران او اعتداد شده است مجری دارند ، و آنکه مکرر برده باشد در حساب کرد ملتان اضافت شود ـ

متوقع آن که هم برین منوال که در غایت عجز و اضطرار است شفقت مبذول گردد و چنانستی که چون محمد ظفر حجت دیوان عرض دام حیاة برساند ، بوفور تربیت اشارت شود که در دیوان عالی وزارت دام عالیاً مجری اگر بعد تفحص روشن گردد که او مکرر برده است طریق خلاص او و سبیل مفروغ شدن این وجه جز این نیست که آن وجه در ملتان شود یا در سه سال هم در وجه مواجب او و یاران او اعتداد افتد ـ

بهمه وجه از وفور شفقت و فرط عاطفت مجلس سامی متوقع آنست که او بزودی خلاص یابد و بر بندهٔ درگاه پیوندد تا کار آبادانی و استمالت ملک پور کهیکڑه که بعد سالها دست داده است ، استقامت یابد ـ چه همه همت و نهمت این کهتر در آبادانی و استمالت و عمارت آن دیار است و بقدر وسع و امکان خود درین می کوشد که این دیار بعون حق تعالی از اقبال خدایگان معمور شود ـ علی‌الخصوص چند قصبه چنانچه همین ملک‌پور کهیکڑه و کنجروت و جندله و جز آن که در آن خرابی فاحش راه یافته بود درین وقت بفضل الهی تعالی [روی] بآبادانی و زراعت آورده است ـ حال این بود که به بندگی مجلس سامی عرض افتاد ـ در حفظ الهی باد ـ

(۴۰)

این مکتوب بجانب خان اعظم ظفر خان متضمن معذرت در قلم آمد ـ

بندهٔ درگاه اعلی عین ماهرو که مصافات او از شائبهٔ ریا مصفاست

و دیدهٔ موالات او بزیور ولای آن جناب والا محلی ، با کمال عبودیت و تواضع و وفور اشتیاق تعریض کرد و نمود که جمیع احوال جمهور امور بر حسب ارادت مشکور ، ''الحمد لله الشکور'' ـ

ملخص این عبودیت مبنی بر آن که درآنچه بواسطهٔ تسویل ملک خاص حاجب سلمه الله تعالی مباحثهٔ فرمان تغلق شاهی سانح شد ، دران محل اگر ازین کهتر بر قضیهٔ ''تفسد المهتدون'' جرأتی و جسارتی که رفت از هواجس نفسانی و نزغات شیطانی بوده باشد ـ بندهٔ درگاه ازان مستغفر و تائب و دست در اذیال استغفار و تشبث باهداب اعتذار کرده نادم وار می‌گوید :

من نگویم که معذرت بپذیر   قلم عفو بر گناهم کش

(هذا باب) فرزندم تمر نائب شحنهٔ بارگاه اعلی با عرضداشت بندگی تخت فلک رفعت فرستاده شده است بسه اقتراحات و التماسات ، او را بعز اجابت مقرون فرمایند و در اتمام مرام او سعی جمیل مرعی دارند ، و رعایات محبت فرونگذارند و بر نمطی مکرمت و شفقت مبذول شود که او بحصول غرض بر بندهٔ درگاه پیوندد ، والسلام ـ

(۴۱)

این مکتوب نیز بجانب خان اعظم ظفر خان دام عالیاً در قلم آمد ـ

بندهٔ درگاه و خدمتگار وافراخلاص عین ماهرو که ملحوظ عین عنایت و محظوظ فرط رعایت مجلس سامی خانی است و استظهار و اعتضاد بدان عتبهٔ رفیع و سدهٔ منیع دارد که منبعث از صفای طویت تواند بود عرضداشت نمود که بنده همواره بهوا و ثنای آن مجلس دل و زبان همیشه بسته و گشاده است و چون تیر در خدمتگاری راست ایستاده و هرگاه می خواست که بدان جناب اکارم مآب ابرام نماید و برفع عرائض خود را بار دهد ، اما احتشام مجلس مانع می آمد ـ چون فرزند سعد الدین نبشت که بندگی خان اعظم و خاقان معظم هر زمان ازین بنده بازپرس

می فرمایند و سبب نارسیدن عرائض از غایت شفقت در مقام تقصیر می دارند ، بدین خبر هم خوش شدم و هم ناخوش ، خوش ازین سبب که خداوند خان اعظم بنده را از خدمتگاران خود پندارند و یاد فرمایند ، و ناخوش ازانکه چرا در رفع عرائض تقصیر کرده شد - بدین موجب بذیل اعتذار تشبث کرد و بزبان اضطرار عفو التماس نمود -

(۴۲)

این مکتوب بجانب ملک ملوک الشرق و الوزراء افتخار الملک فرید الدولة والدین صاحب دیوان استیفاء ممالک در قلم آمد -

تا نظام عالم باقلام اقالیم گشای وزرای وافرشهامت که مستدعی انتظام جهان است منوط ، و تسکین فتنه که مستلزم امن و امان است بسیوف کفر زدای ملوک متوافر شجاعت مربوط خواهد بود ، قلم اعانت دین و دولت و تیغ اغاثت ملک و ملت در بنان کوثر نثار و قبضهٔ کامل اقتدار خداوند ملک الشرق و الوزراء جامع السیف و القلم والی العلم و العلم دستور آفاق ، سپهدار زمان ، افتخار الملک صاحب دیوان استیفاء ممالک که به تیغ و قلم به مصاحبت بنان محیط نوال و کف دریا مثال ابهت و افتخار دارد ، در غایت جریان و امضاء متابع حکم رضای خدا باد، و قلم سحر آفرین او که انموذج ''ن ، و القلم وما یسطرون'' است از عین الکمال مصون ، و تیغ ذوالفقار آثار او که نتیجهٔ ''وأنزلنا الحدید'' بتائید نصر عزیز ''ایده'' مقرون -

عین ماهرو که بنان قلم او باخلاص آن مجلس راست ایستاده و زبان تیغ مثال او خطبهٔ محمدت و ثنا سرائی آن جناب گشاده است ، خدمات متضمن شوق و آرزومندی و مشتمل کمال نیازمندی از صمیم اعتقاد که برقوم اتحاد مرقوم است بزبان تعریض کرد و نمود - الم فراق مولوی از ضربت تیغ مؤلم‌تر است ، ع :

والسیف أرفق بی من هجر مولائی

چون تناجی ضمایر را اثر و قضیهٔ اتحاد مقرر است و بر خبایای ضمیر خاطر مبارك که ملهم بالهام ربانی است برهان قاطع و شاهد عدل است ، ازین روی در ذکر شوق که زبان قلم و قلم زبان از تحریر و تقریر آن عاجز و قاصر بود خوض ننمود :

العجز عن درك إلادراك إدراك

غرض از تسویدات صحیفهٔ اخلاص آنکه در آنچه مسافر با خدمتیات احرام درگاه عالم پناه که ملجاء و مأوای خسروان روزگار و شهریاران نامدار است ، گرفته بود بندهٔ درگاه دران محل در مقام بندگی حضرت اعلی حاضر بود بوقت مراجعت او عریضه‌ای متضمن اخلاص بر دست او رفع شده ، بشرف تشریف جواب مشرف نشد :

گر نه پرسی و به یادم نه بری
چه توان کرد که جنگ نتوان کرد

و بر ضمیر منیر مقرر است که بُعد احباب و تحمل مشاق فراق اصحاب تا چه حد شاقست - خصوصاً فراق مخدومی و دوستی چون تو که خشیت و رجاء و شدث و رخاء را اعتماد بر دوستی و دست یاری اوست ، اگر بسلامی و پیامی یاد نیاورد و مکتوب که سبب تسکین تن مهجور و خاطر مجروح است ، فرستاده ندارد ، نتوان دانست که انکسار تا چه حد بار آرد و برای ارسال مفاوضات چه التماس نماید ، شعر :

و فی النفس حاجات و فیک فطانة سکوتی بیان عندها و خطاب

(هذا باب) موصل صحیفه خواجه عبدالله به نیت زیارت خانهٔ کعبه برای ادراك فضیلت حج که خدایش بخیر روزی کناد ، بشوق تمام بر صوب چتر حجاز متوجه شده است - هر چند او را گفته شد استطاعتی که برای این راه از روی شرع وجوب بران مترتب است مفقود ، و شداید و محن آن راه معلوم ، در اقدام این بمقتضای شرع تأملی بسزا باید کرد - چون نیت او از سر صدق بود امتناع نه نمود و زبان حال او این بیت انشاد کرد :

جمال کعبه چنان می دواندم بنشاط که خارهای مغیلان حریر بنماید

متوقع آنکه چون این عزیز دران حدود برسد در حق و بارهٔ او شفقت ارزانی دارد تا بسعی جمیل خداوندی ملک الشرق او بمقصود رسد - والله الموفق والمعین ، در رعایت احباب و یادآورد اصحاب ، دائم البقاء باد -

(۴۳)

این مکتوب بجانب ملک ملوک الشرق و الوزراء افتخار الملک صاحب دیوان استیفاء ممالک در قلم آمد -

---

خدمتگار وافر اتحاد عین ماهرو که بفاتحهٔ محامد آن جناب اکارم مآب ، رطب اللسان و قاعدهٔ موالات و اساس مصافات آن سدهٔ منیع و عتبهٔ رفیع در خلوت خانهٔ ضمیر او ثابت الارکان است ، بیت :

جز نقش تو نیست در ضمیرم جز نام تو نیست بر زبانم

خدمات که مبنی بر مصادقت و عبودیات که منبی از کمال مخالصت تواند بود ، تعریض کرد و نمود - فرزند عزیز سعد الله اسعده الله فی الدارین می‌نویسد که خدمت مولوی تفقد حال این کهتر می فرماید و اشفاق مخدومانه ارزانی می دارد و او را به تبلیغ سلام بدین کهتر مأمور می گرداند - بدین موجب بر ظاهر و باطن این کهتر استظهار و اعتضاد بی شمار روی می نماید ، بیت :

روزی که ز تو سلام باشد آن روز فلک غلام باشد

این نوع کرم از مکارم اخلاق و محاسن اعراق مولوی که کسوت مفاخرت او بطراز مآثر شعر :

ولو أننی خیرت کل فضیلة لما اخترت غیر مکارم الاخلاق

مطرز و معلم است غریب و عجیب نیست ، شعر :

لطف از تو و بو ز مشک و نور از خورشید
رسمی است قدیم و عادتی معروفست

باستماع این خبر که متضمن شفقت است جذبهٔ شوق بر دل و جان والی و مستولی شده خواست که بباید ''سعیاً علی الرأس لا مشیاً علی القدوم'' بران جناب شتابد و سعادت دست بوس دریابد ـ

اما علایق و عوایق روزگار که بخدمت پوشیده نیست این سعادت را در حجاب توقف می دارد و بدین سبب این کهتر قطرات حسرات بر رخساره می بارد و می گوید ، بیت :

نامه کنید تا برسم من بسوی دوست
خاکسترم کنید بر آن خط بر افگنید

و برین اختصار افتاد شعر :

لو أن أقلام الزمان تحررت صفة لشوقی لا محالة تقصر
شرح الهوی ما ادرکته کتابتی فالقلب عندك اذ سألت تقرر

بندهٔ درگاه را احرام گرفتن بحضرت جهان‌پناه هر سال موظف شده ، اما امسال از وقت معهود پیشتر خواهد بود تا بو که بعون ایزد تعالی و تقدس در ضمن دولت پای‌بوس حضرت خدایگان سعادت دست بوس خدمت مولوی دست دهد ، و هم از ضمن مکتوب فرزندم سعدالدین و آیندگان آن طرف روشن می شود که از حضرت فلک رفعت دربارهٔ آن خدمت ساعة فساعة عواطف فراوان و عوارف بی‌پایان و مراحم موفور و مکارم نا محصور مبذول می گردد و بدین خبر خجسته‌اثر هر دم گل دل متبسم و بلبل جان مترنم می گردد ـ

حق سبحانه و تعالی خدایگان عالم‌مدار حضرت سلطنت را بر بنده‌نوازی و بنده پروری و نشر معدلت و داد گستری الی یوم المعاد باقی دارد ـ همواره در مزید معالی باد ، آمین ، والسلام ـ

(۴۴)

این مکتوب نیز بجانب ملک ملوک الشرق و الوزراء
افتخار الدولة والدین صاحب دیوان استیفاء ممالک در قلم آمد ـ

مثال روح مثال و اشارت واجب الامتثال خداوندی که نور حدقهٔ بلاغت و نور حدیقهٔ براعت است از سواد خامهٔ مشک‌آسا که مضمون ''النور فی السواد'' از مطاوی آن پیدا و هویدا بود، بخدمتگار وافراخلاص عین ماهرو که نهال نهاد او از هجران ذبول یافته بود بسان هوای ربیع رسید، بورود آن ازهار [بوستان] بدایع و انوار گلستان روایح باغ وجود بنده از سر تازگی و طراوت یافت، و نسیم خطاب کریم نفحات زندگانی و فوحات بقای جاودانی بمشام این مهجور رسانید ـ سبحان الله مگر آب حیوان در ظلمات مداد مضمر است که انفاس عیسوی از فحوای آن مظهر است، بیت:

از خط و عبارت تو روشن شده است   کاندر ظلمات چون بود آب حیات

بعد تقدیم مراسم تکریم، ع:

بر دیده نهادمش که بینائی بود

و بادراك اخبار صحت و مطالعهٔ مراحم موفور و مکارم نا محصور حضرت سلطنت خلد الله ملکه که دربارهٔ خدمت مولوی مبذول می شود، و از جهت وحدت [که] این خدمتگار خود را قسیم و سهیم آن می داند، حمد و سپاس متجاوزالحد والقیاس مر حضرت مالک الملک تعالت آلاؤه و توالت نعماؤه گفته آمد، و سجدات شکر باقامت رسانیده شد ـ تا ابد الآباد چنین باد ـ

متوقع آن که خدمتگار بامثلات شریفه هم برین منوال مشرف گردد تا میان امثال و احباب و اقران و اصحاب ابهت و افتخار چنان حاصل آید که مرور روزگار و صروف لیل و نهار آن را کهنه نتواند گردانید ـ همواره در اعتلاء معالی باد ـ

(۴۵)

این مکتوب نیز بجانب ملک ملوك‌الشرق و الوزراء افتخار الملک صاحب دیوان استیفاء ممالک در قلم آمد ـ

استیلای فراق اگرچه فراوان و باعث اشتیاق هر چند بی‌پایانست ، و دیدهٔ هجران‌دیده منتظر آن که بکحل ملاقات مکحول گردد ، اما دست مراد کس بدامن مطلوب و دیدهٔ روشن هوس بجمال محسوس بتضرع و زاری جز بعنایت باری نرسد ، چه بیت :

ایوان مراد بس بلند است   آن جا بهوس رسید نتوان

بنا بر این مقدمه از آن‌گاه که شنیده ام خدمت مولوی در کنف سلامت بشرف خاکبوس حضرت رسید از بس التیاع و آرزومندی ، ع :

دلم ز شوق ملاقات تو ز تن بپرید

بر فور خواستم که قدم از سر سازم ، و جان برین آرزو دربازم ، و سعادت ملاقات مولوی را دریابم ، اما علایق که درمیان است مانع می افتد و در قوت تحمل فرقت اثر می‌دهد ، بشرح و بیان حاجت ندارد ، ع :

دل ساکن کوی تست خود شرح دهد

باز آنکه من در صورت ظاهر از روی حجاب مسافت از آنجناب دورم لیکن بر قضیهٔ باطن بحکم آن که بیت :

ما را بتو اتصال روحانی هست   سهل است که التقای جسمانی نیست

چنانستی که در حضورم ، و شاهد این سخن و مصداق این حدیث آن است ، ع :

که مرغ روح من آنجا همی کند پرواز

متوقع آنکه گاه گاه(۱) بزلال امثلات معادل حیات دل و جان این آرزومند را تازه و تر گرداند تا از آسیب سموم فراق مصون ماند ـ در حفظ الهی محفوظ باد ـ

(۴۶)

این مکتوب نیز بجانب ملک الشرق افتخار الملک صاحب دیوان استیفاء ممالک در قلم آمد ـ

۱ـ در اصل : گاه ازگاه ـ

تا اعانت و اغاثت زمینداران که بحلیهٔ اطاعت و مطاوعت متوشح بوده اند و از دست تغلب زبردستان چون بنات النعش در اطراف جهان متفرق و پراگنده گشته درجمیع ادیان محمود خواهد بود و قلع و استیصال دعار نابکار که فساد را شعار و تهیج فتنه را دثار خود ساخته نزدیک وضیع و شریف و قوی و ضعیف مستحسن خواهد نمود ، ذات ملک صفات ، خداوند ملک ملوك الشرق و الوزراء ، افتخار الملک ، قالع الکفرة ، قامع الفجرة ، ناصر الموحدین ، کاسر المفسدین ، قاتل البغاة ، قاطع الطغاة ، حامی ارباب الصلاح ، ماحی اولاد السفاح ، صاحب السیف و القلم ، والی العلم و العلم ، رافع رایات العدل و الاحسان ، ناصب آیات الفضل والامتنان ، فرید الدولة و الدین ، صاحب دیوان استیفاء ممالک که مستجمع معالی سابقه است بموالات اولیای دین و معادات احزاب شیاطین مؤید و موبد باد ، بحق من قال ''و تعاونوا علی البر والتقوی ولا تعاونوا علی الاثم والعدوان ـ''

بندهٔ درگاه عین ماهرو که عین اعتقاد او بکحل ترفیه عباد و تعمیر بلاد مکحول است عین خدمت و عبودیت در مورد اخلاص جاری گردانید و نمود که نهال وجود ''همیر دودا'' که از تند باد حوادث ذبول یافته بود بزلال شفقت خداوندی ملک ملوك الشرق آغاز نشو و نما گرفته ، متوقع آنکه بفیضان رأفت آن مجلس مثمر و برومند گردد ، بیت :

نهالی کان بدست خود نشانی   همیشه میده آبی تا توانی
اگر آبش دهی پیوسته ماند   وگر ترکش کنی سربسته ماند

غرض از ترتیب این مقدمات آنست [و] همگنان را روشن و مبرهن است که ''بانهمنیه'' علم فساد و بغی به عیوق رسانیده است و از قبلهٔ اطاعت روی گردانیده و تخریب بلاد و درآوردن مغل عادت ساخته و دین و نفس خود را بدین هوا درباخته ـ چنانچه یک کرت با هجوم مغل در ولایت وسیعهٔ پنجاب در آمده بود ، چون از عون حق دستبردی از لشکر ملتان برو رسیده ، پای کشان بگریخت و آبروی مردانگی و جلادت در ساحت فرار بریخت و این معنی پیش ازین به بندگی ملک الشرق باز نموده شده است و در ولایت گجرات بعد ازان و پیش ازان چند کرت تعرض

رسانیده و آن حال بخدمت مولوی پوشیده نیست - برای قلع و قمع آن مدبر فضول که در بغی و فساد اصل الاصول است حسن اهتمام حضرت اعلی در ترفیه حال و استقامت کار به ''همیر دوداً'' مبذول شده است و بشرف مراتب و تعیین[1] مواجب اختصاص یافته و سر همه مرحمت ها آنکه از اتفاقات حسنه سپارش او بملک الامراء رکن الدولة و الدین امیر حسن دام علوه شده است - و آن ازین جهت است که عرصهٔ گجرات مفوض بخدمت خداوندی ملک ملوك الشرق است و ملک رکن الحق والدین حسن برادر کهتر و پروردهٔ کرم خداوندی ملک الشرق است - در حضرت اعلی وجاهت و جلالت از ذات باعظمت ملک ملوك الشرق یافته و بوقت سپارش از حضرت اعلی مرحمت هم برین جمله دربارهٔ خداوندی ملک ملوك الشرق می شد - چون این کار برین منوال تربیت و استقامت از حضرت خدایگانی یافته است مرحمت و شفقت آن مجلس بدین اندازه در حق ملک رکن الدین حسن منتظم شده -

بندهٔ درگاه منتظر است تا آن کار از دست او به حسن تربیت خداوندی ملک ملوك الشرق برآید و جمال کار آن مجلس بر آید و در ضمن آن استقامت ''همیر دودا'' که مطلوب درگاه اعلی است دست دهد ، و ساحت هر دو عرصه یکی ملتان و دوم گجرات از خبث فساد ''بانهمنیه'' پاك گردد - و الا کدام عار ایشان ازین بالاتر است که مشتی رساتیق مردود ملتان هر بار در دیار اسلام کفار را در آرند و رعایا و ذمیان دارالاسلام را به نهب و تاراج اسیر کنند و ببرند -

امید از عون و عنایت الهی و اقبال کامگار خدایگانی آنست که خداوند ملک ملوك الشرق تربیت این کار چنان خواهد فرمود که بر روی روزگار یادگار ماند و بران مزید نتواند بود ، زیرا که این ''بانهمنیه'' مفسد هر بار مقدمان گجرات را تغلب می کنند و اسیر می گردانند و گروگان بقهر و عتوت می ستانند و انفت گجراتیان که ''اخترت النار لا العار'' اختیار کنند ، اظهر من الشمس است ، اما معونت و مظاهرت می طلبند - اگر خدمت ملک الشرق ایشان را تحریض فرمایند که شما اهل گجراتید و جانبازی را

۱- در اصل : تعین -

بار می دانید و بدان مباهات و سرفرازی می کنید ، چرا همچنین زبون شده اید و بر دست مشتی سیه‌بابیان دون درمانده اید - اگر همه جمع شوید و کمر انتقام بر میان جان استوار بندید لشکر اسلام بمعاونت شما بفرستیم - امید باشد که دمار از نهاد آن فسده بر آرید و کلفهٔ عار تغلب ایشان از جبههٔ خویش بآب شجاعت شسته‌گردانید تا[1] در جهان این نام نیک یادگار ماند :

مرا نام باید که تن مرگ راست بنام نکو گر بمیرم رواست

این انموذجی است که بخدمت باز نموده شد - امیدوارم که هزار مقدمهٔ دیگر بهتر ازین خدمت ملک ملوك الشرق ترتیب خواهد فرمود - با این همه نظر بر کرم حق باید داشت و محافظت دیار اسلام و نصرت دین مهدی لازم می باید پنداشت و بر مقتضای ''إن تنصرو الله ینصرکم'' منتظر فتح می باید بود تا عروس مطلوب از آئینهٔ ظفر جمال بنماید - ''إنه علی ذلک قدیر و بالاجابة جدیر'' -

(هذا باب) امیر احمد فدا که این تعریف سبب تجهیل اوست نیازادهٔ حقیقی این محب است - او را بعین عنایت ملحوظ و بحسن تربیت محفوظ دارند و کرم خاص را دربارهٔ مخلص پندارند ، والسلام -

(۴۷)

این مکتوب نیز بجانب ملک ملوك الشرق
داور الملک أعز الله نصرهم در قلم آمد -

تا کردگار انس و جان و آفریدگار تن و جان داور ملک زمین و آسمان و پدید آرندهٔ عصر و زمان ، کائنات را در حضانت حمایت و حجرهٔ عنایت باقی خواهد داشت ، زندگانی خداوند ملک ملوك الشرق والصین

۱- در اصل : و -

قامع الکفرة والمشرکین ، والی العلم و العلم ، جامع السیف و القلم ، ناصب رایات اللطف والهمم ، صاحب آیات الجود و النعم ، داور ملک اعز الله انصاره و ضاعف الله اقتداره ، در دولتی که عاقبت آن بعافیت مقرون و خاتمت آن از شوائب نوائب مصون بود ، مشرب مسرت معین و ایزد متعال ناصر و معین باد ـ

بندهٔ قدیم اخلاص و خدمتگار عتبهٔ خاص عین ماهرو که ملحوظ عین کرم و محظوظ وفور نعم ملکی است و خود را در سلک مخلصان آن خدمت منسلک می دارد و از جمله عبیدان مخلص آن جناب اکارم مآب می پندارد ، بعد استیلام مقام عبودیت عرضه می دارد که آرزومندی تقبیل انامل خداوندی چون الطاف و اشفاق آن خدمت از همه حدها افزون و از ادراك اقلام و افهام بیرون است ، حق سبحانه و تعالی نیل این امانی که معادل حیات جاودانی است به خیر میسر و مهیا گرداند و خدمتگار را برین آرزو علی احسن الکمال برساند ـ

عقد عریضه مبنی بر آنکه میامن همم عالیه و محاسن عقاید صافیه ملکی مراحم موفور و مکارم نامحصور خداوند عالم خلد الله ملکه و و سلطانه و اعلی امره و شأنه درباب بندهٔ جان بخشیدهٔ خود نه چندان است که قلم را امکان تحریر آن تواند بود و زبان همچو دو زبان بتقریر آن مساعدت تواند نمود ـ الله تعالی سایهٔ دولت خداوند عالم را که ظل الله مطلق و نائب امام بر حق است تا قیام قیامت بر سر جهانیان ممدود دارد ـ

از جمله عواطف و انعام و عوارف و اکرام که درباب بنده مبذول شده است بیست هزار تنکه فرمان شده است تا در دارالملک دهلی بدهند ـ چنانچه پروانه اصدار یافته است ، حال از ضمن آن بر رای مبارك روشن خواهد شد ـ بندهٔ مخلص این مبلغ باعتماد کرم ملکی دارالملک دهلی برای آن التماس نموده تا بوالدهٔ بنده که از دعاگویان ملکی است سهل‌تر برسد و ادای قروض و تسبیب کار خیر عجوزه بوجهی بهتر شود ـ اما در خانهٔ بنده کسی چنان نیست که ازو غرضی حاصل شود ـ چنانچه از حسن اهتمام و کمال اکرام خداوندی ملکی اقتضا کند مبلغ مذکور بکسان

بنده نقد بدهانند تا بار آن مهمات بواسطهٔ اعانت مخدومی از پیش دل بنده بخیزد - بدین جرأت و ازدحام و جسارت و ابرام عفو مامول - در مزید مجد و معالی مخصوص بعنایت لایزالی باد -

(۴۸)

این مکتوب نیز بجانب ملک الشرق شمس الدولة والدین محمود بک دام علوه در قلم آمد -

---

بندهٔ درگاه عین ماهرو که برای دیدار و شنیدن اخبار اعنی اخبار سلامتی ذات عالی صفات ملکی، همه دل و چشم و گوش بسوی راه داشت، خدمات عنبر نسیم که از ضمن آن بوی وفا آید و عبودیات عبهر شمیم که از شم آن مشام جان بیاساید، بنده وار عرض می‌دارد و باز می نماید آرزومندی مشاهدهٔ کریم که بحد نیازمندی رسیده نه بدان مشابه است که زبان را امکان تقریر و بنان را مجال تحریر و فکر را قوت تصویر آن تواند بود و یا به دستیاری فصاحت در غور آن تواند رسید، مصراع :

و القلب عندك إذ سألت تقرر

و آتش شوق که در صمیم سینه زبانه می کشد، چنان افروخته شده است که اگر دمی بیرون آید جهانی سوختن گیرد، و اگر شمه ای ازان شرح داده آید هر که بخواند از دل او فریاد برآید - چون اشتیاق و نار فراق از مجال شرح و بیان تجاوز نموده و در حیز محال استقرار گرفته، بعجز از سر آن گذشته و بدعای غیبت بر مقتضای ''دعاء الغائب أسرع اجابة'' مشغول گشته آمد - حق سبحانه و تعالی ذات ملک صفات ملک الشرق را از آفات زمانهٔ غدار و نکبات چرخ دوار در امان خود دارد، و این کهتر را بسعادت دست بوس و دریافت عز ملاقات که معظم مقصود زندگانی و خوش‌تر از حیات جاودانی است علی احسن الحال مسعود گرداند - إنه علی ذلک قدیر و بالاجابة جدیر -

غرض دیگر که ضمنی بود باحادیث در قلم آمد ، چشم داشت که بنظر عنایت منظور فرمایند و بسمع شفقت اصغا نمایند ، پیش ازین مکاتبات که از سر اخلاص و خلوص عقیدت و صفای طویت رفع شده است امید است بشرف مطالعه مقرون شده باشد - بتجدید عرضه می دارد تا آن غایت که این کهتر حاضر بود مراقبت کار در پیوستگان آن خدمت چنانچه کریم و صدر ، می کرد و ایشان بملک محمود بلاهودی تسلیم شده اند ، خداوند عالم خلد الله ملکه که نائب مطلق امیر المؤمنین است درباب بندهٔ جان بخشیده و آزادگردانیدهٔ خود مرحمتها فراوان فرموده و کار ملتان مفوض گردانیده ، شقداری لوهور به نیابت خداوند ملک الشرق و الوزراء قوام الملک مقرر است - بعد دادن تشریفات فاخره و نوازش وافره بنده را بتاریخ نهم ماه شوال بر صوب ملتان روانه کردن فرمان داد و به تأکید فرمان شده تا بندهٔ کمینه دو هزار و پانصد سوار بدو دفعت بمصاحبت مذکورین بدین اسامی ملک هلال و قاضی برهان و ملک امیر کوه نائب ملتان بابحر و اسباب دیگر روانه کند - این کهتر به کشش و کوشش بیست و نهم ماه مذکور در ملتان رسید و بقدر قدرت و توانائی خود بترتیب لشکر و بحر مشغول شده است - اما کار ملتان به سبب معاملهٔ کارکنان ماضی چنان شده است که اگر شمه ای ازان بخدمت عرضه افتد معاذ الله تردد بخاطر مبارك راه نماید - نظر بعنایت حق تعالی داشته بقدر وسع و طاقت کوشش نموده ، حق سبحانه و تعالی انتظام امور بر وفق فرمایش حضرت از عالم لطف خود میسر گرداند ، والسلام -

(٢٩)

این مکتوب نیز بجانب ملک ملوك الشرق و الوزراء
شمس الدوله محمود بک در قلم آمد -

دوستدار قدیم‌اتحاد و دولت خواه صافی‌اعتقاد عین ماهرو که فاتحهٔ محامد خداوندی از سر اخلاص ورد زبان دارد ، خدمت و اخلاص رسانیده

و نمود که از ضمن پروانهٔ مخدوم ملک الشرق و الوزراء قوام الملک ضاعف الله جلاله چنان روشن شد که خدمت ملکی از حال خدمتگاری و اخلاصی که این کهتر به بندگی ملک الشرق دارد، تقریر فرموده است و بر حسب آن مخدوم عریضه متضاعف گشته ـ این نوع بر کمال لطف حمل افتاد ـ هر آینه ازان ذات ستوده صفات که عاقبتش محمود باد همین نوع متوقع باشد و ثمرهٔ یگانگی جز این نتواند بود ـ

ملتمس آنکه هم برین جمله قاعدهٔ شفقت ممهد داشتن فرماید و عرایضی که رفع می شود بمحل صالح بگذراند و هرگاه که ذکر آثار این کهتر در مجلس مخدوم عرضه افتد، آنچه از اخوت خداوندی سزد صرف معونت دریغ ندارد ـ

مقرر خدمت باد که کار اقطاع ملتان به بندهٔ درگاه مفوض شده است و شقداری لوهور به نیابت مخدوم عز نصره مقرر، و این همه مرحمتها که دربارهٔ این کهتر مبذول می‌گردد، از نتیجهٔ مراحم مخدوم عز نصره است ـ درین وقت بتاریخ نهم ماه شوال بندهٔ درگاه بجانب ملتان روان شده و فرمان است تا دو هزار و پانصد سوار و بحر در حضرت روان کند و بجهت این فرمایش موازنهٔ ده لک تنکه حاجت لشکر و بحر بتعجیل طلب است، شب و روز درین کار مستغرق است ـ انشاء الله تعالی فرمایش بر وفق مطلوب حضرت متمشی شود ـ چون ازین کار فراغ حاصل آید عرایض متواتر رفع خواهد شد ـ اگر درین مدت بسبب کثرت مشغولی در فرستادن عرایض بندگی مخدوم عز نصره تقصیری رفته باشد بوفور کمال کرم اصلاح در ذمهٔ لطف واجب داند ـ همیشه در اعلای درجات باد، آمین!

(۵۰)

این مکتوب نیز بجانب ملک ملوك الشرق و الوزراء
شمس الدولة والدین ادام الله علوه در قلم آمد ـ

تا چهرهٔ روز سهر افزون از افاضت انوار شمس منور خواهد بود

و خسرو انجم از سراپردهٔ خاور هر صبح و سحر تجلی خواهد نمود ـ شمس معالی خداوند ملک الشرق شمس الدولة و الدین بر آسمان کرم لایزالی طالع و لامع باد و از کسوف نوائب و افول مصائب مصون، بحق من قال ''وجعل الشمس ضیاء والقمر نوراً''۔

بندهٔ درگاه و خدمتگار قدیم عین ماهرو که عین ارادت او بکحل دولت خواهی مکحول و زبان ثناسرای او به نشر محامد و مدایح مولوی مشغول است، عبودیت با کمال تعظیم و تواضع بموقف عرض رسانید ـ و مقرر ضمیر که مهبط انوار کرم نامتناهی الهی است گردانید، و نمود که اشتیاق دست بوس ملکی که رأس‌المقاصد والامانی است بلکه معادل و مماثل حیات جاودانی، نه بر آن حد است که بدستیاری اقلام در حیز تحریر آید و یا زبان به تقریر و شرح آن مساعدت نماید ـ علم الله و کفی بالله علیما ـ اگرچه تن ناتوان از مخالفت زمانهٔ دون و ایام بو قلمون مبتلا بداغ جدائی است اما روح که خلاصهٔ آدمیست در مقام قرب و آشنائی:

گر از در تو جدایم خدای می داند
که جان شیفتهٔ من مقیم درگاهست

آناء اللیل و اطراف النهار از حضرت کردگار انتظام احوال آن خدمت مسئلت می افتد، مجاب و مستجاب باد ـ إنه علی ذلک قدیر و بالاجابة جدیر ـ

این مدت که این کهتر از خدمت جناب نزهت مآب دور افتاده است هر چند خواست تا طریقهٔ ارسال عرایض مفتوح دارد و خود را بدین بهانه بر ضمیر نیر تأثیر یاد آرد، از ادب رخصت نیافته که قلم قدم بر بساط انبساط نهد و مسامع میمون را که به سرور مملو باد مزاحمت دهد ـ اما عقل دوربین در گوش هوش بنده فروخواند، نباید که بسبب اجلال و توقیر خداوندی کار تو باهمال و تقصیر کشد، بدین قضیه در رفع این عریضه بر امید مکارم مولوی پرسان است و به تواتر از آیندگان آن طرف ترقی درجات و علو مراتب و سمو مناقب مولوی روشن می شود، چنانچه سماع می افتد که مکارم و عواطف خدایگان دربارهٔ خداوندی

هر روز متضاعف و مترادف است ـ به استماع این اخبار سار جهان فرحت و استظهار بحصول می پیوندد و سجدات شکر به اقامت اثر خورشید اثر خدایگانی عزیز و مکرم گرداند ـ توفیق حق شناسی این نعم کرامت کناد و سایهٔ دولت خداوند عالم مد الله ظلال اقباله بر سر عالم و عالمیان تا قیام قیامت ممدود داراد ، بمنه و کمال کرمه ـ

ملک علاء الدین علی بک که خلف شایستهٔ ملکی است امور مصالح بر قضیهٔ ''إن من سعادة المرء أن یشبه أباه'' بر وفق مزاج حضرت به پرداخت می رساند و ملک زادگان باجمهم بر مقتضای ''بنو خلیفة کلهم أخیار'' بحلیهٔ خیر آراسته در ضمان سلامت اند ، قادر بر کمال ، خاندان شما را از عین الکمال محفوظ دارد ـ

(۵۱)

این مکتوب بجانب ملک الامراء معروف به سید الحجاب در قلم آمد ـ

تا نظام ملک و ملت و قوام دین و دولت بامر معروف منوط و قلوب اصحاب عرفان به تائید ''وربطنا علی قلوبهم'' مربوط خواهد بود ، عرف عرف ذات ملک ملک قدر که بمکارم معروف و بمراحم موصوف اعنی سید الحجاب که صحیفهٔ نهاد او بامضای ''أهل المعروف فی الدنیا أهل المعروف فی الاخرة'' متوشح است در اقطار و اکناف عالم منتشر باد ، بحق من قال ''کنتم خیر امة اخرجت للناس تأمرون بالمعروف'' ـ

عین ماهرو که بر عرفات عرفان بقدم مصادقت واقف است و بر محافظت قوانین مودت عارف ، بصر و بصیرت او بکحل ''من عرف نفسه فقد عرف ربه'' مکتحل ، و آتش شوق در صمیم سینه‌اش چنان مشتعل که تعریف آن بدستیاری بیان نتوان کرد ، خدماتی که سوابق معرفت را به لواحق تبقیهٔ محبت آراسته گرداند و نفحات مصادقات بمشام اصحاب موالات برساند ، عرض نمود که چون ارواح جانبین را در بدو آفرینش قرب افتاده است بسبب بعد ظاهر معرفت و محبت مساغ نقصان ندارد ،

بیت :

معرفت قدیم را بُعد حجاب کی شود ؟
گرچه ز چشم غائبی در نظری مقابلم

اگر در ذکر شوق شروع رود چون قضیهٔ اتحاد ثابتست نزدیک اهل عرفان از وحدت دور و در مذهب یگانگی محظور باشد - ''أنت فی قلبی ألم تعلم به'' -

چشم‌داشت آنست که عوارف عمیم و عواطف جسیم بر قرار قدیم مستقیم دارند تا قواعد معرفت اختلال نه گیرد و معاقد محبت انحلال نپذیرد - عوارف و معارف که مستلزم سعادت دوجهانی است قرین ذات ملک ملک صفات باد -

تاج هامهٔ معانی ، اکلیل اوج سخندانی ، حسن احسن ثانی اعنی امیر حسین ملتانی المعروف بکندزی که مشاطهٔ قلم سحر آفرین او که مستوجب مدح و آفرین است ابکار افکار طبع گہر نثار و بنات منشآت خاطر درر بار او را به تحریر خیال بدیع بلاغت بر منصهٔ رفیع براعت در مقنعهٔ بیان جلوه داد و شهسواران مضمار فصاحت برای آن عروسان نوخاسته و سمن بران آراسته بدل و دیده خاطب و طالب اند ، به درر تحیت و دعا و غرر مدحت و ثنا مخصوص است -

تحریر صحیفهٔ مطلع روز عرفه که بزیور

و مبدء التکبیر فجر عرفه   إلی ثمان لدلیل عرفه

آراسته است ، اتفاق افتاد -

(۵۲)

این مکتوب نیز بجانب ملک الامراء سید
الحجاب معروف به وحید قرشی در قلم آمد -

تا عوارف عمیم ربانی و عواطف جسیم رحمانی شامل احوال اصحاب

عرفان خواهد بود و بعرف عرف تقویت مشام این فرقهٔ کرام خواهد افزود ، ذات ملک فلک قدر اعنی سید الحجاب معین ارباب الالباب ناصب رایات الجود والکرم ، صاحب آیات اللطف والهمم به خلعت معرفت دارین مشرف باد ، بحق من قال ''أهل المعروف فی الدنیا هم أهل المعروف فی الاخرة'' -

دولت خواه عین ماهرو خدماتی که سوابق موالات را بلواحق اخلاص و کمال وحدت رساند ، و مدحاتی که اساس مواخات را به ید مصانعات ممهد گرداند تبلیغ کرد و مقرر ضمیر منیر که مهبط انوار لاهوت و معلوم خاطر خطیر که مرکز اسرار ملکوت است گردانید که در بدو فطرت چون طینت طرفین به آب وحدت سرشته اند ، بعد صوری مانع قرب معنوی نمی تواند بود ، بیت :

دوری صوری نه گردد مانع ادراک وصل
جان و دل را چون وصال از روی معنی حاصل است

هرگاه همین همچنین باشد مبالغهٔ دیگر اطناب و اسهاب بود ، بنا برین از تطویل بر مقتضای ''وللکرام من التطویل تصدیع'' اعراض کرد و بعرض غرض باحادیث متصدی شد -

(حدیث) اسپان خدمتی با زینها و شتران بمصاحبت فرزند خطیر الدین نوح روان کرده شد ، متوقع آنکه بمحل صالح بگذرانند و بمعهود کرم خود حسن اهتمام درین باب مصروف دارند - توقفی که در ارسال اسپان روی داده از جهت غلبهٔ آب سیلاب بود که امسال مثل طوفان درآمده و هر دو لب آب چناب و راوی یکجا شده ، و مرکز هر دو حصار ملتان چون دائره گرد گرفته - نزدیک بود که آب در خندق حصار درونی درآید و نعوذ بالله خلل در شهر افتد - حق سبحانه و تعالی به فیض رحمت خویش امان را محیط حال خطهٔ ملتان و سکنهٔ آن گردانید و سلامت ماند - زحمتهائی که این دولت خواه درین کار دید و وصف آن سیلاب که طوفان نوح ثانی است از اندازهٔ تحریر بیرون است - دولت خواه با آنکه حال سیلاب برین جمله بود به تقصیر ضروری که اسپان زودتر بحضرت اعلی نرسید متحیر است ، امید است که این معنی به سمع همایون رسیده باشد -

(حدیث) فرزند عزیز کریم الدین احرام درگاه عالم پناه گرفته است و التفات خاطر که بسوی اوست از خدمت ملکی پوشیده نیست ـ چون او برادر کهتر شما است بعین شفقت و تربیت نگرند و او را بران باعث باشند که در خدمت ملازمت و جد نماید و بدانچه التجا کند و عرض دارد به سمع رضا اصغا فرمایند ، کیفیت‌ها که فرزند خطیر الدین نوح عرضه دارد در اتمام آن سعی جمیل ارزانی دارند تا این کرم بر اکرام سابقه انضمام یابد و بزبان حال انشاد این بیت نماید ، بیت :

له ایادی إلی سابقة   اعد منها ولا اعددها

(۵۳)

این مکتوب بجانب ملک الامراء سید الحجاب نصرت الدولة والدین معروف به وحید قرشی در قلم آمد ـ

تا صدق مصادقت اصحاب صفا محمود و رسم مخادعت ارباب بی وفا مردود خواهد بود و عروس اخلاص از آئینهٔ ثبات عهد که از دیدن ''أهل المعروف فی الدنیا هم أهل المعروف فی الاخرة'' حاصل است، جمال خواهد نمود ، ذات ستوده صفات فرزند ملک الامراء سید الحجاب معدن الفضایل و الآداب نصیرالدولة والدین که بکرم معروف و بفضل موصوف است بزینت ''المؤمنون عند شروطهم'' آراسته و پیراسته باد ، و زبان شیرین بیان او در صدق با دل متفق و بر اجرای کلمهٔ حق منطلق ، بحق من قال ''والموفون بعهدهم إذا عاهدوا'' ـ

دوستدار متحد عین ماهرو که فحوای بیت :

از عهدهٔ عهد اگر برون آید مرد   از هرچه گمان کنی فزون آید مرد

نصب عین دارد ، و ملاحات را که طبیعت لئام است در مذهب مروت و شریعت حریت محظور می پندارد ـ خدماتی که مبنی بر ثبات وفا و مشعر بر اظهار صفا تواند بود تعریض کرد و نمود که این دوستدار خدمت

فرزند مراراً و اطواراً مواثیق و عهود و ایمان و عقود که بر مقتضای ''یا أیها الذین آمنوا اوفوا بالعقود'' سیرتی مستحسن است مؤکد گردانیده که میان جانبین قاعدهٔ برادری ممهد باشد ، و بر مبنای ''إن الحکم و ذا الاسلام لا یخاتلان'' صحیح پنداشته و نقش موالات فرزندی برقم مصافات بر صحائف اعتقاد نگاشته -

درین وقت حالتی بر خلاف این قضیه سماع شده ، و آن چنان است که آن فرزند مضروب تیر ملامت به میل هوا شتاب را در بر گرفته است و این حالت از سن کهولت و زیارت خانهٔ کعبه بعید و بدیع است ، و می دانیم که آن فرزند برین جانب ایذای قصدی و عمدی ندارد ، اما معلوم نیست که از کجا افتاده که آن موذی را رعایت می کند و یا خود دوست دانا داست که ازان نادان حرامخور که جبههٔ خود را بدودهٔ کفران سیاه گردانیده بد می‌گویاند - علم الله این معانی را من بر خدای تعالی که مجازی و مکافی است حواله می کنم و بزبان عجز و اضطرار بحضرت آفریدگار می‌گویم ''قل اللهم فاطر السموات والأرض عالم الغیب و الشهادة أنت تحکم بین عبادك فیما کانوا فیه یختلفون -''

(۵۴)

این مکتوب بجانب ملک الامراء برهان الدولة والدین اخص‌الخواص الغ قتلغ [خان] خاص حاجب در قلم آمد -

---

تا غبطت نزدیک ارباب دیانت محمود و حسد و بغض پیش اصحاب صیانت مبغوض و مردود خواهد بود ، و چهرهٔ انتظام مصالح و التیام امور از آئینهٔ موافقت جمال خواهد نمود ذات خداوند برادرم ملک‌الامراء برهان الدولة اخص‌الخواص قتلغ [خان] خاص حاجب بلباس موالات اخوان مکتسی و محلی و از لباس خذلان معرا باد ، بحق من قال ''و لباس التقوىٰ ذلک خیر -''

عین ماهرو که عین مواخات او به کحل مصافات مکحول و عین مودت او به شمال اخلاص مشمول است ، عین خدمت که کامل العیار است بر عین تبلیغ نهاد ، و بدان صیرفی سخن تحفه فرستاد و مقرر ضمیر منیر و خاطر خطیر گردانید ، اگرچه از نزغات شیطانی و هواجس نفسانی میان جانبین مباحثه و مکالمه که در مذهب مروت و شریعت فتوت جایز نباشد سانح شده بود ، چون بعد ازان از طرفین دست در اذیال اعتذار و اهداب استغفار تمسک کرده و در تلافی هفوات مافات اجتهاد نموده ، و این محب بر بیان مصادقت صادق بود و خدمت ملکی در زمانی که فرزند کریم الدین در دیپالپور رفت ، شفقت و تربیت عمداً نه فرمود و مراعات ظاهر و مواخات باهر بتقدیم نه رسانید چه واجب کند که آن خداوند بوجود آنکه دعوی کم‌آزاری و وفا بر حسن عهد با احباب می کند چنانچه این محب را در امر معروف بترک مکافات مبالغت می نمود و مواخات قدیم را یاد می داد ، چهرهٔ محبت را به غبار ایذا بپوشد و بانواع در آزار خاطر این دوستدار بکوشد ـ

اول آنکه چون تتار خان بالعز والجاه رفته بمحبت شما التجا نمودم و مقدمات صادقه نبشتم ، بر دست شفیق اسعد برای رفع مزید خراج که در حیز محال بود بر سبیل مشاورت بخدمت فرستادم ، و آنچه از دوستان منتظر باشد چشم داشتم ، و علاج علت مناقشت از دارالشفای کرم شما توقع نمودم ـ دوم روز آن چون بر آن مقدمات مقبول و معقول احتجاج کردم بر خلاف آنچه وعده رفته بود معاینه و مشاهده گشت ، بیت :

دارو سبب درد شد اینجا چه امید است
زایل شدن عارضه و صحت بیمار

دوم آنکه درانچه بحکم فرمانها و توقیعات همایون است درآن مال از خدمت آن بزرگوار نموده آمد ، خدمت مولوی متکفل و مستقل گشت و حواله قبول کرد ، ده هزار تنکه ازان جمله در حیص و بیص انداخت و سبب عدم وصول مال شد ـ

سوم آنکه اسبابی که بحکم فرمان پیش تخت باهتمام تمام روان کرده بودم ، شاد بخت که او چندان درکارها خبرتی ندارد ـ او را بکنایت و

تصریح بدان آورده تا پیشتر نرود - علم الله که این معنی ازان مقدمات سابقه نیز اوهم و اغلط بود ، چه اسباب که بدرگاه اعلی فرستاده شود سبب توقف آن چگونه توان شد و مراحم و مکارم خداوند عالم را این نوع چگونه ملائم تواند بود -

چهارم آنکه چنان خبر رسانیدند ''و الخبر یحتمل الصدق والکذب'' که خدمت خداوندی آن زمان که اسپان دیپالپور را قسمت می کردند فرموده ، چگونه اسپان دیپالپور را قسمت می کنند ، و از آن ملتان نکنند ؟ بر ذکای شما که ''اظهر من ابن ذکاء و ازهر من الدرة البیضاء'' [است] روشن گردانیده می آید چون فرمان است که جمیع دواوین بر قول و قلم بندهٔ درگاه اعتماد کنند و هر کاغذی که برساند بدان اکتفا کنند ، بر این قضیه این قیاس مستحسن نیست چه علتی که در قیاسی باشد موافق مقیس علیه می باید ، پس بدان شرط که دروغ است بسبب قیاس مع الفارق ، احتجاج بدان سمج بود -

و کرات خدمت مولوی سراً و علانیةً می گوید که من ایذای کسی در خاطر ندارم و عدل بلکه فضل و احسان را شعار و دثار خود ساخته‌ام ، بوجود این معنی هیهات که برین محب چندین مناقشت رود ، شعر :

یا اعدل الناس إلا فی معاملتی
فیک الخصام و انت الخصم و الحکم

این کلمات که از نتائج نفثة المصدور متولد است حمل بر مصراع :

و یبقی الود ما یبقی العتاب

فرماید و این موالید را به قماط عفو و اغماض بپوشد -

(۵۵)

بنام ملک الامراء اخص الخواص برهان
الدولة والدین خاص حاجب در قلم آمد -

دولتخواه متحد و هوا خواه معتقد عین ماهروکه موالات او بجناب اکارم‌مآب به بینه و برهان احتیاج ندارد و خود را از جملهٔ مخلصان سدهٔ رفیع و عتبهٔ منیع ملکی می پندارد ، خدمات وافره و عبودیات متوافره با فرط تواضع تبلیغ کرده و مقرر ضمیر منیر و خاطر نیر تأثیر گردانیدکه احوال این طرف به‌کرم عمیم و نعم جسیم حضرت صمدیت جلت قدرته بوفور مراحم خداوند عالم ''خلد الله ملکه و جعل اقالیم العالم ملکه'' بخیر مقرون است و امور مشکور ، الحمد لله الشکور ـ

عمدهٔ مزاحمت مبنی بر آنکه تتار خان متکفل شده بود ازان جمله ده هزار تنکه در گنجینه توقف مانده است ، این نوع در کیش مخالصت و مذهب مصادقت چگونه جایز باشد که خدمت ملکی سبب اتلاف این محب شود و شکایت دیگر دوستانه دارم ، بر مبنای ''العتاب صیقل المودة'' در قلم می آرم ، و آن چنان است درانچه این محب را بخدمت تتار خان رفته شده ، در زمان مجادله و مکاوحه که ازان طرف صادر بود خدمت مولوی محاسب و شقه‌دار[1] شد ، زبان اعتراض نه از سبب عداوت باطنی بلکه از سبب مزاج تتار خان دراز کرده ، این معانی درمیان ارباب صفا و اصحاب وفا ممنوع و محظور و از صدق مصافات بس دور است ـ اما شما رعایت این اسلوب سبب ضعف باطن نتوانید کرد ، این نوع از سر مطائبه و مفاکهه در قلم آمده است نه از سر معاتبه ـ مضی ما مضی ، این ده هزار تنکه که نسبت به بندهٔ درگاه دارد چگونه دست می آید ، و خدمت ملکی را این مال دیوان وزارت مجرا شدنی است ، و اگر گویند که حواله محض شرعی نیست ، دیوان مسموع نخواهد داشت و سیم مذکور را خواهد ستد ـ اگر پیش از وقت مروت فرمائید و تدبیر مال مذکور دوستانه رعایت نمائید به ازان باشد که کار بمناقشت کشد و مکاوحهٔ ضروری را عیاذاً بالله مساغ باشد ، والسلام ـ

۱ـ در اصل : شقدار ـ

(۵۶)

این مکتوب بجانب ملک الامراء عمدة الملک
اعز الدولة والدین حاجی دبیر در قلم آمد ـ

تا براق قلم را در میدان سیم‌گون کاغذ جولانگاه انشاء و ابداع تصنیف و اختراع طویل و عریض خواهد بود ، و غواص خامهٔ پخته کار از بحار مشکبار درر غرر بلاغت و جواهر زواهر براعت بدستیاری بنان بیان عیان خواهد نمود ، قلم سحرآفرین صاحب دیوان ممالک انشاء که مستدعی تحسین و مستوجب مدح و آفرین است و در زمان استخراج امور لطایف و اوان استنباط کنوز ظرائف او عطارد در مقام اقتباس فوائد موقوف و درالتقاط فراید چون تیر راست ایستاده ، و مثال تمثال جوزا کمر خدمت و زبان مهدت بسته و گشاده است ، در حل مشکلات و کشف معضلات و اظهار فضائل و کتمان سرایر خصایل ناظم مناظم دین و دولت و راقم صحائف انتظام ملک و ملت باد و تحریر قلم او در افاضت معانی چون تیغ آفتاب جهانگیر ، و اعادی آن خدمت چون قلم نگونسار و دستگیر ، بحق من قال ''و علم بالقلم''ـ

عین ماهرو که صحائف موالات موروث را بلطائف مصافات مکتسب آراسته و نقش دولتخواهی و رقم یگانگی بر صفحات خلوص اعتقاد نگاشته است ، بعد استلام مقام عبودیت در مرکز اخلاص چون قلم قیام نموده و عرضه داشت که چون آرزومندی محبان خدمت کریم خداوندی از دائرهٔ عبارت بیرون بود ، بساط شرح و بسط شوق بدست ایجاز بر مبنای ''وللکرام من التطویل تصدیع'' در نوشت ـ

عرض می افتد[که] بنده بعد وداع بوقت اول پاس شب برای احراز دولت ملاقات به دبیر خانه آمده و ازین حال به سمع اشرف ''ملئت بالسرور'' رسانیده ، خدمت مولوی به تشریف حضور که بهتر از همهٔ سعادات[1] است ، مشرف نگردانیده ، این معنی از معهود سجیت دبیر بدیع

۱ـ در اصل : سعادت ـ

و بعید بود بر بقیت حرمان حمل افتاده ، و چون قلم از دست شده ، و سراسیمه و مدهوش باز گشت ، و در خاطر خطرناک انواع فزع و قلق و اضطرار استقرار یافت و صور مخیلات در دماغ و دل متمکن شده ، و در ضمیر می گذشت که نباید سبب مجادله و مکالمه و مکاوحه که باعتماد اخلاص دلیروار کرده شده است غبار آزار بر صحیفهٔ شفقت نشسته باشد ـ بعد که ملک محمد شادی قندزئی و بهاء الدین سبکتگین آمدند و از اشفاق موفور و الطاف نامحصور خداوندی بر معیار قدیم تقریر نمودند ، تسکین بحصول پیوست ـ

مخلص این صحیفه آنکه اگر از خدمتگار جرأتی و جسارتی رفته است ، مکارم اخلاق و محاسن اعراق خداوندی و قدم خدمت و اخلاص خود را شفیع حال ساخته دست در دامن ''العفو عند کرام الناس مأمول'' زده ، متوقع آن که ذیل کرم بر جرائد جرائم بندهٔ درگاه خود پوشاند و غبار آزار از عطف عاطفت بیفشاند ، تا حق سبحانه و تعالی خلعت معالی ذات عالی را به طراز ''الکاظمین الغیظ و العافین عن الناس'' معلم گرداند ـ

(۵۷) [1]

این مکتوب نیز بجانب ملک الامراء عمدة الملک اعز الدولة والدین حاجی دبیر در قلم آمد ـ

عین ماهرو که عین اخلاص او از شائبهٔ مکاوحت و کدورت مناقشت مصفیٰ ، و شجرهٔ مودت او به ثمرهٔ صفای نیت و نقای طویت در غایت نشو و نما است ، بوجود سوابق حسن اتحاد و لواحق صفای اعتقاد بغیر ارتکاب گناهی و اکتساب جرمی که از حریم وفا دور و در مذهب حسن عهد محظور باشد ، بتبعهٔ عتاب و معتبهٔ معاتبت درمانده و برای برائت خود آیت ''قل اللهم فاطر السموات و الارض عالم الغیب و الشهادة أنت تحکم بین عبادك فیما کانوا فیه یختلفون'' بر زبان رانده ، و خدائی

ا که عالم‌السر والخفیات است ، درین قضیه حاکم گردانیده ، و بغیر ایتان ذنبی و اثمی بر قضیهٔ آن‌که ع :

عیب گیرد بر من ناکرده جرم

به ذیل اعتذار و دامن استغفار برای تاکید اساس ، وداد تشبث و تمسک نموده ، خدمات عنبر نسیم که شمیم بوی آن نهال موالات را مثمر گرداند ، و مدحات عبهر شمیم که رایحهٔ آن غبار آزار از اوراق مصافات بیفشاند تعریض کرده و نمود که دیروز یاران امیر احمد با صحبت کنیزکان ما در پیش آمدند و در عین ارتحال و انتقال بودند ـ داشتن ایشان تا رسیدن موکب حاجی به ترغیب و ترهیب و مروت و حکومت ممکن نبود ، عرضداشت بر مضمون سابق بر حسب آن‌که بمشورت طرفین آسوده بود بضرورت در قلم آمده ، و بغیر مهر بر ایشان تسلیم کرده شد ، وصیت فراوان نموده آمد تا بخدمت رسانند و واقعات همه درین‌باب بخدمت رفع شده و اقتراح رفت که تا بعد ملاحظهٔ عرضداشت مهر فرمایند و و به آرندهٔ رقعه تسلیم نمایند ، و در ضمن این غرض اصلی و مقصود کلی همین بود که عرضداشت بندهٔ درگاه به طفیل عرضداشت مولوی بموقف عرض رسد ـ اما آن‌که از سوابق تقدیر نه بر وفق تدبیر اول و آغاز بخلاف معتاد به خدمت نه رسید ، از تحت قدرت بشری و درك عقول انسانی بیرون است ، و بر نا رسیدن عرضداشت بخدمت مولوی دلیلی ناشی نه ، بل احتمال بعید هم متصور نه ، چه هر روز خدمت مولوی راهوار می رسید و هیچ روزی نبود که بدو راه نیافته که تا در نا رسیدن عرضداشت بخدمت‌خاجانی بودی ، و از نوشتن آن بنده امتناع نمودی ـ چون دیدهٔ این آدم از ادراك غیب قاصر است تا بحدی که زبان قرآن در حق مصطفی ''علیه من الصلوة افضلها و من‌التحیات اکملها'' به ارشاد ''ولو کنت اعلم الغیب لاستکثرت من الخیر'' ناطق و این معنی غیب محتمل بود که خدمت مولوی بخلاف اعتقاد درراه دیگر آید ، بر وفق این مقدمات کاتب از روی عقل و نقل معذور باشد ـ

خدمت خداوندی که اطلاعش بر غوامض اسرار و دقایق حقیقت

کار زیادت باد از کجا می فرماید که خدمتگار را درین‌باب سهوی یا عمدی رفته است که نه لایق اصحاب صفا و ارباب وفا بود ـ ولی عرضداشت بنده بر نیت خداوندی گواهی داده ، خدای گواه و آگاه ، ''وکفی بالله شهیداً'' ، عرضداشت بنده بر وجود خدمت شما شاهد عدلست ، و خود در آن است که ملک حاجی‌دبیر و بنده کمترین بتاریخ فلان در جیهل میر رسیدند ، و حق علیم است که این معنی صدقست ''من استشهد بالله کاذباً فقد کفر'' و معاذ الله بر چنین یمین مؤکده ، یمین کذب اقدام نموده آید و نیز کدام غرض بدین متعلق و مستوقف است و کدام فتح نامه و کیفیت کارکردگی شگرف می رود که بدان جلب منفعت یا خودنمائی که نه معتاد فطرت این کهتر باشد منظور است ، که عرضداشت [به خدمت ؟] خداوندی نرود ـ به نا فرستادن یک عرضداشت جزوی که در ضمن آن صد فساد کلی نتیجه دهد ، و بزرگترین همه آنست که چنین بزرگی که زودآزار و دیرخوشنود است برنجیدن بنده متضرر شود و نیز اگر در ضمن این قضیه غرضی که منظور نیست بودی ، این کهتر چرا بخدمت باز نمودی ؟ عرضداشت نوشته که بخدمت فرستاده شده بود برسید وخدمت مولوی عرضداشت رفع کرده ـ

و بدین دلائل واضح و شواهد لائح گرد فتور مودت بر صحیفهٔ اخلاص بنده نمی نشیند ـ چرا شاید که خدمت مولوی با وجود کمال فطانت بمجرد ظن که '' إن الظن لا یغنی من الحق شیئاً '' در حق این کهتر بدگمان شود ، و حکم ''ظنوا بالمؤمنین خیراً'' رعایت نه فرماید ، وسر معنی ''إن بعض الظن اثم'' مهمل و نامرعی گذارد ، تا عرض بنده غرض تیر ملامت گردد ـ فی الجمله چون از محبت خداوندی چاره نبود با خوی نازك مولوی ساخته می آید و به ایراد این بیت :

ما خطائی نه کرده ایم و لیک نازکان را بهانه بسیار است

خاطر حزین را تسکین داده می شود ـ کسوت مفاخر و معالی ذات عالی به طراز عفو و اغماض مطرز و معلم باد ـ

(۵۸)

این مکتوب بجانب ملک الکتاب عمدة الملک
اعز الدولة و الدین حاجی دبیر در قلم آمد .

هر عزت که دبیر دیوان تقدیر توقیع بقای منشور آن بکشد و هر دولتی که دست زوال بدامن کمال آن نرسد و هر علو رفعت که پای تفوق بر فرق فرقدان نهد و هر نعمت که خازن قضاء و قدر از خزاین کن فیکون بساکنان ربع مسکون عطا دهد ، نثار سدهٔ رفیع و عتبهٔ منیع خداوندی ملک الکتاب عز الدولة والدین باد ، و ذات بی همال او به‌عین عنایت ملک متعال ملحوظ و از دریافت عین الکمال محروس و محفوظ بحق من قال ''فانک بأعیننا''۔

غواص بحر محامد عین ماهرو ، درر خدمت و دعا و غرر مدحت و ثنا که از عمق مصادقت مستنبط است بر طبق صحیفهٔ اخلاص نهاده ، و بدان مبصر جواهر زواهر براعت تحفه فرستاده ، و بر ضمیر منیر[۱] آن گوهر شب‌چراغ معانی که آفتاب آسمان فضل و سخن دانی است روشن گردانیده که عرصهٔ آرزومندی ازان پیشتر و کمال نیازمندی ازان بیشتر است که پای وهم تیز رفتار به سرحد آن تواند رسید ، و دست قلم گوهر نثار شرح و بیان آن را در سلک عبارت تواند کشید و چون مساحت ساحت اشتیاق به ذراع فصاحت ممکن نبود ، خدمتگار از غایت عجز و اضطرار ازان اعراض نمود :

در نامهٔ نیاز نه گنجد حدیث عشق   کوته کنیم قصهٔ ما کار دفتر[۲] است

امیدوار نظر انتظار برهگذر اکرام ربانی و تائید آسمانی داشت ، تا از استار ''لا تیأسوا من روح الله'' لطیفه ای پیدا آید و از ثمرهٔ آن صورت مطلوب که عبارت از لقای برادر محبوب است از آئینهٔ مراد جمال نماید ، إنه علی ذلک قدیر و بالاجابة جدیر .''

۱- در اصل : بر منیر و ضمیر -
۲- در اصل : رفته -

غرض از ترتیب این مقدمات و تشبیب این کلمات آن است [که] از آن زمان باز که قضای ازلی حجاب جدائی [میان ؟] جانبین حایل کرده است و تن ضعیف را بر دست شحنهٔ فراق سپرده ، خدمتگار در ارسال عرایض متضمن اخلاص و خدمتگاری تقصیر نه نموده ، اما چون خدمت مولوی ذیل عاطفت عطف فرموده و به شرف جواب مشرف نگردانیده ، این نوع لایق اخلاق حمیده و اخلاص پسندیده و موافق اریحیت و حسن سجیت نیست، بلکه از تأثیر حرمان این بندهٔ درگاه خستهٔ تیرهجران است ـ مع ذلک دقیقه‌ای از دقایق اخلاص فرو نمی‌گذارد ، و ذکر محامد ورد زبان و یاد آن خدمت درون جان دارد و شب و روز در تعجب و تفکر می باشد ـ اگر قاعدهٔ ''القلب مع القلوب تتشاهد'' مقرر و تناجی ضمائر را اثر است ، چرا شاید که آن والی ولایت حسن عهد و وفا بدین حد ازین خدمتگار اعراض نماید ، و به سلامی و پیامی یاد نه فرماید ، بیت :

گر نپرسی [و] نام ما نه بری چه توان کرد جنگ نتوان کرد

(۵۹)

این مکتوب بملک‌الامراء نور الدولة والدین
حاکم خطهٔ ملتان در قلم آمد ـ

هر سعادت که از مسافر تنین بتقدیر مدور فلک اخضر و منور شمس و قمر از عالم لاهوت بر ساکنان ملک ناسوت نازل خواهد شد ، قرین ایام و رفیق اعوام صدر صدور الشرق والوزراء ، ملاذ الاماجد والکبراء ، نور الدولة والدین ، جامع السیف و القلم ، والی العلم و العلم ، ناصب رایات اللطف والهمم ، صاحب آیات الجود والکرم ، ادام الله علوه باد ، بحق من قال ''وجعل الشمس ضیاء والقمر نوراً ـ''

عین ماهرو که عین ارادت او بنور مصافات و کحل موالات منور و مکحول ، و عین وجود او بوفور مکارم و فرط مراحم خدمت ملکی محفوف و مشمول است ، بعد اجرای عیون عبودیت مقرر ضمیر منیر گردانیده ،

چون خدمت مولوی در ضمان عصمت ربانی و پناه کنف عنایت رحمانی بر صوب ملتان عزیمت فرمود ، زمان وداع که زمان حسرت و ندامت و انموذج روز قیامت است دل و دیدهٔ خدمتگار بموافقت خدمت ملکی بر قضیهٔ آنکه ع :

دیدهٔ سعدی و دل همراه تست

مشایعت نموده ، از صدمهٔ هجران در خود حالی مشاهده افتاد که ''ما لا عین رأت و لا اذن سمعت'' و جهان نورانی پیش چشم ظلمانی شده :

ره ندیدم ، چو برفت از نظرم صورت دوست
همچو چشمی که چراغش ز مقابل برود

و تن ناتوان که خستهٔ تیر فراق و سوختهٔ آتش اشتیاق است در اشراف هلاك ، و فوارهٔ دیده سر از دیده بگشاد ، بیت :

ففاضت دموع العین منی صبابة   علی النحر حتی بل دمعی محملی

و مرغ روح که در قفس تن مجروح است بر شاخسار نوا ، بیت :

حشاشة نفس ودعت یوم ودعوا   ولم أدر أی الظاعنین اشیع

و بیت :

تا بزدی ناوك دلدوز وداع   بیچاره تنم فتاده در سوز وداع
جان آه برآورده که یارب یارب   این روز قیامتست یا روز وداع

سرائیدن گرفت ، و از جریان آب دیده غلیان سوز سینه حالت

لولا الدموع و فیضهن لأحرقت   أرض الوداع حرارة الأکباد

معاینه شد و از حرقت فراق حلاوت حیات به مرارت ممات مساوی گشت ، بیت :

إن المنیة والفراق لواحد   أو توأمان تراضعا بلبان

در هجر آن خدمت نزدیک بود که بلبل جان از نشیمن تن پرواز

کند و بر کنگرهٔ ''إرجعی'' نشیند ، اما خیال وصال جان رفته را به سینه باز آورد :

خیال روی تو جانم به سینه باز آورد
وگرنه زیستن من کرا گمان بودست

چون قضیهٔ شوق ع :

فیالها قصة فی شرحها طول

از همه حدها فزون و از ادراك افهام و اوهام بیرون است ، ممکن نیست که بدستیاری قلم سیاه‌کار عشر عشیر آن در طرف حرف شود :

در نامهٔ نیاز نه گنجد حدیث عشق کوته کنیم قصهٔ ما کار دفتر(۱) است

جان بنده که معتکف جناب جنات‌نزهت مولوی است انهاء خواهد کرد هم بران اکتفا فرمایند و خود از آنجا احوال ظاهر و باطن بر ضمیر مبارك پوشیده نمانده باشد - پس برین سوابق و لواحق از سر شرح آز و نیاز گذشته آمد و نظر بر هگذر عنایت ربانی داشته شد ، تا بو که از عالم کرم نا متناهی الهی سببی برای حصول ملاقات ساخته گردد و دل از غم هجران پرداخته شود - ''إنه علی ذلک قدیر و بالاجابة جدیر -'' علم الله و کفی به علیما که بندهٔ درگاه آناء اللیل و اطراف النهار ذاکر دعاء و ناشر ثنای خدمت مولویست ، و از حضرت ذوالجلال بتضرع و ابتهال در اتساق احوال و انتظام اعمال آن خدمت مبادرت می‌نماید - حق سبحانه و تعالی بکرم عمیم و احسان قدیم بعزت اجابت مقرون گرداند ، و ذات ملک صفات را به منتهای همت دوستان مخلص رساند - انشاء الله (تعالی) العزیز -

متوقع از مکارم شیم و محاسن کرم مولوی آن‌که بنده را در سلک خدام مخلص و دولتخواهان متخصص منسلک دارد ، و نظر شفقت از حال این دورافتاده دور نه کند و به ارسال مفاوضات مکرم ، مشرف و معظم گرداند ، تا استمالت دل فراق‌زده بحصول انجامد :

عمرت دراز باد که حق جل ذکره
از هر عطیه ایکه دهد عمر خوشتر است

۱- در اصل : رفته -

(۶۰)

این مکتوب بجانب ملک‌الامراء و الوزراء
نورالدولة و الدین حاکم خطهٔ ملتان در قلم آمد۔

بندهٔ خدمتگار عین ماهرو که مرموق عین کرم و مرفوق وفور نعم مولوی است ، عین عبودیت بر زمین طاعت می ساید ، و بر ضمیر منیر آن نور دیدهٔ عین باز می نماید که چشم ارادت بنده به کحل اخلاص مکحول ، ر ظاهر و باطن بیاد آن خدمت مشغول است :

جز نقش تو نیست در ضمیرم　　جز نام تا نیست بر زبانم

و چون در ابتدای آفرینش ارواح طرفین را غایت اتصال افتاده است ، کار اتحاد بوحدت کشیده و محبت بدرجهٔ کمال اخلاص رسیده ۔ اگرچه این جدا مانده از جناب ظاهراً دور است ، اما جان که خلاصهٔ خلقت آدمی است در مقام قرب و حضور ۔ با اینهمه شاخ امید تر و تازه و مرغ روح در آرزوی آن چشمهٔ حیوان تشنه تر است و ذکر شوق و آرزومندی که درمرکز جان متمکن است در دائرهٔ عبارت نمی آید ، و زبان فصاحت به تشریح و بیان آن مساعدت نمی‌نماید ۔ چون همچنین است ، از غایت عجز از سر شرح شوق درگذشت و بساط بسیط انبساط در نوشت و به عرض غرض مشغول شد ، و باز نمود که دربارهٔ خدمت خداوندی عواطف و عوارف خداوند عالم موفور و وظائف لطائف خدایگانی نامحصور است ، و خدمت خداوندی خلف القضاة قوام الدولة والدین در ضمان عافیت ربانی مخصوص است و در مقام خدمت و موقف بندگی قیام می‌نماید و خدمتگار سعادت زمین بوس درگاه عالم‌پناه احراز کرد و بمیامن همم عالیهٔ مولوی و بمکارم و مراحم امیدوار شده است ، و ازین‌جا که کسوت معالی حضرت اعلی به طراز ایفاء و انجاز مواعید معلم ، و ذات نبی صفاتش خلاصهٔ سر ''إنی اعلم'' است ، یقین واثق و رجای صادق است که آثار این امور بخیر در حیز ظهور خواهد آمد ، بر بنای ''التحدیث بالنعم شکر'' این معنی بر زبان قلم عرض افتاد ۔

حق سبحانه ذات سلیمان اقتدار خداوند عالم خلد الله ملکه و سلطانه و اعلی امره و شأنه را بر وفق اطاعت و موافق طاعت مقدسهٔ مومنین در نشر عدل و احسان باقی دارد و اقالیم سبعه را همچو ناکهر و جبال[1] کرناله ، ثبت الله قواعد خلافته ، مفتوح و مضبوط گرداند ، و گوش و گردن روزگار همایون و ایام میمون خدایگانی را به درر غرر کامرانی آرایش و زینت تمام دهد ـ

ملتمس آن‌که پیش از حصول سعادت ملاقات به ارسال مراسلات بنده را مشرف فرمایند ، تا درمیان احباب و اقران، افتخار و مباهات حاصل آید ، و بمطالعهٔ آن اطفای نائرهٔ اشتیاق دست دهد :

در منصب عز و کامرانی بادات بقای جاودانی

(٦۱)

این مکتوب بجانب انوار الدولة والدین ایضاً در قلم آمد ـ

صنیع کرم و رضیع نعم عین ماهرو که طفل دل او در دبستان مفاخر ابجد اخلاص آن ملجای خاص و عام خوانده، و در ادای فاتحهٔ محامد و مدایح آن مجلس شریف و عنصر لطیف رطب‌اللسان مانده است ، خدماتی که منبی از خلوص اعتقاد و مبنی بر فرط اتحاد تواند بود تعریض کرد و نمود ، علم الله ازان تاریخ باز که دولت‌خواه از جناب اکرم مآب جدا شده است ، دواعی همت و بواعث نهمت همه هم برین است که به سعادت ملاقات مولوی که رأس المقاصد والأمانی است محظوظ ، و بعین ملاحظهٔ آن عین کرام ملحوظ گردد ـ چون بر مقتضای ''الامور مرهونة بمواقیتها'' آن دولت عظیم و سعادت جسیم موقوف بوقت است ، جهد مفید و مثمر نمی آید ـ و الا این ماه به صیت آن‌که خدمت مولوی می آید به ''لعل و عسی'' تعلل کرد و در شهر توقف نمود و نظر انتظار در راه داشت ، یحتمل دیده ای که به رمد فراق گرفتار است به نور مشاهدهٔ کریم منور گردد ـ

۱- در اصل : خیال ـ

چون تدبیر انسانی مطابق و موافق تقدیر آسانی نه تواند بود ، سبب استقامت سوار نامرادی بنده را بتحکم روان کردند ـ براین موجب عروس مطلوب از آئینهٔ مراد جمال نه نمود ، بیت :

من جهد همی کنم قضا می گوید بیرون ز کفایت توکاری دگر است

بعد چندگاه شنیده شد که خدمت خداوندی در زمان مسعود و اختر محمود در شهر رسید ـ باستماع این خبر خواسته شده ''سعیاً علی الرأس لا مشیاً علی‌القدوم'' بخدمت شتابد و سعادت دست‌بوس که نهایت مطلوب است دریابد ، بسبب مانعی که در صدر عرض افتاده است بخدمت نه رسید و بدعای غیبت که اسرع اجابت است ، مشتغل شد ـ

متوقع آن‌که هرگاه که عزیمت بر صوب ملتان مصمم شود ، پیش ازان بشرف اعلام ارزانی فرماید ، تا در منزل دلیل که داخل شق سامانه است در مقام خدمت حاضر شود و به تقبیل انامل مبارك برسد ـ انشاء الله وحد ـ

(۶۲)

این مکتوب بجانب ملک الامراء نورالدولة والدین حاکم ملتان در قلم آمد ـ

مثال مکرم و مفاوضهٔ معظم مولوی که سواد آن روشن‌تر از جرم ماه و خور بود ، مثال انفاس عیسوی و نسیم قمیص یوسفی وصول یافت ـ به ورود فرحت بحدی افزوده و بهجت بمثابه‌ای روی نموده که گل دل متبسم و بلبل جان مترنم شد ـ و ترانهٔ ''إنی لأجد ریح یوسف'' آغاز نهاد ، و از غایت شوق زبان بانشاد این بیت گشاد :

بوی پیراهن آن یوسف خود می شنوم
گر بگویم ، همه گویند ضلالیست قدیم

علم الله اگر موانع روزگار و صوارف اقدار دامن‌گیر ارادت خدمتگار

نبودی از سر قدم ساختی و بخدمت شتافتی و سعادت دست‌بوس دریافتی - براین توقف و تقصیر که به اضطرار، نه باختیار، در وجود آمده است خدمتگار را معذور دارد، و چون ارواح را کمال اتصال است بعد ظاهر را قرب پندارد:

تا ظن نه بری که من صبورم   نزدیک تو ام اگرچه دورم

اشفاق و الطاف که در مطاوی مراسلهٔ شریف بر سبیل معهود و معتاد مندرج بود، بر کمال کهترنوازی حمل افتاد و بر ایادی سابقه انضمام یافت:

له أیاد إلی سابقة   اعد منها ولا أعدّدها

چون تربیت شفقت مولوی از حد حصر و احصاء افزون است و از حیز مجازات و معرض مکافات بیرون، به تضرع و ابتهال می‌گوید ''الله یجازیک وهو خلیفتی علیک -''

حق تعالی چو مجازیست چه خواهم عذرت
عذر خواه کرمت مهر تو خواهد بودن

آنچه در باب افترای اصحاب و التماس نمودن خدمت خداوندی برای تفحص این کار و حکم ستدن اکابر درسرای، و ظهور کذب ایشان و صدق مولوی، و حکم فرمودن مخدوم باقامت حد بر ایشان، و خلاص یافتن این طائفه از عقاب و تعزیر بموجب شفاعت مولوی باز دیده، روشن شد که چون خدمت خداوندی به سَنن سنن انبیاء بر مقتضای قول نبوی و حدیث مصطفوی 'صل من قطعک و اعط من احرمک و اعف عمن ظلمک' اقتداء نموده، فراید نصائح حکما که از بحر زاخر فواید حضرت رسالت مستنبط است، از فحوای درر غرر عبارت (نظم):

آن‌که سیمت نه داد، زر بخشش   وان‌که پایت نه داد، سر بخشش
آن‌که زهرت دهد، بدو ده قند   وان‌که از تو برد، بدو پیوند
تا شوی در کنار صدر به طاق   دفتری از مکارم اخلاق

در گوش هوش کرد، و رقم عفو به قلم 'لا تثریب علیکم الیوم'

بر صفحات هفوات اخوان و اصحاب کشید ، و خطیات و جرایم خلان و احباب در ذیل بخشش و بخشایش بدست 'والکاظمین الغیظ و العافین عن الناس' پوشید ـ کسوت معالی ذات عالی بطراز مکارم اخلاق معلم و عنصر شریف و عرض لطیف بکرم نشان و علم شد ، و همگنان را حریت و اریحیت و حسن وفای آن مجلس و عثرات و جفای اصحاب بی مروت معلوم و مقرر و مفهوم و مصور گشت ، چنان که زبان زمانه بر فتوت و کرم خداوندی و دنائت و لوم اصحاب بانشاد مثل 'کل اناء یترشح بما فیه' منطلق است ـ

(هذا باب) خدمتگار را از حال عزیمت مولوی بر صوب ملتان پیش از وقت روشن شود ، تا بر سبیل معتاد در دلیل احراز دست بوس نماید ـ حق سبحانه و تعالیٰ بر این امنیت که رأس‌المقاصد والامانی است بخوبی رساند ، بمنه و کرمه ـ در رعایت مخلصان دایم‌البقا باد ، آمین آمین!!

(٦٣)

این مکتوب بجانب ملک الشرق والوزراء تاج الدولة والدین در قلم آمد ـ

تا فرق صباح بتاج زرین مهر متوج خواهد بود و هامهٔ رواح به اکلیل ماه مزین خواهد نمود ، منصب اشرف ذات قدوهٔ اشراف اعنی ملک الشرق والوزراء ملاذ الاماجد والکبراء ، تاج الملک ، زین الدولة والدین ، جامع السیف والقلم ، والی العلم والعلم ، صاحب آیات اللطف والهمم ، ناصب رایات الجود والکرم ، که بر غوامض کار و حقایق اسرار ملک و ملت مشرف است ، مزین و مشرف باد ، بحق من قال 'و لقد زینا السماء الدنیا بزینة الکواکب' ـ

خدمتگار قدیم عین ماهرو که کسوت حیات او بزینت اخلاص ملکی مزین و معلم ، و خلعت فطرت او بشرف تشریف اختصاص تاج الملکی

مشرف و مکرم است ، عین عبودیت بر مقام تواضع می ساید ، و بر ضمیر منیر حق پذیر باز می‌نماید [که] از صدمات فراق ظاهر باوجود اتصال باطن امکان صبر و شکیبائی نمانده است ع :

فراق روی تو بسیار شد ، چه چاره کنم

مقرر خاطر عالی باد ، چون در ابتدای فطرت ارواح طرفین را نهایت قرب حاصل است دلهای همدیگر مشرف و مطالع است ، و بر برهان این دعوی و مصداق این معنی یگانگی جانبین شاهد عدلست ، درین صورت اگر بر سبیل رسوم و عادات در ذکر شوق تفصیل و اطناب رود یا به شرح و بیان آرزومندی که بر کمال نیازمندی رسیده است مشغول شود[1]، چون تحصیل حاصل و اثبات ثابت است نزدیک عقل مستحسن نه نماید و از تحریر آن بوی مجانبت آید - چه افتراق صوری مانع اتصال معنوی نیست - بر سیاق این سباق بایجاز و اختصار اکتفا افتاد ، بیت :

این شرح به کاغذ و قلم ناید راست دل خود بر تست ، جمله تقریر کند

متوقع آن‌که اخبار سلامتی ذات مبارك و فرزندم ستوده خصال افتخار الدولة والدین ، که اسم افتخار بذات او شرف و افتخار یافته است ، و سایر اعزه و مجاری احوال و انتساق اعمال اعلام فرمائید - پای مجد و معالی ذات عالی بر دست اشرف ثابت القدوم باد -

(٦٢)

این مکتوب بجانب ملک الشرق والوزراء
تاج الدولة والدین در قلم آمد -

اشارت شریف و مراسلهٔ لطیف خداوند ملکی تاج الملکی که عنوان نامهٔ زندگانی و مضمون صحیفهٔ کامرانی همانست و همه ، این قیصر شحنهٔ

۱- در اصل : شوند -

دیوان سلتان رسانید - بورود آن دل و دیدهٔ مجروح و مهجور را سرور و نور حاصل شده ، و شرائط تعظیم و مراسم تکریم بقدر توانائی تن ضعیف ، نه [به] مقدار عظمت مثال مکرم، بتقدیم پیوست ، فرحت و مسرت و بهجت و لذت چندان حاصل شده که در تحریر و تقریر نیاید - چه ذوقی که در زمان مطالعهٔ مکاتبات احبا حاصل شود از تعریف مستغنی است - و کلمات ارباب دل که 'الذوق لایعرفه الا ذوالذوق' شاهد حال است -

چون شکر مبلغ مکتوب ممکن نبود شکر الطاف خداوندی که مرسل مکتوب است بکدام زبان ادا تواند نمود ، مجازات این مکارم بر خدای کریم حوالت افتاد و از دریافت اخبار سلامتی ذات عالی صفات خداوندی و مخدوم زاده افتخارالدین کمال استظهار و جهان استبشار روی نمود ، و حزنی که در دل حزین به سبب هجران و حرمان آن دو ذات متمکن بود زایل گشت - 'الحمد لله الذی أذهب عناالحزن إن ربنا لغفور شکور' -

منتظر آن که هم برین جمله قاعدهٔ شفقت در فرستادن اخبار دیگر و رسیدن ملک شمس الدین محمود بک محمد دارند ، و درباب نائب خاص حاجب دقیقه ای فرو نگذارند ، والسلام -

(٦٥)

این مکتوب بجانب ملک الامراء صاحب دیوان ناظر ممالک در قلم آمد -

---

تا نظر رحمت ناظر بیچون شامل حال ارباب خُلّت خواهد بود و تجلی انوار معرفت گم شدگان غمرات بیداء محبت را سوی طور هدایت راه خواهد نمود حدیقهٔ مجد و جلال خداوند صاحب دیوان ناظر ممالک وقاه الله عن عین الکمال که فلک دوار با چندین هزار دیده نظیر ذات بی نظیر او نه دیده :

مضت الدهور و ما أتین بمثله و لقد أتی فعجزن عن نظرائه

بانوار دوام و بقاء قرین و نضیر باد ، بحق من قال 'وجوه یومئذ ناضرة' -

منظور نظر حمایت و ملحوظ عین عنایت عین ماهرو که عین اخلاص او به کحل اختصاص مکحول و عین محبت او از شوائب اغراض مصفا است عین خدمت که بر محک خلوص عقیدت کامل‌عیار است بر عین تبلیغ نهاده و بدان عین اعیان زمان که صیرفی سخن است هدیه فرستاده و مقرر ضمیر منیر صائب تدبیر گردانید ازان روز باز که عین مشتاق از ملاحظهٔ آن عین انسان فتوت و انسان عین مروت محروم مانده است ، شدائدی و محنتی معاینه کرده که 'ما لا عین رأت و لا أذن سمعت' - و نظر بر هگذر نعیم عمیم ربانی و کرم جسیم سبحانی داشت تا دیدهٔ امیدوار دوستدار که به رمد فراق مبتلا است به نور حضور منور گردد و به رسیدن نامهٔ مولوی که آثار قمیص یوسفی دارد سر آیهٔ 'فارتد بصیراً' معاینه کند -

چشم‌داشت ازان عین آسمان معانی آنست که زیادت ازین انتظار به رسیدن اخبار سار روا ندارد ، ذات خداوندی بعین 'فانک بأعیننا' محروس و مرموق باد' بحق من قال 'و لتصنع علی عینی' -

(٦٦)

این مکتوب بجانب ملک الامراء نصیر الدین محمود بک و ملک شرف الدین شاهین و قاضی رکن الدین سردفتر داد در قلم آمد -

---

امرای نامدار و کبرای ستوده آثار اعنی ملک نصیرالدین محمود که به اوصاف حمیده موصوف و ملک شرف الدین شاهین که شهباز طبیعت او بر شکار کرم معروفست و قاضی اجل مبجل رکن الدین که کعبهٔ آمال و امانی و مطلع شمس لطائف و معانی و سردفتر فخر وجود انسانی است ، خدماتی که از دل به عرصهٔ[1] [بیان ؟] متضمن تودد و تحبب بر آید و مدحاتی که از صیقلی زنگ از آئینهٔ مصفای وداد بزداید ، مطالعه فرمایند و ترجمان

۱- در اصل : بر عرضهٔ - - -

این معنی نظم را بیت :

شکوت و ما الشکوی بمثلی عادة   ولکن تفیض العین(۱) عند امتلائها

برهان مقال و عنوان حال این طرف تصور نمایند و مقرر آرای صائبه و خواطر ثاقبه گردانند که این محب چنانچه فرمان همایون اعلیٰ "نفذه الله فی الخافقین" اصدار یافته به کوچ متواتر و متوالی در ایام و لیالی بعد قطع منازل و طی مراحل به کهنبایت رسید - صورت این شهر معظم که جید وجود او بحلیهٔ "وجدتها کما تصفها الالسن و فیها ماتشتهی الانفس و تلذ الاعین" از روی عمارات رفیعه که هر یک دست در کمر جوزا کرده بود و هامهٔ خود را بر کلاه خورشید روز افزون می سود و از جهت نزهت سواد از لطافت میاه و انهار و طراوت بساتین و اشجار چون عذار یار و رخسار گلعذار، آراسته بود ، و چون عرائس جنان که "حور مقصورات فی الخیام" عبارت ازانست ، بس دلکش و زیبا دید و انگشت تعجب بدندان حیرت گزید و کلمهٔ "سبحان مبدع البدائع" بر کمال صنع ذی الجلال ببدیهه و ارتجال ایراد نمود - فی الجمله چون صفت این شهر از حد تحریر و تقریر بیرون بود بغرض مشغول شده -

مقرر ضمائر مشرقه خداوندانی که برزانت رأی و متانت رویه مشار الیه و متفق علیه اند ، باد که ظن این محب (والظن یخطی و یصیب) برین ثابت و راسخ بود که چنانچه مواعید کرده اند که بحکم تحکم "المؤمنون(۲) عند شروطهم" قضیهٔ "الشرط إملاك" رعایت خواهند نمود و فرض "العدة دین" ازکمال فتوت ادا خواهند فرسود و وصول قدوم ایشان مقارن نزول کاتب یا یک روز پس ازان در کهنبایت خواهد بود - چون محب در شهر مذکور نزول کرده ، دیدهٔ انتظار و نظر ترصد در راه مانده و زبان از گفتن این بیت باز نمانده :

برهم بماند دیده که او سوی ما ندید
صبرم ز دل رمیده که او روی ما ندید

آثار و اخبار ایشان سمعاً و عیاناً محسوس و مشاهد(۳) نه شد -

۱- در اصل : النفس -
۲- در اصل : المؤمنین -
۳- در اصل : مشاهده -

بعد سه چهار روز ملک محمد شادی که خدای جهان آفرین او را به محمدت و آفرین مخصوص گرداند و بشادی خلد برین رساند، رسید و فرمان همایون با مکتوب خداوند ملک الشرق والوزراء اعظم قوام الملک اعز الله انصاره بدین جمله آورد که بسرعت تمام بروند و اموال بمهلت معین بحضرت ارسال نمایند - فرمان اعلی بتاکید برین منوال رسید، سبب رسیدن مقامهای ضروری که بموجب نا رسیدن آن بر بندگان وفا وعید می شود کاتب را تحیر و تردد فراوان روی نمود و در موقف ''اقدم رجلا و اؤخر أخری'' سراسیمه مانده - چه کارکنان کهنبایت در محافظت راه قصب‌السبق ربوده و درین طرف چنان مبالغتها نموده اند که برجید راه گرد اقدام ابناء سبیل بهم نمی پیوندد - بدین تقدیر پای بر رفتن بهروچ دست نمی دهد و از جهت اصدار فرمان این دوستدار بر زیادت مقام اقدام نمی تواند کرد:

طرفه سروکاریست که بر وعدهٔ معشوق
صابر نتوان بود، تقاضا نتوان کرد

دوستدار هم ازین اسباب در آمدن بهروچ و تقلد این مصلحت امتناع می نمود - چه انتظام امور و پرداخت مصالح بمعاونت اعوان منوط و بمظاهرت انصار مربوط است - چون روی دل اصحاب طرفین طرف اتمام کارها باهتمام و عصبیت متوجه نباشد عروس مطلوب از تتق تمشیت و انتظام چگونه جلوه دهد - بندهٔ درگاه بسبب قلت اسباب عارضی بسیار بخدمت ملک‌الشرق قوام الملک گفت که برین نمط رفتن انشاء الله تعالی محمود نه باشد و به تعریض و کنایت پیش سریر اعظم هم عرض افتاد - چون شرف قبول نیافت بر مبنای آن‌که ع:

بنده را شرط بود بندهٔ فرمان بودن

به تقلد این کار متوکلا علی الله شروع نمود -

چون اصحاب باجمعهم در امتثال فرمان اهمال و امهال جایز می بینند دوستدار در قلق و اضطرار است که کارها چگونه خواهد شد - اتمام مصالح متعلق بسه چیز است: اول آن‌که از روی دیانت خاص نظر در اتمام کار مولی باشد - دوم آن‌که مستشعر خوف باشند - بباعث

آن جهد نمایند - سوم آن که غم کارهای عهده‌دار همکار خود دارند - سود او را سود خود و زیان او را زیان خود دانند - فرقه‌ای که در ایشان از قسم اول نصیبی باشد بر فحوای کلام مجید ''و قلیل ماهم'' در غایت ندرت اند و خوف از من شرمسار بر چه باشد و غم من کدام سوابق دارد - درین امر هم ایشان حکم باشند - اگرچه مورد حکم از شائبهٔ ''فیک الخصام و انت الخصم و الحکم'' صافی نیست ، اما از سر صفای قریحت نتوانند که از منهل عذب انصاف و انتصاف تجاوز نمایند و در غمرات جور و اعتساف در آیند -

و نیز اگر ملک محمود سبب آن که سوء تبعهٔ باز پرس نه دیده است و طعمهٔ ناخوشگوار معتبه نچشیده ، غم کارها ندارد و کسل را سهل پندارد ، هم نمی شاید زیرا که مردم خردمند آن است که اعتبار و انتباه از غیر خود حاصل آرد و مشرب موعظت ''السعید من اتعظ بغیره'' باشد - اما ملک شاهین که در ورطهٔ باز پرس کرات درمانده است بچه تأویل اهمال و امهال جایز می بیند و دامن تجلد و تشمر از لوث کسل فرا نمی چیند - باری او از روی عقل بهیچ وجه معذور نیست -

فی الجمله هر چند کاتب می خواهد برای حفظ قاعدهٔ وداد و احکام اساس اتحاد بر مقتضای بیت :

بیداد حریفان را تن در ده و دم در کش
کانصاف طلب کردن آزار پدید آرد

از طلب انصاف بگذرد و اقداح ناخوشگوار جفای اخوان صفا تجرع نماید و زبان شکایت به عتاب و معتبهٔ دوستان نگشاید تا قانون صحت مودت مزاج انحراف نگیرد و بنیان محبت (و العیاذ بالله) اختلال نپذیرد - اما از خوف آن که نباید که برادران بر خطایا اصرار و بدین عادات که محمود نیست استمرار نمایند و بسوی تدارك و تلافی باعتذار نگرایند آزار بیرون می دهد ، تا ایشان از مرکز عدالت نه گذرند و پای از دائرهٔ جد و اجتهاد بیرون نه نهند و صورت حکم از کلف وصمت ''حکم الفتی فی غیر موضعه جهل'' پیراسته ماند - چند کلمهٔ نصیحت آمیز برای ابقای موالات طرفین و احیای مصافات جانبین در قلم آمد - بعین انصاف نگرند

و از سر جرأت و جسارت فروگذرند ، والسلام ـ

(٦٧)

این مکتوب بجانب ملک الامراء ملک کمال الدین جاجرمی در قلم آمد ـ

در کمال تو چشم بد مرساد   مرسا در تو چشم خود مرساد

هر کمال که از التزام آن کمال دارین و عز کونین لازم آید و هر جلال که از تجلی آن انوار جمال روی نماید قرین ذات ملک عادات کامل صفات اکمل الدهر افضل العصر کمال الدین که به کمال علو انساب و جمال سمو احساب مالک نواصی و رقاب ارباب الباب و اصحاب فضل و آداب است و وجود او مستعد کمالات نفسانی و پذیرای فیض ربانیست بتائید عین عنایت سبحانی مؤید و در اشاعت و افشای حکم نویانی مخلد و مؤبد باد و عین انسان مروت مکفوف و عین عنایت الطاف نامتناهی الهی بر صوب آن مجلس معطوف ، بحق من قال ''وحور عین'' ـ

ملحوظ عین عنایت مولوی عین ماهرو که عین تبلیغ که مسوی قسطاس و موازین اتحاد تواند بود بنهاد و بدان صیرفی سخن و مبصر جواهر زواهر[1] بلاغت تحفه فرستاد و بر ضمیر منیر آن نور حدقهٔ کمال و نور حدیقهٔ اجلال روشن گردانید ـ ازان ساعت باز که دوستدار از ملاحظهٔ آن عین اعیان زمان دور افتاده است چندان شدائد و مشاق فراق معاینه کرده که ''مالا عین رأت ولا اذن سمعت'' :

عجبت من دمعی و عینی   من قبل بین و بعد بین
قدکان عینی بغیر دمع   فصار دمعی بغیر عین

و از عین حوادث روزگار دائرهٔ وجود مرکز هموم و غموم گشته و از ضعف و نحافت چون نقطهٔ موهوم شده ، شعر :

۱- در اصل : زواهر جواهر ـ

ابلى الهوى أسفاً يوم النوى بدنى و فرق الهجر بين الجفن والوسن
كفى بجسمى نحولاً انى رجل لو لا مخاطبتى إياك ، لم ترنى

و در دل حزین نائرهٔ شوق مشتعل و دیدهٔ جهان بین به سرمهٔ سهاد مکتحل ، و زبان جان بانشاد این بیت در فغان ، بیت :

عجباً للمحب كيف ينام كل نوم على المحب حرام

بوجود این احوال چون عین وجود طرفین از زلال عین وحدت تخمیر کرده اند بعد ظاهر کمال اتصال باطن است ، بیت :

صورت ز چشم غائب و اخلاق در نظر
دیدار در حجاب معانی برابر است

چنان که لوح دل بنده به نبشتهٔ موالات مولوی آراسته است و در مردم دیده خیال آن دیدهٔ مردمی جای ساخته جمال کمال مثال آن ذات بی همال از منطوق ''أنا من اهوى و من اهوى أنا'' منظور است ـ مع ذلک آرزومندی در غایت کمال و تن مهجور بر شرف زوال است :

جمال در نظر شوق همچنان باقی است
گدا اگر همه عالم بدو دهند گداست

سبحان الله درین جدائی ظاهر که بوجود اتصال باطن روی نموده است چشم خرد از مطالعه و ملاحظهٔ احوال متضاده اعنی قرب و بعد ، فراق و وصال ، خیره و تیره مانده است ، بیت

دوست نزدیک تر از من بمن است وینست مشکل که من از وی دورم

و جسم ضعیف و جرم نحیف از صدمهٔ هجران بیهوش و مدهوش گشته در عین وجد چنان مستغرق است که از وجود کائنات فراغی دارد بیت :

از هستی خود خبر نه دارم مشغول خیالت آنچنانم

چشم حس ظاهر از ادراك این نقش قاصر است مگر آن که پرتو انوار ازلی از مطلع ''و نحن أقرب إليه من حبل الوريد'' تجلی نماید و دست

بصر و بصیرت نقاب حجاب از پیش نظر او فرا گشاید ، درین صورت به شرح و بیان احتیاج نیاید ، ع :

بماهتاب چه حاجت شب تجلی را

اگر از مورد عذب ''یحبهم و یحبونه'' قطره‌ای بکام جان او چکد بسان شراب الست سرمست گردد که در خود و دوست فرق نه کند و سر معنی بیت :

در خود غلطم که من کدامم؟ معشوقم و عاشقم ، چه نامم؟

پیش چشم سر او عیان شود ـ

اما چه توان کرد ، فلاسفه که راکب مرکب جهل و سفه اند از رموز لطایف و کنوز ظرایف تنزیل خبر ندارند و به علمی که عین وبال و محض ضلال است معجب و مفتون مانده ، و بدین غرور که سبب ویل و ثبور است مبتهج و مسرور ، کما قال عز من قائل ''فلما جاءتهم رسلهم بالبینات فرحوا بما عندهم من العلم و حاق بهم ما کانوا به یستهزؤن'' و از مطالعهٔ صنیع محبوب محجوب ''کلا إنهم عن ربهم یومئذ لمحجوبون'' چه حرف عشق در ظرف ماده و صورت نمی گنجد و پایهٔ محبت بالاتر از آن‌است که حسی و فلسفی و معتزلی بذروهٔ کمال آن تواند رسید ـ ''ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم و علی أبصارهم غشاوة''ـ ای برادر عزیز این طبقهٔ فلاسفه و فرقهٔ معتزله چگونه در سراپردهٔ معرفت جائی یابند که از حقیقت محبت منکرند و مجاز از رضا می دارند و سلوك این راه عیب می پندارند ـ لا جرم چشم سر ایشان از نور عرفان محروم ''مثلهم کمثل الذی استوقد ناراً ، فلما أضاءت ما حوله ذهب الله بنورهم و ترکهم فی ظلمات لا یبصرون ـ صم بکم عمی فهم لا یرجعون''ـ

و اگر کسی خواهد که میان فلسفیت و حقیقت معرفت جمع کند ، چون میان هر دو راه تضاد و تنافی است جز دخول این طائفه از هر دو پیرایه عاطل ماند و زبان اهل خرد او را مذبذب خواند ـ ای برادر درین راه اهل انکار را جایگاه نیست ـ

اما هر که به قلب سلیم بر صراط مستقیم محبت قدم زند در دائرهٔ

اهل معرفت و عرفان جائی یابد و امارات محبت وعلامات معرفت آنست که دلش مرکز حق گردد و زبانش بر قضیهٔ ''من أحب شیئاً أکثر ذکره'' بذکر دوست منطلق و دلش با زبان متفق باشد و ادنی مرتبهٔ این راه قطع علایق و رفع عوایق است ، بیت :

خواهم که بیخ صحبت اغیار بر کنم
در باغ دل رها نه کنم جز نهال دوست

از دل برون کنم غم دنیا و آخرت
تا خانه جای رخت بود یا خیال دوست

و اگر او بعون عنایت ازلی از بارگاه محبت به پیشگاه عشق رسد بر مبنای آن که ع :

در هر چه نگه کنم ترا می بینم

کارش بدان جای کشد که در هر چه نگاه کند جز دوست نه بیند و جز دوست نداند و در هوای هویت زبانش گنگ فروماند و حرف ''کل لسانی'' فروخواند و مناجات ''لا احصی ثناء علیک ، أنت کما أثنیت علی نفسک'' عنوان نامهٔ خود گرداند ، بیت :

در صفتت گنگ فروماند ایم ''من عرف الله'' فروخوانده ایم

در مبدای محبت کثرت ذکر محبوب دلیل بر محبت می کند و چون کار بفرط محبت که عبارت از عشق است می رسد در بیداء وله و حیرت و فضای دهشت واله و مدهوش و از ذوق شراب الست مست گردد - ع

با وجودت ز من آواز نیاید که منم

خواجه ابوبکر شبلی ''ذکره الله بالخیر'' که مبارز معارک عرفان و مضمار صدق و ایقان بود ، اکثر اوقات ذکر او این بودی ''یا دلیل المتحیرین زدنی تحیراً'' -

ای برادر عزیز اگر دستیاری دواعی ولا و بواعث صفا پای همت

ترا از مواقف ''و جلالة الاخطار فی الاخطار'' فراگذراند و در مواطن انس و مساکن قدس وجود ترا بخطاب ''والمخلصون علی خطر عظیم'' مخاطب گرداند و درر غرر و جواهر زواهر این نظم آبدار:

مکن در جسم و جان منزل، که این دونست و آن والا[1]
قدم زین هر دو بیرون نه، نه اینجا باش و نی آنجا

بمسامع اسرار تو رساند پیش چشمت ذات سرای سرور و غرور چنان حقیر و یسیر نماید که سکون و استقرار بلکه نزول و قرار را نشاید، بیت:

دو عالم چیست؟ دو کفه است میزان مشیت را
وزین[2] دو کفه بیرون است آن کو هست وزانش
زنی باشد نه مردی کز دو عالم خانه‌ای سازد
که ناهید است نی کیوان که باشد خانه میزانش

و انوار ملک لاهوت از مشاهدهٔ عالم ناسوت بر تو تجلی کند، دران محل کونین را عدم محض و محض عدم پنداری و سر رشتهٔ ایمان به حقیقت بدست آری:

شهادت گوی آن باشد که هم ز اول در آشامد
همه دریای هستی را بدان حرف نهنگ آسا

و اگر از غرفهٔ ''أرنی الاشیاء کما هی'' نظر در بستان سرای ''من عرف نفسه فقد عرف ربه'' افتد در فنای فنای ''موتوا قبل أن تموتوا'' به بقای دوست باقی شوی، بیت:

بمیر ای دوست پیش از مرگ خود گر زندگی خواهی
که ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما

خلوتی لمن سمع و وعی، وحقق ما ادعی، و نهی‌النفس عن‌الهوی، وعلم أن لیس للانسان إلا ما سعی، وأن سعیه سوف یری -

---

۱- در اصل: بالا -
۲- در اصل: ازین -

در اخوانیات و ملاطفات ارباب بلاغت و اصحاب صناعت این اسلوب اختیار نکرده اند و مترسلان بدین مرحله و منزله پی نه سپرده ـ اما چون محبت این محب بآن خدمت رشحه‌ای از رشحات ''الحب فی الله'' بود بر مقتضای آن که ''کل إناءٍ یترشح بما فیه'' قریحهٔ این محبت در ابداع این فن مساعدت نموده ـ

چشم‌داشت ازان عین آسمان معانی و زلال چشمهٔ سخن دانی آن که در سواد این مکتوب که چون سواد دیدهٔ محبوب است بعین ''وعین الرضا عن کل عیب کلیلة'' نگرند و اگر عیبی در نظر بی‌نظیر آید به لطف و لطافت نه گیرند ـ عین کمال عین ذات عدیم المثال به توتیای ''و من یؤت الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً'' منور باد ـ

(۶۸)

این مکتوب بجانب ملک کمال الدین حاجی جاجرمی در قلم آمد ـ

تا کمال ذات انسانی بجمال وفا و فتوت و حلیهٔ صفا و مروت آراسته خواهد بود و احداق محبت و حدائق مودت را بانوار حسن عهد روشنائی و نضارت خواهد افزود ، حدائق کمال و احداق مجد و جلال ملک معظم جامع السیف و القلم کمال الدولة والدین که رایت جفا بدست بی التفاتی افراشته و بر لوح وفا و مردمی نقش بیت :

منسوخ شد مروت و معدوم شد وفا
زین هر دو نام مانده چو سیمرغ و کیمیا

نگاشته ، و رعایت حقوق وحدت را فروگذاشته ، و محافظت قانون مواخات را سهل پنداشته ، با این‌همه خدای او را در حفظ خود دارد و از صحرای جفا بفضای وفا و روضهٔ رضا آرد و به انوار حسن عهد که از جلائل نعم باری است و وجود وافرجود او ازان پیرایهٔ گران مایه

عاطل و عاری است ، نضیر و قریر[1] باد ، بحق من قال ''وقرة عینی فی الصلوة'' -

عین ماهرو که عین اخلاص او بتوتیای صدق و مصادقت مکحول و مجلی ، و از شائبهٔ اغراض دنیا و ملاحاة و ریا مصفا است ، عین خدمت که بر محک امتحان و اختبار دوستی کامل عیار است بر عین تبلیغ که قسطاس مقادیر اتحاد است ، بنهاد ، وبدان صیرفی سخن هدیه ای فرستاد و نمود که چون سبب سوانح اقدار و طوارق لیل و نهار بواسطهٔ عین الکمال دور افتاده است و گوش و دیده برای دیدن دیدار و شنیدن اخبار سار اخوی به رهگذر [سیر ایشان؟][2] نهاده :

صد چشم گشاده ام که رویت بینم صد گوش نهاده ام که نامت شنوم

خواب و خور از دل و دیده فرار نمود و تن ناتوان چون نقطهٔ موهوم شد -

تنم از ضعف چنان شد که اجل[3] هیچ نیافت
ناله هر چند نشان داد که در پیرهن است

و عنان تمالک و زمام تماسک از دست رفته و درین جدائی مجال صبر و شکیبائی بسان دل عاشق و دهان معشوق تنگ شده ، و صعب تر ازین همه مشاق آنست که در زمان فراق طول اعراض و نهایت انقباض ازان مجلس که بر دوستی او اعتمادها بود ، چنان معاینه افتاد که از مرکز وفاق تجاوز نموده ، و پای در دائرهٔ ''طول العهد منسی'' نهاده ، و عهد نامهٔ دوستی را بدست نسیان ''کطی السجل للکتب'' در نوشته ، و بر صحیفهٔ یگانگی رقم بی شفقتی و نقش بی مهری کشیده ، و رفض محبت و نقض مودت که از مذهب کرم و حسن عهد دور و در شریعت وفا و مروت محظور است جایز دیده ، و بوجود آن که این کهتر در سواد و بیاض لیل و نهار در مدایح آن یگانهٔ روزگار مشغول و در فرستادن مکتوبات ،

۱- در اصل : قرین -
۲- در اصل : سر جان -
۳- در اصل : اجلش -

تفریط و تقصیر نه نموده ، به پیامی بل سلامی یاد نه فرموده ، بیت :

از جور یار پیرهن کاغذی کنم کو کاغذ و سر قلم از من دریغ داشت

اگرچه با چندین روابط اخلاص و ضوابط وحدت آن بزرگ دست از آستین بی وفائی بیرون نیاورده و کهتر را بانواع آزرده اما کاتب بر صراط قویم و منهج مستقیم است ، بیت :

خانهٔ دل بچار حد ، وقف بر تو کرده ام
حد وفا همین بود ، جور ز حد چه‌می‌بری

الحق اعراضی که ازان مجلس سانح‌شده نتیجهٔ کمال بی شفقتی و ثمرهٔ بی‌شفقتی کمال است و بر قطعیت دلیلی قاطع و برهانی ساطع است ـ

و روشن نیست که برین خصلت داعی چیست ؟ اما چنان بر خاطر می‌گذرد که در فلاسفه چاشنی وفا و بوی محبت نه تواند بود ، زیرا که ایشان رویت باری تعالی را منکرند و این دال است که در دل ایشان محبت رویت نه بود ، چگونه چشم احبا بر ادراك رویت محبوب گشاده نه دارد و آن را نعمت عظمیٰ و سعادت کبریٰ نه پندارد و آیت ''یحبهم ویحبونه'' را به تأویل فاسد تمسک نماید و از حقیقت محبت به مجاز گراید ، و محبتی که ''لله و فی الله'' نبود ثبات و دوام را چگونه صورت بندد؟

هیهات هیهات که کاتب از غور صداقت او که صدقی نداشت و از حلیهٔ وفا عاطل است غافل بود ، و این کهتر به تفرس و احساس این معانی که خود پیکاری شگرف و کارزاری عظیم است گاه می خواهد با خوی آن دوست بسازد و هر جور و جفائی که کند به تحمل وفا پیش آید و بر مبنای '' ارع الجار ولو جار و ابذل الوصل لمن صال '' بر قدم دوستی برای محافظت قدم صداقت قیام نماید و از مشرب ''والحمیم حمیم ولو جرعنی الحمیم'' جرعهای ناخوشگوار تجرع کند تا داد وداد داده آید :

تو بخواهی ور نخواهی سر ما و آستانت
''بقضائه رضینا'' اگر این قضاست ما را

و گاه دواعی طبیعت انسانی که بر مکافات مجبولست نبض حفاظ را می جنباند و در گوش حمیت فرو می‌خواند که دوستی که تجربهٔ محبت او بر محک اختبار کم‌عیار ظاهر شده و کسوت موالات را به رثاثت خلق گردانیده برمقتضای ''إتسع الخرق علی الراقع'' قابل اصلاح و مقدر[1] التیام نمانده ، ثبات بر چنان محبت از تبعهٔ ندامت خالی نه باشد ، ع :

من جرب المجرب حلت به الندامة

پس‌ازین تقدیر تقبل و اقتداء بر قول قدما که ''من حکم بأن أبذل و تحزن وألین و تخشن و أذوب و تجمل؟'' باید کرد و دامن دوستی بر حسب ''کما تدین تدان'' فرا می باید آورد و دقیقهٔ شعر :

جزیت من اغلق بی وده جزاء من یبنی علی اسه
وکلت للحل کما کال لی علی وفاء الکیل أو نجسه

سهها أسکن نمی باید گذاشت ، بلکه بر وفق استحقاق عدم وفاق آن دوست نقش ''اخبر ثقله'' بر صحیفهٔ مفارقت ایشان می‌باید نگاشت -

چون ادلهٔ انقطاع محبت سبب تقصیر و تفریط آن طرف و رسوخ بر مودت بر مقتضای قدم الفت متعارض شده و وجه ترجیح از روی معقول در خاطر نمی گذشت به سنت نبوی و خبر مصطفوی که ''صل من قطعک واعط من حرمک واعف عن من ظلمک'' تمسک نموده و بر ثبات موالات و دوام مصافات عزم گشت و از سر تقصیر و تفریطی که ازان طرف رفته است گذشته -

متوقع آنکه ازین شکسته زیاده ازین اعراض و انقباض روا ندارد و گاه از گاهی بسلامی و پیامی یاد آرد ، و دقیقه‌ای از دقائق وفا و حسن عهد که کمال انسانیت است فرو نگذارد - حق سبحانه و تعالی آن بزرگ را از حضیض جفا باوج وفا رساند ، والسلام -

---

۱- در اصل : مقدور -

(٦٩)

این مکتوب بجانب ملک الامراء ملک کمال الدین جاجرمی در قلم آمد ـ

خداوند ملک ملک صفات ستوده عادات کمال الدولة والدین که وجود وافرعطا و جود او بکمال کفایت[1] و جمال درایت متجلی و به زینت سخاوت و زیور شجاعت متحلی است ، خدمات وافره و مدحات متوافره که منبی از کمال آرزومندی و مشعر بر فرط نیازمندی تواند بود ، مطالعه فرمایند ومقرر ضمیر منیرتأثیر مبارك گردانند چون خدمت اخوی در ضمان عصمت ربانی و کنف حمایت سبحانی ع :

به طالعی که تولا کند به او تقویم

عزیمت فرمود ، جان عزیز نیز موافقت نمود ، بیت :

دیدهٔ سعدی و دل همراه تست تا نه پنداری که تنها می روی

و بعد وداع این خدمتگار مهجور و مجروح چه دشوار کشیده و شعلهٔ آتش سینه و سیلاب آب دیده به ثریا و ثری رسیده و احوال اهوال طامة الکبریٰ مشاهده و معائنه کرده ، چون مساحت ساحت فراق و عرصهٔ نامهٔ اشتیاق بر مقتضای ''فیالها من قصة فی شرحها طول'' بذراع فصاحت ممکن نبود ، دوستدار بضرورت ازان اعراض نموده و از اطناب بایجاز اختصار کرده :

او جزت ذکری و فی‌الایجاز فایدة وللکرام من التطویل تصدیع

و بعرض مشغول شد ـ

مقرر خدمت باد نجم‌الدین ساکن سندیله که از اقارب ملک سیرت و پاکیزه سریرت سعدالدین مسعود سمعانی است و خدمت ایشان این محب را دوست و برادرند و حقوق فراوان در ذمهٔ کاتب متوجه دارند ، بخدمت

---

(1) در اصل : کتابت ـ

خواهد پیوست ، او را بکمال شفقت و فرط تربیت اختصاص دهند و پرگنه‌ای که او[1] را مطلوب باشد بدادن آن مخصوص گردانند، و بر هر کسی که قرض دارد اعانت او بر کرم طبیعی خود واجب تصور فرمایند ، و این اشفاق خاص دربارهٔ دوستدار مبذول دارند تا این دوست از روی ملک سعدالدین مسعود شرمنده نماند ـ

یقین واثق و رجای صادق آن است که در صرف عنایت و بذل حمایت دقیقه ای مهمل نخواهند گذاشت ، و بر صحائف مطالب برادرم نجم الدین رقم اسعاف و انجاح خواهند گذاشت ، والسلام ـ

(۷۰)

این مکتوب بجانب فرزندم عزیز عماد الدین طال عمره در قلم آمد ـ

تا گنبد اخضر بی واسطهٔ اسطوانه و اعتماد عماد معلق خواهد بود و بساط اغبر به ازهار و انوار موالید نضارت خواهد افزود ، خانهٔ عمر و دولت فرزند عماد الدین چون بیت المعمور معمور باد ، بحق من قال ''والبیت المعمور''ـ

ابوك عین ماهرو سلام و دعا فرستاده و مقرر خاطر فرزندی گردانید که چون فرزند کریم الدین کیفیت ولادت اکرم الدین ماهرو که خدایش به نبات نیک پرورده گرداند ، در قلم آورده و استدعای این والد کرده و بدین مثل که ''العود احمد'' تمسک نموده ، سبب آن‌که این والد که متوجه حضرت اعلی شده بود ، از عقل و ادب برای مراجعت رخصت نیافت ـ چه بعد آن‌که بر صوب درگاه جهان‌پناه بمساعدت اقبال اقبال کرده باشد ، ادبار موجب ادبار است ، ازین جهت که مطلوب او که بسبب ملاقات فرزند عزیز اکرم الدین محبوب این والد بود ، در حجاب توقف و نقاب تأخیر محتجب مانده و در خاطر می‌گذشت که او را انکسار بر انکسار روی خواهد داد ، زیرا که اوهم در حضرت برای اقامت چند

۱- در اصل : آن ـ

روزه التماس می نمود و آن بسبب احراز دولت زمین بوس درگاه خدایگان سکندر اقتدار و انتظام مصالح این دیار یعنی ملتان اجابت نه شد ، برای تسلیهٔ خاطر او جامه ارسال افتاد - بعده خلجان زحمت داد که نباشد به خاطر آن فرزند یعنی عماد الدین که عماد سقف زندگانی و اساس عمر جاودانی است ، بیت :

زنده است کسی که در دیارش ماند خلفی به یادگارش

انکسار راه یابد و بزبان حال یا قال گوید که بولادت فرزند نظام الدین محمد که ملاقات او دیده را نور و سینه را سرور است ، جامه نفرستادند - این ترجیح بلا مرجح از کجاست ، و تسویه که میان اولاد نگاه ندارند در مذهب شفقت ناروا است -

مقرر خاطر فرزندی باد که وقت ولادت فرزند نظام الدین این معانی که در وقت ولادت فرزند اکرم الدین سانح شده است نبود ، و نیز زمان ارسال جامه این معنی فراموش گشت ''وما أنسانيه إلا الشيطان'' بعد تذکر خواسته شد که جامه بدان فرزند فرستاده شود ، از فهیم مثل این جامه تفحص کرده آمد - گفت در ملتان گذاشته ام ، انشاء الله تعالی از ملتان فرستاده شود ، خلف تصور ندارد ، چه دیدن مؤمنان اینست که ''المؤمنون عند شروطهم''-

(هذا باب) عرضه‌داشتی پیش سریر اعظم بر دست میمون رفع شده است ، روز تحریر مکتوب فرمان اعلی بر وفق التماس در منزل سهم برسید ، و نسخهٔ علم معاش و انتعاش که مستنبط حکماء است ، چنانکه فحوای اخلاق ناصری بدان گواه است ، ارسال افتاده -

یقین واثق و رجای صادقست که چون ببارگاه بارجای خدایگان سلاطین پناه که ملجاء و ماوای خسروان روزگار و شهریاران کامگار است ، رسیده شود و بشرف تقبیل بساط اعلی مشرف گشته آید و کیفیت ملتان بصدق عرضه افتد ، بر مبنای ''الصدق ينجى'' ملتمس به نجاح مقرون خواهد شد -

به اصحاب و احباب این خبر رسانند تا دلها که بدین طرف ملتفت و نگرانست تسکین یابد ، والسلام -

(۷۱)

این مکتوب بجانب فرزند عماد الدین مد الله عمره در قلم آمد ـ

فرزندم عزیز قرة عین و عین قرة و قوت جسم و جسم قوت ، روحِ روح و روحِ روح ، تسکین دل و دل تسکین اعنی عماد الدین عبدالرحمان مد الله عمره واصلح فی‌الدارین امره که خدایش برضای خود متمتع گرداند و به نهایت همت این والد رساند ، سلام باوفور تحنن مطالعه نماید و مقرر داند که عنان دل بر صوب شفقت فرزندی معطوف و صمیم ضمیر بمحبت بی نهایت او مشغوف و خلوت سرای سینه خسته و مسکن و مقر نائرهٔ شوق گشته است ، شعر :

ففی فؤاد المحب نار جوی أحر نار الجحیم ابردها

و مجال صبر و عرصهٔ شکیبائی از درد جدائی چون دل مشتاق تنگ شده ، حق سبحانه و تعالی بکمال فضل نائرهٔ شوق را به زلال ملاقات منطفی‌گرداند ، شعر :

انه یسمع و یجیب ودعوة‌الملهوف لا یخیب

عرض مکتوب مبنی بر آن‌که کتابت فرزندی که بر سبیل نمودار ارسال نمود ، رسید ، از روی شفقت ابوت که جبلی و طبیعی است بعین الرضا ''و عین الرضا عن کل عیب کلیلة'' دیده شد ـ تا حد امکان در تحسین خط و تعلم و تلمذ بکوشد چنان‌که عداد ایام معطیل باکتساب هنر و تحصیل بخواهد ـ چه تعطیل او بحدی رسیده است و بمثابه ای کشیده که در وصف نیاید ، زیرا که ابنای جنس اهل فضل را درین سن که آن فرزند است شاید که از مبادی و مقدمات تعلم‌گذشته و حاوی مقامات و مفصل شده و مستعد علم‌المعانی و البیان و فروع و اصول و معقول گشته و قلم انشاء و اختراع و تصرف و تصنیف و ابداع بر دست باشد ، و بر تلفیق معانی دقیق قادر و بر تملیک فکر و نکتهٔ لطیف والی و آمر برده ، نه آن که مکتوب فارسی صرف بحیل بسیار بخواند و اگر مکتوب نیم معرب

برسد در ماند و از قواعد نحویه همین قدر داند که إن اسم را نصب کند و خبر را رفع کند و بوقت استعمال در محلی که میان اسم و خبر اعتراض الکلام واقع شود در نیاید - فی‌الجمله تقصیرگذشته را جز ندامت و حسرت نتیجه نیست ، چون هنوز وقت باقیست باید که تقصیرات‌گذشته را به کوشش و جهد مقابله کند که تدارك آن جز ببذل مجهود نتواند بود ، چه مردم خوش طبع چون باستقصاء درایستند و به نهایت جهد رسد تواند که به تحصیل و کوشش تعطیل گذشته را منجبر گرداند - پس بدین قضیه همت مردانه کند و نطاق جهد و اجتهاد بر میان بندد و خود را از عار جهل و معرت بی هنری که از سری و سروری باز دارد ، بیرون آرد و بشرف علم که انسانیت حقیقی بران موقوف است مشرف گرداند ، و به بصر بصیرت نظر را بالاتر افگند و به یقین تصور کند که این همه وسائل و ذرائع است و مقصود از فطرت آدمی غرضی دیگر است -

بعد دریافت این علوم از روی خرد واجب است که تأملی بسزا در نفس خود کند که از برای چه آفریده اند و غرض از آفریدن چیست و مرجع بکیست ، تا سر معنی ''وما خلقت الجن والانس إلا لیعبدون'' معلوم و متیقن گردد و قبای عرفان بر قامت او درست و چست آید و ابواب معرفت بر روی دل او بگشاید و اگر تواند ازین نیز تدرج کند و قدم از عالم جسم و جان بیرون نهد - وقتی[1] قدم در مقام وحدت قرار یابد خود بمقام ''حسنات الأبرار سیئات المقربین'' برسد و کسوت سعادت او به طراز ''والسابقون السابقون اولئک هم المقربون'' معلم و مطرزگردد - اللهم حقق لنا هذه المنیة وأنلنا هذه البغیة''-

و اگر بر حسب تقلید عوام در خاطر گذراند که رسیدن بدین مقام در حیز محال است و امکان و مجال ندارد ، این نوع از عقل دور است ، زیرا که طائفه‌ای که بدین مقام رسیده اند آدمی بوده اند و از ریاضت و قهر نفس و قطع علایق و دفع عوایق به تدریج بذروهٔ این سعادت به عنایت ازلی ارتقاء نموده اند - اگر تو نیز متابعت آن مردان به اعتقاد صافی کنی لعل که بدان سعادت برسی ، زیرا که سگی در راه حق قدم نهاد ، درمیان مردان حق جا یافت :

۱- در اصل : و -

سگ اصحاب کهف روزی چند   پی مردان گرفت و مردم شد

و در کلمات پیر هروی آمده است که ''تا سگی را بار و سنگی را دیدار است ، عبدالله را با نومیدی چه کار است'' :

تو فرشته شوی ار جهد کنی روزی چند
برگ توت است که نشته است بتدریج اطلس

اگر همت فرزندی بدین درجه مساعدت بنماید باری به کوشش میان اصحاب یمین جائی یابد ، بیت :

بکوش تا به سلامت بمأمنی برسی
که راه سخت‌مخوفست و منزلی بس دور

و اگر کسی ''والعیاذ بالله'' ازین مقام فرود افتاد خسران ابدی او را حاصل شود و در زمرهٔ اولئک کالأنعام بل هم اضل'' متداخل گردد ـ

(۷۲)

این مکتوب بجانب فرزندم عمادالدولة والدین عبدالرحمان مد عمره در قلم آمد ـ

فرزند عزیز قرة عین و عین قرة ، قوت جسم و جسم قوت ، روح روح و مرهم دل مجروح ، عماد الدین عبدالرحمان مد الله عمره و اصلح امره ، سلام و تحیت والد مشتاق عین ماهرو مطالعه نماید و مقرر خاطر گرداند [که] همه همت و نهمت پدرت برآن مصروف و مقصور است که فرزندان ایشان خردمند و مسعود و میان اقران امثال خود محمود باشند، اگر عنایت بی نهایت ربانی و تایید آسانی مساعدت کند مراد از آئینهٔ مطلوب روی نماید و اگر معاذ الله ارادت غالبه و مشیت نافذهٔ ازلی نه بر وفق امانی انسانی باشد همگی جهد و اجتهاد مفید و مثمر نیاید بلکه '' هباء منثورا'' گردد ـ شعر :

بجد لا بجد کل مجد وما جد بلا جد بمجد
فکم عبد یقوم مقام حر وکم حر یقوم مقام عبد

غرض از تقدیم این مقدمات و تشبیب این کلمات آن است که آن فرزند را روشن و مبرهن و معلوم و متیقن است که تا چه حد در تأدیب و تهذیب فرزندی بذل مجهود خود کوشیده شد و در خلا و ملا به لطف و عنف برای اکتساب فضایل تلقین و ارشاد کرده آمد ، یحتمل که آن فرزند طریقهٔ سداد و صواب و صلاح و رشاد که خلاصهٔ انسانیت و زبدهٔ آدمیت بدان منوط است التزام نماید و در ازالت رذایل و اکتساب فضایل اعتیاد کند ، تا میان ابنای روزگار شرف مباهات و ابهت و افتخار حاصل آید - از آنجا که او بر دنائت و غفلت مفطور و مجبول و دون همتی در دائرهٔ طبیعت او مرکوز است ، درر غرر آن نصائح به گوش هوش جای نداد ، تا بمعرت جهل و عار نادانی موسوم شد ، بلکه آنچه ابنای وساط و اوباش می دانند ازان هم عاری و عاطل است ، چنانکه مکتوب عامیانه متضمن خبر سلامتی عزیزان خانه هم نمی تواند نبشت و کسل او چندان است که از دیگران هم نمی تواند نویساند و بر برادر ملک حاجی دبیر و صوب خانهٔ ملک کبیر نمی فرستد ، تا از آنجا بدین والد برسد -

فی الجمله مضی ما مضی ، باید که بعد ازین تاریخ مکتوب مشرح و مکیف متضمن خیر و سلامتی ذات مبارك والده و سایر اعزه و مجاری احوال در قلم آرد ، و دران کوشد که ایام ماضیه که به تعطیل گذرانیده است بجهد و تحصیل آن را منجبر گرداند و پنبهٔ غفلت و غرور از گوش هوای نفس بیرون کشد ، و بقدر قدرت انسانی و طاقت بشری در اکتساب فضل و هنر کوشش واجب بیند و قضیهٔ ''کن عصامیاً و لا تک عظامیاً'' رعایت نماید بلکه در ذمهٔ همت خود فرض عین و عین فرض داند و اغترار بمجرد نسب که نزدیک ارباب عقل اصلی ندارد ، نکند ، و درین باب تقبل و اقتداء بقول حکماء و علماء که ''العاقل یفتخر بالهمم العالیة لا بالرمم البالیة'' کند و همم عالیه اش آنست که اوقات او مصروف و موقوف بر هوای پرهیزگاری باشد و شیوهٔ دون همتان آنست که افتخار باستخوان های پوسیده بکنند ، و این نوع ایشان را در دنیا و آخرت سود

نکند ، کما قیل :

لیس الفخر بعظام نخرة إنما الفخر با التقی و الأدب

و این معانی مقتبس و منتزع از قرآن مجید و فرقان حمید تواند بود ، کما قال عز من قائل ''فلا أنساب بینهم یومئذ و لا یتسائلون''۔ جای دیگر آمده است '' إن اکرمکم عند الله اتقاکم ''۔ پس بدین دلائل قاطعه و براهین ساطعه معلوم گشت که نسب زاد معاد و عتاد روز تناد نیست و خود این معنی مشاهد[1] است که در دنیا نیز شجرۂ انساب مثمر نه ، و مصداق این قول خواجه نظامی قدس الله سره العزیز است ، بیت :

آنجا که بزرگ بایدت بود فرزندی من نداردت سود
چون شیر بخود سپه شکن باش فرزند خصال خویشتن باش
دانش طلب و هنر بیاموز تا بهٔنگرند روزت از روز

آنچه از روی شفقت ابوت فراهم آمده تلقین و ارشاد کرده شد ، حق سبحانه و تعالی او را گوشی و دلی کرامت کناد که پذیرای این معنی باشد۔ انشاء الله العزیز عمر فراوان متضمن حصول سعادت دارین باد ، والسلام۔

(۷۳)

این مکتوب بجانب فرزندان عزیز نور دیده یعنی عماد الدین و عمید الدین و کریم الدین طال عمرهم در قلم آمد ۔

فرزند عزیز نور حدقۂ زندگانی و نور حدیقۂ شادمانی عماد الدین عبدالرحمان که عماد خانۂ حیات جاوید و بیت المعمور امید است و فرزند ارجمند عمید الدین عبدالرحمان و فرزند اعز و اکرم قرة عین و عین قرة ، قوت جسم و جسم قوت کریم الدین (مالک کریم بهٔکرم عمیم خود ایشان را بسعادت دارین مکرم گرداند) سلام تحیت با وفور آز و نیاز مطالعه نمایند و جان پدر بجانب خود مایل دانند و قصۂ اشتیاق از حدود شرح و کتاب مستغنی تصور کنند ، ع :

۱- در اصل : مشاهده ۔

این شرح به کاغذ و قلم نتوان داد

غرض از تحریر این سطور آن است که آن فرزندان در خواندن و نماز گزاردن و اکتساب هر چه شرف آدمی بدان باز بسته است ، مبالغت نمایند تا رضای این والد دریافته باشند ، والسلام ـ

(۷۲)

این مکتوب بجانب فرزند عمید الدین و فرزند کریم الدین اطال الله بقاءهما در قلم آمد ـ

فرزند اعز اکرم انجب اولاد عمید الدولة والدین و فرزندم اکرم کریم الدولة والدین اطال الله بقاءهما و رزقنا بالخیر لقاءهما ، تحیات وافره که نفحات سطاوی آن مشام دولت خواهان حضرت معطر و معنبر گرداند ، و تسلیمات متوافره که از فوحات اعطاف آن اعطاف مخلصان دین و دولت در هزت آید از مهب :

سلام یحاکی عرفه و نسیمه　　نسیم الصبا جاءت بریا لقرنفل

مطالعه نمایند و مقرر دانند که بتاریخ روز پنجشنبه چهارم رجب ''رجب الله قدره'' که فر روز عید داشت بوقت چاشت حاجی یار اعظم همایون خانجهان ، که مبشر بی نظیر و بشیر بی بدیل است ، نسخهای توقیعات همایون اعلی متضمن فتح و استخلاص ملک لکهنوتی و اطاعت سکندر شاه پسر سلطان شمس الدین و فرستادن افیال و اموال و تحف بیحد و طرف بیعد که از حصر و احصای آن مهندس عقل و محرر فکر قاصر است ، و مراجعت فرمودن رایات اعلی در کنف عصمت الهی بکام دوستان بر صوب مرکز جلال و مقر اقبال با خدمتیات فراوان و نفائس بی پایان که از سکندر شاه بحضرت جهان‌پناه در هر منزلی علی‌التواتر والتوالی می رسید ، رسانید ، تن ضعیف که بسبب بعد حضرت ذبول یافته بود ، به نوید و بشارت مراجعت طراوت و نضارت شباب یافت و هجوم هموم که در جان متمکن بود ،

ازین فرح برفت و جان که در صدد رفتن بود ، در تن باز قرار گرفت ـ ''الحمد لله الذی أذهب عنا الحزن ـ''

برین مواهب عظیم و عطایای جسیم که حضرت عزت تعالت آلاؤه و توالت نعماؤه ، خداوند عالم را بخشید ، و فتحی بی قیل و قال و نصرتی بی مخاصمت و جدال روی نمود ، و خدایگان روی زمین را بر عفو و جان بخشی مسلمانان آن اقلیم که بعجز و اضطرار و توبه و استغفار پیش آمده بودند ، موفق گردانید ـ سجدات شکر بجا آورده و آیهٔ ''کفی الله المؤمنون القتال'' بر زبان راند و بقدر قدرت نثار کرد ، اگر جان نثار کردمی هم محقر و مختصر بودی ، بیت :

امروز هر نثار که کمتر ز جان بود نی درخور جلالت آن آستان بود

مقرر فرزندان باد ، چون عزائم صالحه و نیات خالصهٔ حضرت اعلی بر افاضت عدل و احسان و اشاعت فضل و امتنان بود و بر عفو و کم آزاری و غایت خدا ترسی و پرهیزگاری منحصر مقرر است ، هر طرف که اعلام ظفر شعار و رایات نصر و اقبال اقبال می‌فرماید ، فتح استقبال می نماید ، و منادی غیب ندای ''إنا فتحنا لک فتحاً مبیناً'' گرد رایت می‌دهد و الویهٔ دولت بطراز آیت ''وینصرك الله نصراً عزیزاً'' مطرز و معلم و کارنامهٔ حضرت به نشانهٔ ''کان حقاً علینا نصر المؤمنین'' نشان و علم می‌شود ـ ''الحمد لله علی ذلک'' بیت :

هر طرفی که رخ نهد ، کار بکام او رود
آنکه خداش بر کشد ، هر چه کند نکو رود

باید که آن فرزندان نسخهای هر دو توقیع و احادیث همایون اعلی علی ملأ من الناس بر سر منبر جامع بر خوانند و طبل های شادی بیست و یک روز بنوازانند ، تا این خبر خجسته اثر و مژدهٔ ورود برسد ، و جهانیان را مبتهج و مسرور گرداند و بدعای دولت قاهره ''شید الله ارکانها'' بیفزاید ، والسلام ـ

(۷۵)

این مکتوب بجانب ملک الامراء فرزندم بهاء الدولة والدین در قلم آمد ـ

فرزند ستوده خصال ، پسندیده افعال ، مطلع آفتاب معانی ، و بدر کفایت و کاردانی ، مالک ازمهٔ بلاغت ، ماسک اعنهٔ براعت ، عنوان نامهٔ وفا و مروت ، برهان آیهٔ صفا و فتوت ، اعنی خلف الملوک بهاؤ الدولة والدین ، جامع السیف و القلم ، مجمع اللطف والکرم ، ادام الله بقاءه ورزقنا بالخیر لقاءه'' ، هزاران غرر دعاء و درر ثناء از عین ماهرو که چشم انتظار برای دیدن دیدار فرزندی گشاده و برای اجابت این امنیت دیدهٔ رجاء برهگذر ''لا تیأسوا من روح الله'' نهاده است ، مطالعه نماید و مقرر خاطر و ضمیر منیر گرداند که تعطش لقاء و آرزومندی محیا و غره بابها و مجاورهٔ روح افزا و دل‌گشای فرزندی نه بدان آب است که به استمداد اقلام و مدد مداد بر روی آب آید ، پس نطاق صبر که ''نطاق الفرار محال لا یطاق'' بر میان جان استوار کرده بر شحنهٔ هجران مقاومت نماید ، شعر :

فکیف الصبر عنک وأی صبر لعطشان عن الماء الزلال

بیت :

در هجر تو آب چشم از سر بگذشت
بشنو بشنو که سرگذشتی عجب است

صدمهٔ فراق و آسیب حرمان تن مستمند را رنجور گردانیده و به شرف هلاک رسانیده بود ، ناگاه از عالم لطف ربانی و مساعدت سعود آسانی قاصد مبارك قدم مکتوب مرغوب و مرقوم محبوب فرزندی که سبب بقای زندگانی و موجب حیات جاودانی بود ، بسان دم عیسوی و نسیم قمیص یوسفی آورد ، بورود آن غمی که درمیان جان قرار گرفته بود ، برفت و جان که از تن رفته بود ، باز آمد ـ شرایط تعظیم و مراسم تکریم نه بر اندازهٔ عظم مکتوب و مبلغ آن بلکه بقدر قدرت بشری و وسع طاقت انسانی

به تقدیم پیوست ، و از مطالعهٔ بدایع لطایف و روایح ظرایف که از ابکار افکار و موالید طبع گوهر نثار فرزندی بود ، جذبهٔ شوق و آرزو مندی که بکمال نیاز مندی رسیده است ، بر جان غلبه کرده ، زبان حال بانشاد این بیت حال خود باز نموده ، بیت :

زندگانی نتوان گفت حیاتی که مراست
زنده آنست که با دوست وصالی دارد

دواعی اشتیاق بیش از آنست که صفحات اوراق حامل آن تواند شد ، اما چون در آغاز آفرینش ارواح جانبین را کمال اتصال افتاده است و اتحاد طرفین که بوحدت کشیده و به یگانگی انجامیده ، مظهر و برهان و مصدق و ترجمان آنست ، بزیادت شرح و بیان حاجت نیست ، ع :

دل ساکن کوی اوست ، خود شرح دهد

غرض بدین احادیث آن که از ضمن مکاتیب فرزندی چنان معلوم شد که بی راهان فرار نموده و درین دیار و قریات و دیه سکونت بر ایشان باز شده ، مقرر باد که بندهٔ درگاه بوفور مراحم حضرت خدایگانی بانواع اصطناع و اصناف الطاف اختصاص یافت و بدو کرت به خدمت کسوت خاص و کمربند سپید و پنجاه هزار تنکه انعام نقد و بیست هزار تنکه بهای صد نفر غلام بنده را مخصوص شد ، و نوید و مواعید مراحم دیگر نه درخور آن که نیاز مند را امکان بیان آن تواند بود ، بعد افاضت نعم جسیم و کرم عمیم درین وقت خداوند عالم بندهٔ درگاه را برای استقامت خراج اقطاعات مذکور بهروج و دیهسوئی و بروده و نادوت و لوسادی و انتظام امور این دیار نامزد فرمودند - بعد سر انجام این مصالح انشاء الله تعالی برابر ملک الشرق قوام الملک ضوعف قدره آمده خواهد شد -

اما در کار سامانه بندهٔ درگاه را تعلقی نماند ، از قبل بندهٔ درگاه آن فرزند درکار شق سامانه شروع نکنند و اقدام ننماید و کیفیت به بندگی مخدوم اعظم ملک کبیر اعز الله انصاره عرضه دارد و اگر آن فرزند را بحضرت فرستند ، هم بدان مصلحت خویش را مشغول دارد ، درین باب از روی شفقت و محبت بوجه نصیحت و بر سبیل ارشاد اعلام رفت -

این نوع نیکو نیست که بیراهان چندگاه فرصت یابند و فساد بنیاد گیرد و بیخ مفسده استحکام پذیرد ـ در نظام امور انحلال و در مصالح اختلال راه یابد و کار به هرج و مرج کشد و مفضی به حیز دیگر باشد ، و قلع و استیصال ایشان بدشواری دست دهد ، پس اطفای این نائره سبکتر کند ـ سوار و پیادهٔ شق جمع گرداند ، و اگر برین نمط هم بر کندن این فساد مستحیل داند ، گشاده پیش مخدوم اعظم ملک کبیر ضاعف الله اقتداره عرضه دارد و استمداد کند ، بهر وجه که هست قلع ایشان از فرائض تصور نماید ـ

(حدیث) از طرف دهلی مکتوب متضمن ذکر خیر فرزندی متواتر می رسد ، از مکارم اخلاق و محاسن اعراق فرزندی همین اقتضاء کند ، باید که هم برین جمله قاعدهٔ شفقت در تیمارداشت این سوخته جان واجب بیند ـ چنانچه سیم و غلهٔ دیه‌ها بی داغ تهمتی و بی نقصان در خانه برسد ، والسلام ـ

(۷٦)

این مکتوب بجانب ملک بهاء الدولة و الدین نصره الله بطول بقاءه در قلم آمد ـ

هر دولتی که بکرم عمیم خدای کریم نتیجهٔ خلود دهد و هر حشمتی که پای افتخار بر دست ثبات و دوام نهد ، [در] عهد [ابد] قرین[1] ذات [- - -] نتیجهٔ دودمان کرم منبع لطف و همم اعلی ملک نیکو سرشت ستوده سیرت بهاء الدولة و الدین نصره الله ابو رجاء نائب خاص حاجب که به نسب کریم و حسب جسیم از افاضل و اماثل روزگار قصب سبق ربوده و در ابداع معانی دقیق و تلفیق الفاظ رقیق و اظهار اسالیب بلاغت و انشای تراکیب براعت ید بیضاء نموده است ، مخصوص بعنایت ربانی باد ، بحق من قال ''إذا جاء نصر الله والفتح'' ـ

۱ـ در اصل : عهد قرین ذات

عین ماهرو که دیدۀ ولای او به کحل اتحاد فرزندی مکحول و زبان مهدت او بمناقب و شمائل ملکی مشغول است، بعد تقدیم شرایط موالات و اقامت رسوم مواخات به ایراد درر دعاء و غرر ثناء در مقام نثار محامد قیام می نماید و مقرر ضمیر منیر و خاطر نیر تأثیر می گرداند که اشتیاق مشاهدۀ کریم ابن الکریم نه بدان حد است که بدستیاری بنان در سلک بیان توان کشید یا به اعتضاد قلم دواسپه تا حد میدان کاغذ توان رسید:

قلمی لو کان یدری ألمی لبکی من طول شوق قلمی

و چون طینت طرفین به زلال وحدت مخمر است سرائر سینه و مکنون ضمیر بدان فرزند ظاهر و باهر خواهد بود، بدین موجب از شرح و اطناب قصۀ شوق که بدایت آن از نهایت سر آمده بود از غایت نهایت عجز بر مبنای ''العجز عن درك الادراك ادراك'' اعراض نموده و بغرض مشغول شد۔

متوقع آن که مکتوبات متضمن خیر و سلامتی ذات ملک صفات که سبب سرور جاودانی و محصل آز و امانی و عمدۀ مطلوب و زبدۀ مقصود است و دواعی همت و بواعث نهمت بدان مقصور و منحصر، از راه لطف بتواتر فرستاده دارد تا بمطالعۀ آن چشم را روشنائی و تن ضعیف را توانائی حاصل آید۔

(حدیث) بندۀ درگاه که آزاد گردانیدۀ حضرت است، بیست و نهم ماه شوال در خطۀ ملتان رسیده درکار مشغول شد [و] از دیوان انشاء عرایض متواتر ارسال می کند، چه از خدمت ملک و ملک‌زادۀ نیکو سرشت ملک احمد که باخلاق حمیده شرف ابنای روزگار است و چه از خدمت خواجه شرف الدین برادر زادۀ ملک منصور متفحص باشد و برای ستدن جواب مذکر حال بود، چون این محب با خانوادۀ ایشان از دیر باز اخلاص دارد و به اسلاف کبار ایشان سوابق خدمت بوده است و لواحق محبت مکتسب ازین اخلاق کرام بدان انضمام یافته، وداد طرفین به یگانگی رسیده است، بر وفق این مقدمات امید داشته می آید که بزرگان و بزرگ زادگان بر مبنای ''محبة الآباء قرابة الأبناء'' دقیقه [ای] از لطف فرو

نخواهند گذاشت ، و در شنیدن جوابهای عرایض آثار مکارم موروث و مکتسب در حیز ظهور خواهند آورد ، والسلام -

(۷۷)

این مکتوب بنام فرزندم بهاء الدولة والدین در قلم آمد -

درج درر لطایف و درج غرر ظرایف اعنی مکتوب مرغوب و مرقوم محبوب فرزندی که سوادش چون سواد دیدهٔ حور و بیاضش روشن تر از قرص خور بود بسوختهٔ نائرهٔ اشتیاق و دوختهٔ تیر فراق عین ماهرو که عین دولت خواهی او بنور اخلاص و توتیای هوا خواهی خاندان فرزندی مکتحل و منور و نگین مردم دیده به مردمی مصور است مماثل قمیص یوسفی و معادل دم عیسوی رسید ، نسیم نامهٔ عبهر شمیم فرزندی رائحهٔ إنی لأجد ریح یوسف'' بمشام جان رسانید و در دیده‌ای که بحجاب ''وابیضت عیناه من الحزن'' محجوب بود خلعت ''فارتد بصیراً'' بپوشانید ، و نهال وجود را که به سموم فراق محترق شده بود ، تازه و سیراب گردانید و اقداح راح راحت بی اندازه در کام جان چکانید ، و دیدهٔ مهجور و تن مستمند رنجور علامات بینائی و آثار توانائی در خود معاینه کردند و بدین موجب رهین کرم قاصد مبارك قدم شدند :

باد صبا که نزد من آرد پیام دوست　　اول غلام بادم وآنگه غلام دوست

جان دردمند که ازان فرزند دور افتاده بود از غایت فرح و سرور سواد مکتوب فرزندی را در دل دیده و دیدهٔ سویدا جا داده ، و بعد اقامت مراسم تکریم و تقدیم شرایط تعظیم زبان بانشاد این ابیات گشاده ، بیت :

آن سحرگه که سلامت بمن آورد رسول
تازه بنمود هوای دل و امید وصول
نامه آورد رسول تو ، من از شادی آن
گه سر نامه همی بوسم و گه پای رسول

چون بزرگ داشت نامۀ فرزندی چنانچه واجب بود ، رعایت نیافت ، چه این تعظیم دون مرتبۀ برین اقدام احبا است در مقام تشویر بقدم اعتذار بایستاد و بزبان قلم بایراد این بیت معذرت کرد ، بیت :

گرامی نامۀ تو آمده ، بر دیده بنهادم
چرا دیده نکندیدم ، بجای دیده ننهادم؟

و از ضمن مکاتبۀ فرزندی که زندگانیش دراز باد اخبار سلامتی ذات ستوده صفات روشن شد ، بدین موهبت عظیم و عطای جسیم حمد موفور و مدح نامحصور من آن خدائی را که سوختگان آفتاب فرقت را بسایۀ وصلت می رساند ، و دیدۀ فراق دیدۀ احبا را به نور حضور محبوب روشن می گرداند گفته آمد ، و عتابی که درباب نافرستادن سلام و پیام باز داده بود بدیده قبول کرده شد ، و بر کمال محبت و فرط مودت حمل افتاد ، چه صیقل عتاب رنگ زنگ از آئینۀ وداد بزداید و عروس لقای اتحاد از آئینۀ ''العتاب صیقل المودة'' روی بنماید ـ اما تقصیر و تفریط که در افراط رسیده است بسبب کثرت اشغال محصل اعراض نه و ازین سبب ع :

تقصیر زمن نیست خدا می داند

چون این محب دست در دامن اعتذار زده است ذیل عفو بر وجود جرایم این دوستدار بپوشاند و روی اتحاد و یگانگی ازین جانب نگرداند ، بیت :

سر رشتۀ عمر است این ، آسان مده از دستش
این رشته چو گم گردد ، دشوار پدید آید

سر رشتۀ بقای فرزندی بسر رشتۀ ابد پیوسته باد ـ آمین ، والسلام ـ

(٧٨)

این مکتوب بنام فرید الدولة و الدین فتح الله شب نویس در قلم آمد ـ

ابواب مکارم الهی و اسباب مراحم نامتناهی از عالم ''ما یفتح الله للناس من رحمة،، بر ذات ملک صفات که مفتاح ابواب خیرات و مصباح مجامع حسنات است گشاده و آماده باد ، بحق من قال ''وفتحت ابوابها''۔

خدمتگار عین ماهرو که برای انتظام احوال و انتساق اعمال خداوندی نظر برهگذار نهاده و زبان به فاتحهٔ دعاء و ثنای مولوی گشاده است ، بعد فتح زبان عبودیت مقرر رای مشکل گشای مولوی می گرداند ، اگرچه بندهٔ درگاه از مراسم خدمتگاری و شرایط هواداری بسبب سوانح روزگار ، باضطرار نه باختیار ، اعراض نموده است فاما در موقف مصافات و مقام موالات ثابت و راسخ است ، و دل و جان بستهٔ هوا و ولای جناب مکارم مآب است :

إنی لأقسمك الصداق وانني قسماً ، إليك ، مع الصدود ، لأميل

و عالم السر و الخفیات گواه و آگاه است ''وکفی بالله شهیدا'' که در اوقات خلوت که اجابت دعوات منتظر و متوقع است به قضیهٔ ''ادعوا ربکم تضرعاً و خفیة،، بدعای دولت و اخلاص مخدوم‌زادگان مشغول می باشد ، حق سبحانه و تعالی بر مقتضای ''دعاء الغائب للغائب أسرع إجابة،، مجاب و مستجاب گرداناد ۔ خاطر همایون خداوند عالم را که بحکم ''قلوب الملوك و نواصیهم بیدی،، در قبضهٔ اقتدار آفریدگار است ، بر قرار معهود در گناه بخشی و نشر احسان بدان خداوند مائل و مهربان کناد ۔ ''إنه یسمع ویجیب و دعوة الملهوف لا یخیب،،

با آنکه خدمتگار در اقامت وظایف دعوات صالح مؤفر است ، اما سبب ظاهر تقصیر در معرض خجالت و تشویر است ، بیت ۔

حسن اگرچه نکرده است در وفا تقصیر
بدین گناه که بی تو همی زید خجلست

از حال بذل عواطف و طلوع صبح لطایف که عبارت از اخلاص مخدوم زادگانست شرف اعلام ارزانی فرمایند و تقصیر بنده که به تطویل

انجامیده است بذیل اغماض بپوشند ، و بر جرائد هفوات و عثرات قلم عفو کشند ، والسلام ـ

(۷۹)

این مکتوب بجانب ملک مخیر الدین ملک الشرق تاج الملة شجاع الدولة و الدین در قلم آمد ـ

نامهٔ گرامی آن عنوان نامهٔ نیکنامی که سبب زندگانی است ، بدین دوستدار که در سواد لیل و بیاض نهار ذاکر دعاء و ناشر ثناء است انموذج ''إنی القی إلی کتاب کریم ''رسیده ، سواد و بیاض این بر سواد و بیاض دیده نهاده ، و در تادی اخلاص ندای ''إنی لأجد ریح یوسف'' در داده ، جهان فرحت و سرور و بهجت و حبور بحصول انجامیده و شرایط تعظیم و مراسم تکریم به تقدیم رسانیده ـ

چون بر الطاف و اشفاق خداوندی که در مطاوی مکتوب مستور بود اطلاع افتاد ، دواعی آرزومندی و بواعث نیازمندی از سر تازه شده و جذبات شوق گریبان دل گرفته ، بدان محرض بود که بر نمط باد صبا شتابد و سعادت دستبوس در یابد ـ اما موانع روزگار دامن‌گیر این ارادت‌مند است ، بیت :

گر بمانیم زنده ، بردوزیم دامنی کز فراق چاك شده است

(هذا باب) بقلم درربار و خامهٔ گوهرنثار شرف اعلام ارزانی داشته که از حال برادران و عزیزان پرسان باشد ، و ایشان را بر مواظبت خدمت و ملازمت درسرای اعلی ارشاد و تلقین کند و جمع و خرج که ارشاد فرموده بر مقتضای حال و وفق مزاج به اتفاق شیخ ملک سلمه الله تعالی اصلاح کند ، اگر اتفاق افتد برادرم شیخ ملک به بندگی نخست عرضه دارد ـ

و مقرر ضمیر و معلوم خاطر خطیر مولوی باد که در تنبیه و

ارشاد پیش ازین دقیقه‌ای مهمل نمی رفت ، خاص درین وقت که اشارت برادری رسیده است تجدید درین باب به اقصی‌الغایت مبالغت کرده می آید و جهت اصلاح جمع و خرج و رسانیدن بموقف عرض برادر شیخ ملک را دست نمی دهد ـ

این محب را از جمله مخلصان کامل اخلاص تصور فرمایند و به مصالح ما یلیق اعلام نمایند تا در اتمام آن کمر جد و اجتهاد بر میان جان بندد و خدمت نهد ـ در مزید مجد و معالی دایم باد ، والسلام ـ

(۸۰)

این مکتوب بجانب ملک الشرق نصر الدولة و الدین مردان دولت یار در قلم آمد ـ

تا از ضربت شمشیر بیقرار مردان دولت یار که انصار دین هدی و اعوان شریعت مصطفیٰ اند ، حوزهٔ اسلام وبیضهٔ انام برقرار خواهد بود و عروس فتح مبین و نصر عزیز از آئینهٔ تیغ ظفر آئین شهسواران میدان دین که به مزیت فضیلت ''فضل الله المجاهدین ـ ـ ـ الآیهٔ،، مخصوص اند ، جال خواهد نمود ، شمشیر ذوالفقار آثار در قبضهٔ اقتدار ملک الشرق والصین ، نصر الدولة و الدین ، قاطع الکفرة والمشرکین ، قامع الفجرة والمتمردین ، ماحی آثار البغی و الطغیان ، منور انوار العدل و الاحسان که از مردان روزگار و یلان آزموده‌کار گوی سبقت بچوگان ربوده و در آوان شجاعت و زمان بسالت آیات فرزانگی مبارزان معارك دلیری و دلاوری نموده ، و شمشیر ذات پاکش در حمایت اهالی اسلام است ، مظفر و منصور و موید و مسرور باد ، بحق من قال ''و أنزلنا الحدید فیه بأس شدید،، ـ

عین ماهرو که قوس آز به کشش اشتیاق در قبضهٔ نیاز نهاده ، در کیش اخلاص چون تیر راست ایستاده و تیغ زبانش جهان محامد و مدایح مولوی گشاده ، و صیقل محبت عرفان تیغ اتحاد او را آب وداد

داده ، خطبهٔ خدمت به تیغ تبلیغ می گشاید ، و بران حامل تیغ ظفر که حامی دین پیغمبر است باز می نماید که ضربت خنجر فراق مؤلم تر از ضربت شمشیر آبدار و موجع تر از طعن ثعبان کردار است که ع :

ألسیف أرفق بی من هجر مولائی

و سوفار تیر هوا جگر دوز تر از هوائی است ، چه هیچ سپر آن را مانع نمی آید و هیچ سلاح در دفع آن مقاومت نمی نماید ، زیرا که دیده از گشاد آن خبر نه دارد تا خود را از پیکان در صیانت آرد ، حق سبحانه و تعالی که ''وما رمیت ولا کن الله رمی،، صفت ذات بی نظیر اوست ، جراحات فراق را به مرهم ملاقات مولوی التیام دهد ـ

غرض عرض بخدمت آنکه بوقت مراجعت از لکهنوتی[1] این محب بر آن خدمت که چون تیر فلک در راستی نشان ، و علم را [ستی ؟] به تجرید مآثر و مفاخر او مفتتح و مختتم است ، شده بود و این محب با خود چون تیر راست گرفته که این محقر بدستیاری آن خدمت نقد دین خواهد آورد ، چه مال آن ولایت در مشت تیغ و گره تیر اوست ـ بیت :

نقد جهان در گره تیر اوست   شیر فلک بستهٔ زنجیر اوست

اما بخاصیت فلک گردان این اندیشه راست نیامد و معاذ الله که تقصیر را اضافت بذات او که در دوستی چون ایاز است و در یگانگی بی کم و کاست نسبت کرده آید ، یا تقصیر از کسان این محب و یا مماطلت و مدافعت گماشتگان و کارکنان است ، مضی ما مضی اگر بترتیب حکم قاطع فرماید چنانچه این سیم بدست آید ، التیام جراحات مدافعت گماشتگان شده باشد ـ همیشه خنجر دولت او به تیر و قلم حشمت او مشک ریز باد ـ

(۸۱)

این مکتوب بجانب فرید الدولة و الدین شب نویس در قلم آمد ـ

هر فتح که به مفتاح ''ما یفتح الله للناس من رحمة،، از ابواب

۱ـ در اصل : از لکهنوتی بدان یاران این ، ـ ـ ـ

''وعنده مفاتیح الغیب،، در حیز ظهور آید و هر چهرهٔ دولت و کامرانی که از سرادق لطف یزدانی و سراپردهٔ کرم ربانی بوجهی بهتر روی نماید ، بایام دولت و اعوام حشمت ملک فتح الله که قلم مشکل گشا و خامهٔ گوهر ربای اوست و[1] در فتح مشکلات و حل معضلات چون عصای موسی ید بیضاء و انگشت نماست ، قرین و همنشین باد ، بحق من قال ''إذا جاء نصر الله والفتح،، -

گشایندهٔ در مخالصت عین ماهرو که از سر اخلاص فاتحهٔ محامد برادری ورد زبان ساخته و انتظام امور دین آن خدمت از مفتح الابواب خواسته ، و جوزا تمثال و قلم مثال کمر خدمت و زبان مدحت بسته و گشاده است و در موقف صدق و مصادقت راست ایستاده ، زبان ارسال عبودیت بصد هزار آز و نیاز می گشاید و بر ضمیر منیر و خاطر خطیر باز می نماید که استیلای اندوه و فراق و غلبهٔ اشتیاق لقای کریم مولوی که از نعم جسیم است چنان و چندان است که به مفتاح قلم ابواب آن نتوان گشاد و از خوف احتراق سری از اسرار آن در جوف صحیفه ودیعت نتوان نهاد ، بیت :

قلم نی است و دل آتش کند زبان قلم
چگونه شرح دهد از زبانهٔ آتش

معطی جود و نوال که گشایندهٔ در وصل و وصال است ، شب دیجور فرقت را به صباح وصلت بدل گرداناد و طرفین را علی احسن الحال در مرکز اجتماع رساناد - ''إنه علی ذلک قدیر وبالاجابة جدیر'' -

غرض از استفتاح این صحیفهٔ اخلاص آن که ازان زمان باز که خدمت ملکی در ضمان حضرت صمدیت جلت قدرته عزیمت فرموده و بر صوب اساود و کهج برپای تمشیت کار خراج توجه نمود ، هیچ کیفیت متضمن اخبار سلامتی ذات ملک صفات که خلاصهٔ مقصود و زبدهٔ مطلوب این محب است ، و انتظام احوال و اتساق اعمال که خاطر خطیر بدان مشغوف و عنان همت و نهمت بصوب آن معطوف است نه فرستاد -

---

۱- در اصل : که

این معنی بر نقصان محبت و کمال بی شفقتی حمل افتاد - ع :

چه توان کرد جنگ نتوان کرد

اما به تسامع چنان روشن شد که کار استقامت خراج بدستیاری و عنایت باری جلت قدرته بر حسب ارادت خدمت ملکی دست می دهد ، و تحری مرضات بندگی در ضمن مددگاری متمشی می شود - بدین موجب تقویت و اعتضاد ظاهر و باطن افزود ، و فرحت موفور و بهجت نا محصور روی نمود - ''الحمد لله علی هذا'' - حق سبحانه و تعالی ازان برادر و دیگر بندگان حضرت همایون در جود را وا نماید و رجوع به عواید و فواید دین و دولت و ملک و ملت و سبب ادارك رضای خداوند عالم خلد الله ملکه باشد -

مقترح آن که چگونگی وفا و کیفیت استقامت خراج از گذشته و زیادت از راه اشفاق و اجمال بر سبیل تفصیل نه اجمال اعلام فرماید ، تا خاطر ملتفت را وثوق تمام حاصل آید و قلت مبالات را که در موالات به سبب عدم التفات جائز دیده است و در مذهب وفا و دین و صفا محظور و دور است ، به ذیل تفقد و اعلام محتجب گرداند و از سر عاطفت غبار آزار که بر عطف اخوت نشسته است بدست یگانگی بیفشاند تا قواعد اتحاد استحکام پذیرد و صورت کمال محبت و سمت[1] نقصان نگیرد - ابواب دولت و سعادت گشاده باد ، آمین!

(۸۲)

این مکتوب بجانب خلف الملوک نصر الدولة والدین پسر عادل ملک خاصه نویس در قلم آمد -

---

تا نظام امور دنیا به حسن تدبیر و اصابت رای اصحاب قلم مربوط و انتظام مصالح دین باقامت ارباب سیف منوط خواهد بود ، و به وسیلت قلم علمای دین‌دار و تقویت تیغ امرای شرع‌شعار رونق دین احمدی و

۱- در اصل : و صمت -

شکوه شریعت مهدی خواهد افزود ، قلم جلالت و تیغ بسالت در کف کفایت و قبضهٔ مقدرت خداوندی و برادر جامع السیف و القلم ، قاطع الظلام و التظلام ، نصر الدولة و الدین ، ناصر الاسلام والمسلمین خلف الملوک و الامراء ، سلالة الصدور والوزراء ، ''أدام الله تمکینه و جعل النصر قرینه'' تا نهایت ادوار و غایت اطوار باد ، بحق من قال ''ن والقلم وما یسطرون'' ـ

عین ماهرو که از ضربت شمشیر فرقت خداوندی مجروح مانده است و قلم اخلاص جز بر لوح مصادقت اخوی بر نیامده ، بعد ادای فاتحهٔ محامد آن خدمت که ورد زبان حزین جانست خدمت و دعاء و مدح و ثناء بر زبان قلم رسانیده و مقرر ضمیر صائب تدبیر آن ملجاء اهل تیغ و قلم گردانیده که اشتیاق مشاهدهٔ گرامی و درد فراق آن مجمع اوصاف نیکنامی نه چندان و چنان است که قلم ابکم را امکان بیان آن تواند بود و نه چندان آرزومندم که وصفش بر زبان آید و اگر صد نامه نویسم حکایت بیش‌تر ازان آید ـ چون قصهٔ شوق از ادارك اقلام و از احاطهٔ افهام و اوهام بیرون است ، عنان تیغ زبان و قلم بیان بر سمت غرض گردانیده شد ـ

به لوح و قلم و به اسمای اعظم و بخدای کریم ، ''وإنه لقسم لو تعلمون عظیم'' که این محب درگاه استقامت سوار که از اهل سیف و قلم است چون تیر و قلم راست ایستاده و کمر جد و اجتهاد بر میان جان بسته و می خواهد که این کار بر وفق مطلوب مستقیم گرداند(۱) و چون قلم راست ایستاند ـ اگر قلم تقدیر بر وفق تدبیر این بیچاره رفته باشد که راست آید ـ

متوقع ازان عطارد آسمان بلاغت آن که حدیثی که در عطف این عریضه بقلم احتیاج تحریر شده است به نظر شفقت باشتیاق تمام منظور فرمایند ، و درباب این محب که از ابنای جنس است ، اعانت نمایند ـ

اعدای مولوی به تیغ قهرمانی مقتول و مقهور و اولیای خدمت افزا به نصرت آسمان مظفر و منصور ، بحق من قال ''وأنزلنا الحدید فیه بأس شدید'' والسلام ـ

۱ـ در اصل : گرداناد ـ

(۸۳)

این مکتوب بجانب شرف الامراء نظام الدولة و الدین مقطع اجودهن در قلم آمد ـ

تا نظام امور عالم به انتظام ارباب سیف و اصحاب قلم باز بسته و جریان قلم و امضای تیغ برای تمشیت امور درهم پیوسته است امور دین و دولت برادر مکرم شرف الامراء والقضاة نظام الدولة و الدین جامع السیف و القلم ، مقطع اجودهن ناظم که مناظم شجاعت و کفایت را بدستیاری تیغ و قلم در مرکز استقرار جا داده است به تضمن احرازسعادت دوجهانی و ادراك بقای جاودانی منتظم باد ـ

بندهٔ درگاه عین ماهرو که مدحت و محمدت با وفور آرزومندی رسانید و نمود که خدمتگاران از دارالملک دهلی پیش ازین طلبیده شده اند ـ چون در ملتان وصول شد معلوم گشت که راه از اجودهن تا ملتان از سبب فساد کهوکهران مخوف است ، امید داشته می آید که به شجاعت و کفایت خداوندی رفع آن شر بوجهی بهتر خواهد شد و کارها به نظام و انتظام مقرون خواهد گشت ـ خاطر بر طرف ایشان متعلق است ـ چون در اجودهن برسند چنانچه لطف مولوی مقتضی باشد ، ایشان را به بندهٔ درگاه بر نهجی برسانند که شائبهٔ تردد و اندیشه نه باشد ـ منت فراوان در ذمهٔ کاتب متوجه گردد و عقود دولت منتظم باد ـ

(۸۴)

این مکتوب بجانب ملک الامراء نصر الدولة و الدین احمد شرف کاتب مشرف در قلم آمد ـ

تا ملت حنفی و ملت حنیفی را بذات احمد شرف خواهد بود و

صحایف نهاد اشراف روزگار بلطایف کتابت و کاردانی آراسته خواهد نمود ، ذات حمیده صفات صدر محترم ، خواجهٔ محتشم ، منبع لطف و همم ، احمد شرف که ارباب کتابت و اصحاب دراست را از وجود وافرفضل و جود او افتخار ، و اهل بلاغت و براعت را به عنصر شریف او ابهت و استظهار است به کسوت مجد و معالی آراسته باد ، بحق من قال ''ومبشراً برسول یأتی من بعدی اسمه احمد'' ۔

عین ماهرو که بواسطهٔ معرفت مولوی پای بر شرف سعادت و دست در شاخ رجاء استوار گردانیده ، و زبان به محامد و مناقب آن مجلس گشاده ، و در موقف اخلاص به قدم اختصاص راست ایستاده ، خدمات وافره و مدحات متوافره که تبلیغ آن ممهد بنیان و موالات و مؤکد ارکان مصافات تواند بود تعریض کرده و نمود که چون از لطایف سبحانی و الطاف خفیهٔ ربانی در ایام سابقه معرفت خداوندی که در مبدء فطرت بسبب اتصال ارواح قرب تمام داشت در حیز ظهور آمده و صبح دولت عرفان مولوی از افق مراد طالع شده ، دیده و دل این کهتر را نور و سرور روی نمود و به محاورت و مجاورت آن خدمت مشغوف گشته و از عمر همین ایام که در شرف مصاحبت و مصاحبت شرف مصروف شد ، محسوب داشت و بدین نعمت متلذذ می‌بود تا فلک دوار و چرخ جفا کار برمقتضای ع :

وأی نعیم لا یکدره الدهر

عادت و سیرت خود ظاهر گردانید و افتراق جسانی بوجود اتصال روحانی حاصل شد ۔ شعر :

تباعد ذات البین لیس بضایر إذالم یکن بین القلوب تباعد

اما تن ضعیف و حواس ظاهره که ازین نعمت محروم مانده اند در قلق و اضطراب ، نائرهٔ شوق در ضمیر سینه بدین حد در التهاب است که ع :

أحر نار الجحیم أبردها

به سورت و فورت آن هیچ آتش نسبتی نه دارد ۔ با این همه عین رضا به رهگذر فضل الهی داشته و اجابت را بر مقتضای ''ادعونی أستجب لکم''

منتظر و مترقب بوده ، تا ملاقات شرفِ دودمان و دودمانِ شرف دست دهد و بر قضیهٔ ''العود احمد'' پای از سنگ نامرادی فراق بیرون آید - ''و کان ذلک علی الله بعزیز'' -

متوقع آن که این محب را در سلک مخلصان خود منسلک دارد و دقیقه‌ای از صرف عنایت و بذل رعایت دربارهٔ این کهتر فرو نه گذارد تا شرف و افتخار و تقویت و استظهار روزگار این کهتر را دریابد - ذات شریف مولوی که بحلیهٔ شعر:

قد شرف الله أرضا أنت سا کنها و شرف الناس إذ سواک إنساناً

مشرف است از شرف زوال مصون باد -

(۸۵)

این مکتوب بجانب ملک نظام‌الدولة والدین احمد عمدة الملک درقلم آمد -

---

تا غواص قلم کتاب عطارد بنان از بحر مداد به مدد طبع فیاض در انشاء و استنباط خواهد بود و بر طبق صحیفهٔ ابداع صفیحهٔ اختراع در نظر مبصران جواهر زواهر معانی عیان خواهد نمود ، قلم سحر پرداز و خامهٔ عیسوی اعجاز بدست نور دیده و چراغ دودهٔ عمدة المملک احمد محمد خصال که بارث و استحقاق پای بر دست دیوان انشاء نهاده و عطارد بمحمدت او زبان ثناسرائی گشاده است ، جاری باد ، بحق من قال ''ن‌والقلم و ما یسطرون'' -

عین ماهرو چشم امید برای دوام دولت آن دودمان براه‌گذر فضل الهی نهاده و در موقف اخلاص آن خاندان چون تیر فلک راست ایستاده ، صحایف تبلیغ خدمت به لطایف دولت‌خواهی آراسته گردانید و نمود که فرمان معاری لوهور که دربارهٔ خدمت گاری از وفور عواطف و فرط عوارف مرحمت شده است و سواد آن مستقیم گشته در دبیرخانه بر خواجه شرف الدین نظام مانده -

التماس آن که به تاریخ نبشتن و فرستادن فرمان اطلاع دهند ، به منن فراوان مقابل افتد ، در مزید مجد و معالی باد ، والسلام ـ

(۸۶)

این مکتوب بجانب حسن‌الدولة والدین در قلم آمد ـ

محب وافی وداد و متحد صافی اعتقاد عین ماهرو که رقم اخلاص مولوی بر صحیفهٔ خاطر نگاشته ، تحف خدمات و طرف مدحات از کمال شوق و آرزومندی که از خاطر مشتاق لقا بر آید و از مطالعهٔ آن بوی وفا آید ، ارسال کرده و نمود که آرزومندی طلعت میمون خداوندی چون اشفاق ذات شریف فراوان و الطاف عنصر لطیف بی پایان است ، و برای دریافت این آرزو به تضرع و زاری از حضرت صمدیت مسألت نموده می آید ـ علی احسن الحال به عز اجابت مقرون گرداند ''بمنه و کمال کرمه'' ـ

عقد خدمت مبنی بر آن که درانچه بندهٔ درگاه از بهروج به حضرت فلک مرتبت رسید و دولت زمین‌بوس درگاه سپهر جاه حاصل شد ، یک نفر از ملک منتجب الدین سلمه الله میوه‌ای که خدمت خداوندی فرستاده بود رسانید ، و خود آثار شفقت که ثمر کرم طبیعی آن خدمت است متواتر می رسد ، و اشفاقی که خدمت خداوندی فرموده است از آیندگان آن طرف و از مکتوبات که از دارالملک دهلی می رسد ، متواتر روشن می شود ـ از مکارم اخلاق همین نوع متوقع و منتظر باشد ـ

درین وقت بندهٔ درگاه برای پرداخت مصالح ملتان درخطهٔ مذکور آمده است و بدان مشغول شده و چندگاه از سبب ازدحام مصالح در ارسال مکتوبات باهستگی رفته ، به کرم قلم عفو پر صحیفهٔ تقصیرات محب کشند و قاعدهٔ حسن عهد و رعایت عینیت چنانکه معهود ذات ستوده صفات مولوی است ممهد داشتن فرمایند و برای اهتمام مصالح از پیوستگان این محب که

بخدمت التجا کنند مدد و معونت برقرار سابق بر ذمهٔ کرم خویش واجب و لازم تصور فرمایند ، والسلام ـ

(۸۷)

این مکتوب بجانب ملک الشرق بهاء الحق و الدین قادری در قلم آمد ـ

زندگانی مجلس علیای خداوند ملک ملوک السادات ، جامع المکارم و السعادات، افضل اولاد مصطفی ، اکمل احفاد مرتضی ، ملک دنیا و عقبی ، خلاصهٔ سر ''قل لا أسئلکم علیه أجراً إلا المودة فی القربی'' شمس الشرع و الدین ''ادام الله دولته فی الدارین'' فراوان شاد باد ـ مشرب معین و ایزد متعال در جمیع احوال ناصر و معین ، بحق النبی و آله اجمعین ـ

بندهٔ درگاه فیروز شاهی که سلطان خاور به پابوسی این درگاه مباهی است ، اعنی عین ماهرو نائب ملتان که عین رجای او بکحل اخلاص آن مجلس قریر ، و نهال وجود او بزلال مذاکرهٔ آن جناب تازه و نضیر است عین عبودیت که کامل العیار است بر عین تبلیغ نهاده ، و بدان اعیان زمان و عین منافع تن و جان روشن گردانید که چون احدوثهٔ جمیل و صیت محاسن علیا که باصبای تیزتک هم عنان و دبور تیزگام شریک عنان است ، بلکه تیز تر ازان و این نظم در شان آن است :

بريد صيت تو در قطع ساحت عالم قبول می نکند وهم را به همراهی

و فوحات مکارم موفوره و نفحات مراحم نامحصورهٔ آن جناب ملوک مآب علی التواتر والتوالی مشام خاص و عام را معنبر و معطر می گرداند ، و ذکر اخلاق کریم و اکرام عمیم بارگاه علیا بالغاً ما بلغ به مسامع همگنان می رسد ـ علی الخصوص طبقهٔ تجار که یگان یگان ثناء گویان بی طمع اند ، همواره ازان جهت بخور ثنای حضرت که غیرت مشک است خروار بخروار درین دیار می آرند و دل و دماغ اهالی این زمین خوش و خوشنود می باشد ـ

نور ز خورشید نباشد غریب رایحه از مشک نباشد عجیب

بندهٔ درگاه بر قضیهٔ ''الاذن تعشق قبل العین'' احیاناً متعطش آن حضرت که مورد زلال افضال و منهل جود و نوال است، چنان گشته که زمام تمالک و خطام تماسک از دست رفته، اگرچه تن دور است اما بجان و دل که خلاصهٔ فطرت انسانی است، در مقام قرب و حضور، بیت:

گر ز درت[1] غائب است جسم طبیعت پذیر
بر در تو حاضر است جان طریقت گزین[2]

و زمان دراز است که سواد مصافات آن مجلس در سویدای دل تمکن یافته، بدین بواعث و دواعی خواسته می شد که درر غرر اخلاص که در صندوق دل مکنون و مخزون است بر طبق آز و نیاز برای اظهار خلوص و عبودیت عرض کند، اما حشمت عالی از جرأت مانع می آید و به زبان با خود گفته می شود، بیت:

فتراک او بلند تر از چتر سنجر است
دست چو من کسی به ردایش کجا رسد

اما باعثهٔ عنایت عنان ارادت و اختیار از دست بربود، بضرورت در عرض این عریضه بسالت نمود و بر حسب آنکه مصراع:

خاشاک نیز بر دل دریا کند گذر

بر خواطر خدم آن مجلس یاد داد تا در زمرهٔ خدام مخلص بر قضیهٔ آن که مصراع:

در سلک می کشند جواهر و شیشه را

انسلاک یابد و به شرف تشریف امثلات شریف که فخر اسلاف و شرف اخلاف تواند بود، مشرف گردد - اگر بمساعدت بخت این ملتمس به عز اجابت پیوندد و این کهتر بخدمت أليق مأمور شود بیت:

ازان طرف نه پذیرد کمال تو نقصان
وزین طرف شرف روزگار [باد و جهان ؟][3]

۱- در اصل: از در تو -
۲- در اصل: گزیر -
۳- در اصل: و ازین طرف شرف روزگار باشد -

(۸۸)

این مکتوب بجانب ملک کبیر امیر طغاجی در قلم آمد ـ

زندگانی امیر کریم و کبیر، سوید و منصور، مجاهد و مرابط، مقسط و غازی، أریحی و عادل و باذل، امیر طغاجی که اعلای معالم شریعت و احیای مراسم سنت را چنان شعار و دثار خود ساخته است که داد عدل و انصاف داد، و نهاد پاک او بر شمائل رضیه بر نمطی مجبول است که بجای جور و اعتساف بنیاد انصاف و انتصاف نهاد:

بنیاد شرع و قاعدهٔ دین و رسم داد
اندر زمان که میر طغاجی نکو نهاد

''ادام الله عدله و إحسانه و ضاعف فضله و امتنانه'' در اشاعت معدلت و اذاعت نصفت فراوان شاد باد، بحق من قال ''إن الله یأمر بالعدل والاحسان'' ـ

عین ماهرو که دیدهٔ رجای او بنور عدل منور باد، خدمات که منبی از فرط اتحاد و مشعر بر کمال اعتقاد تواند بود تبلیغ کرد و نمود، چون ذات ستوده صفات میر خدمت امیر معظم بر جادهٔ عدل که ''عدل ساعة خیر من عبادة ستین سنة'' ثابت و راسخ است، بر صراط قویم شریعت و منهج مستقیم شرعت چنان مقیم است که در آن دیار که بغی و فساد بود شعار شرایع را چنان شائع و مستفیض گردانیده است که متعدیان و متغلبان را از اوج ظلم به حضیض مذلت رسانیده ـ کافهٔ رعایا و عامهٔ برایا در ظل ظلیل رأفت و مظلهٔ تربیت و عاطفت مرفه‌الحال و آسوده و خوشنود اند ـ الحمدلله الذی هدم قواعد الجور والطغیان و مهد بنیان العدل والاحسان ـ

باستماع این صیت خوشی و خبر دلکش بندهٔ درگاه متعطش لقای امیر معظم شده، چه امیری که بدین خصلت موصوف و بدین شمایل معروف بود، نظر بروی او کردن محض عبادت است و نیز سبب تأکید محبت آن است که خدمت امیر را با خداوند عالم اخلاص تمام است و دیگر وسیلت آن که حق تعالی همسایهٔ نیک بجای همسایهٔ بد روزی داد ـ ''الحمدلله علی هذا النعیم و الکرم العظیم'' ـ

بنا برین سوابق هدیه‌ای که موجب ازدیاد محبت است بقدر قدرت خود، نه بر انداز عظمت آن موقر ، فرستاده شد ، به لطف قبول فرمایند - ''والسلام علی من اتبع الهدی'' -

(۸۹)

این مکتوب بجانب ملک الامراء تاج الدین محمد حاجی
علم بک خاص در قلم آمد -

تا جود و مروت و احسان و فتوت در جمیع ادیان محمود خواهد بود و اعتماد بر سخاوت ذات کامل حال را زیب و زینت خواهد افزود ، بساط ملک ملک صفات قاطع الکفرة والمشرکین قامع الفجرة والمتمردین ، سپه‌کش زمان تاج الدولة والدین علم بک خاص منشأ عطاء و کرم ، مبدأ سخا و نعم ، در نعمت بی منتها ''وذلک فضل الله یؤتیه من یشاء'' باقی باد ، بحق من قال ''الذین ینفقون أموالهم فی سبیل الله'' -

محب و متحد و هوا خواه معتقد ، عین ماهرو خدمات وافره و مدحات متواتره رسانید و نمود که فرزند خطیر الدین نوح ''أسعده الله فی الدارین'' با چند سر اسپ بجهت فروختن بدان طرف متوجه شده است ، منتظر آن که او را به نظر شفقت بینند و در خریدن و فروختن اسپان و اشیاء چنانچه معتاد ذات ستوده صفات است رعایت احبانه به تقدیم رسانند -

چون بر مکارم مولوی و مراحم اخوی وثوق تمام بود زیادت اطناب نرفت - در ازدیاد مجد و معالی تا انتهای ایام و لیالی باقی باد ، والسلام -

(۹۰)

این مکتوب بجانب فخر شادی در قلم آمد -

تا فخر ارباب کیاست و اصحاب درایت به امانت و جود و بخشش و

شرف ابنای روزگار به کاردانی و دانش مربوط خواهد بود ، ذات شریف و عنصر لطیف خداوند و برادر ، فخر اشراف زمان ، فهرست جریدهٔ جود و احسان ، فخر الدولة والدین ادام الله مفاخره ، به کسوت مجد و معالی و خلعت(۱) فضل لایزالی مشرف و مکرم باد ـ ''بحق محمد واله الأمجاد ـ''

عبدالله محمد شرف المدعو به عین ماهرو که شرف افتخار به دولت خواهی صدری دارد ، خدمات وافره و مدحات فاخره تبلیغ کرده و نمود که چون کار اتحاد بوحدت کشیده و پایهٔ محبت بشرف یگانگی رسیده است اگر در ذکر شوق که عرصهٔ بیان او بی‌پایان است شروع شود ، و در شرح آرزومندی که عالم نیازمندی را فراگرفته است مشغول شود ، نزدیک ارباب بصیرت مستحسن نمی نماید و از تقریر آن بوی مجانبت آید ـ چه این نوع شائبهٔ تکلف و ریاء دارد و دست‌فرسودهٔ اهل روزگار از یار و اغیار شده است زیراکه هر اهل و نا اهل ، موافق و منافق ، همین اسلوب در صدر مکاتبات رعایت می کنند ـ بحمد الله تعالی کتاب موالات این مخلص از بن علامات مبرا است و بحلیهٔ صفا و مصافات محلی و برهان دعوی اخلاص و مصداق معنی اختصاص این دوستدار و صدق مقال ضمیر منیر خداوندی گواه حال است ـ هم از باطن مبارك تفحص فرماید و بغور این بیت برسد ، بیت :

شرح الهوی ما أدرکته کتابتی فالقلب عندک ما سألت تقرر

بحکم ضرورت از قضیهٔ فراق و شرح بیان اشتیاق اعراض کرده و شمه‌ای از اغراض و مجاری احوال بر بنان قلم باز نمود ، و آن اینست که در مجلس اعلی لا زال عالیاً ذکر جدکاری و کفایت خداوندی بخیر بود که دران محل نه بقدر قدرت و مکنت خداوندی ، این دوستدار بتقدیم رسانید ـ بر کیاست و جدکاری خدمت صدری وثوق و اعتماد تمام شده است ـ باید که در پرداخت مصالح بر وفق مزاج و احکام برآمده درکار خدایگانی رسوم جد و اجتهاد بجای آرد و وظایف شکر و تمهید قواعد مصالح و کارگزاری مرعی دارد تا مستوجب مزیت نعم و مزید کرم گردد ، والسلام ـ

۱ـ در اصل : خدمت ـ

(۹۱)

این مکتوب بجانب مسند عالی اعظم همایون خواجه جهان دام عالیاً در قلم آمد ـ

بندهٔ درگاه اعنی عین ماهرو که چشم مسألت او به نور اجابت مولوی که عالم از وجود او در عین ضیاء و جهان از طلعت او به ابهت و بهاست منور ، و عواطف موفور و عوارف نامحصور دربارهٔ او ثابت و مقرر است ، عین عبودیت بر مقام طاعت می ساید ، و بر ضمیر منیر و خاطر نیر تأثیر خداوند باز می نماید که مبلغ پنجاه هزار تنکه انعام که بواسطهٔ الطاف واکرام صدری بندهٔ درگاه را فرمان شده بود ' بر وقت گذرانیدن کیفیت بیست و پنج هزار تنکه ازان جمله در دارالملک دهلی تعیین شده و پروانه موشح بامضای مسند عالی اعظم همایون خواجه جهان دام عالیاً اصدار یافته ـ

چون همه از آثار رحم و نتیجهٔ کرم خداوندی است ایراد مثل ''هذا من برکة البرکات'' ملایم و مناسب نمود و خدمت‌گار را استظهار و اعتضاد بحصول پیوست و به‌یقین تصور کرده که بر قضیهٔ ''إتمام المعروف خیر من ابتدائه'' از مساعی آن ذات خیر این مبلغ نقد ملتان به بندهٔ درگاه خواهد رسید و ذمهٔ بندهٔ درگاه را تا انتهای بقا مرهون کرم و ممنون نعم خواهد گردانید ، صحایف مجد و کرم و صفائح لطف و نعم مولوی به رقم خلود و دوام مرقوم باد ـ

(۹۲)

این مکتوب بجانب امیر الامراء ملک فخرالدین در قلم آمد ـ

تا فخر ارباب تیغ و قلم در خواطر مقرر ، و شرف اصحاب علم و علم

بر صحایف ضمائر مصور است ، جراید مفاخر و دفاتر مآثر آن فخر صدور و اشراف ، منبع جود و الطاف ' اعنی فخر الدولة و الدین ' صاحب المجد و المعالی ادامه الله تعالی ' به امضای بقای جاودانی و رقم دوام کامرانی موشع و آراسته و مرقوم و اعدای دین و دولت مقهور و معدوم باد ، بحق من قال ''ن والقلم وما یسطرون'' ۔

محرر رسایل اخلاص و مقرر مقالات اختصاص عین ماهرو که به دولتخواهی آن ذات مکرم و عنصر معظم مفتخر و مباهی و در مقام مخالصت چون قلم راست ایستاده و زبان تیغ مثال به نشر محامد و مدایح مولوی گشاده ، فتح زبان قلم خدمت مقرر رای ثاقب و رویت صائب کرده و نمود که دولتخواه را بوجود آن خدمت استظهار و اعتضاد کلی است و جملگی اصحاب و احباب قدیم از دولت صدری که هر روز بر ترقی باد ، بهره مند و محظوظ آمدند ، تا به سوابق اخلاص و لواحق یگانگی چرا باشد که دولتخواه به حسن عنایت و وفور رعایت مخصوص نباشد ، بیت :

بر جمله ببارید سحاب کرمت باران ببود بر ره و بر ما نه چکد؟

(۹۳)

این مکتوب بجانب برادر فخر الدولة والدین در قلم آمد ۔

هر دولت که خاتمهٔ آن بخیر مقرون شود و هر سعادت که از آسیب شقاوت مصون بود ، قرین ایام و رفیق اعوام ذات ملک صفات برادرم صدرالاکابر والاماجد ذوالمناقب والمحامد فخرالدولة والدین مفخر الاشراف و مجمع الالطاف ''ادام الله مفاخره'' باد ، و آفریدگار در کل احوال یار و نگاهدار ۔

محب وافر وداد و متحد متواتر اتحاد عین ماهرو که محامد برادری ورد زبان و رقم اخلاص بر لوح جان دارد ، خدمت و اخلاص با وفور

اشتیاق برسانید و مقرر ضمیر و خاطر خطیر صدری گردانید که اشتیاق لقای برادری چون اشفاق و مکارم اخلاق آن خدمت از همه حدها افزون و از دریافت تحریر و تقریر بیرون است - چون ایام فراق آن خدمت طول و عرض تمام دارد ، یک روزه جدائی را بغایت صعب می پندارد ، بیت :

یک روز بی تو مارا صد سال می نماید
زینجا قیاس می کن باخود حساب سالی

حق سبحانه و تعالی اسباب ملاقات برادری در ضمن خیریت جانبین مهیا گرداند - ''وهو ولی الاجابة'' والسلام -

(۹۴)

این مکتوب بجانب خواجه نظام‌الدولة والدین در قلم آمد -

تا نظام امور عالم به اقلام اصحاب حساب و ارباب الباب وابسته والتیام مصالح بنی آدم باعتضاد خداوندان شمشیر و قلم بهم پیوسته خواهد بود ، امور عزت برادری خواجه نظام‌الدین ''نظم الله عقد دولته'' در غایت نظام و نهایت انتظام باد ، بحق من قال ''علم بالقلم'' -

ناظم نظم دعاء و ثناء عین ماهرو که دور درس اخلاص منظوم محامد برادری تکرار کرده درر منورهٔ خدمت ایثار کرده و نمود که احوال بکرم الله تعالی منتظم و مناظم‌امور حسب ارادت مشکور -

عقد صحیفه مبنی بر این‌که سیزده موضع دیه آبادان برای انتظام معاش مخدرات وافرعصمت اعنی بنات ملک الشرق والوزراء قوام الملک ''اعز الله انصاره'' که نظام امور ملک و ملت و قوام مصالح دین و دولت به دعوات ایشان در ازدیاد و اعتضاد باد ، تعیین شده - درین باب فرمان همایون اعلی اصدار یافته است ، بر وفق اطلاع آن مسند عالی اعظم همایون خواجه جهان صحیفه ارسال نمود - این دیهای آبادان به سید تبریزی که قاصد برای انتظام است ، آباد باد -

(۹۵)

این مکتوب بجانب برادر عزیز معزالدولة والدین در قلم آمد ـ

عزیز بی زوال ومعز لم یزل و لایزال عزت را بذات وافرجود صدر عالی قدر معزالدولة والدین که عرض شریفش بکسوت اعزاز معلم و عنصر لطیفش به طراز دیانت مطرز است مظهرشریعت دارد ، بحق من قال ''وللہ العزة ولرسوله'' ـ

عین ماهرو که عمر عزیز را بدولتخواهی و اخلاص مجلس صدری معزی الیه گذرانیده است مقام عبودیت به نیت عزت می بوسد و باز می نماید ازان روز که این محب از عز مشاهدهٔ ذات عزیز الوجود صدری محروم مانده روز بخونخواری و شب به بیداری می گذراند و به تأسف تمام می گوید ، ع :

دریغ عمر عزیزم که رایگان بگذشت

و از حضرت عزیز بصد خواری و زاری زمان ماضی که بمحاوره و مجاوره خدمت مولوی گذشته است مسألت می نماید به عز اجابت مقرون باد ، ''وما ذلک علی الله بعزیز'' ـ

غرض آن که اخبار اعزهٔ شهر ''اعزهم الله فی الدارین'' متواتر نمی رسد ، بدین سبب و موجب عمر عزیز ناخوش می گذرد ـ اگرچه از قبضهٔ اقتدار ''ذلک تقدیر العزیز العلیم'' بیرون ، اما ضعف بنیت بشریت تن ضعیف را در ورطهٔ عز و شقاق می دارد ، و قطرات حسرات برخسارهٔ ندامت و خسار می بارد ، بیت :

جزای آن که نه گفتیم شکر روز وصال
شب فراق نه خفتیم ز انتقام خیال

متوقع ازان عزیز کردهٔ خدای عزیز که به جاه و عزت خود و بجان ملک عز الدین مکتوبات اعزه کاتب از کهتر زادهٔ خود بستاند ، و در

و در مطاوی مکتوبات خود ارسال نماید ، و این معنی سبب ازدیاد عز دارین تصور فرماید ـ صحیفهٔ بقاء و صحیفهٔ مجد و ثنای مولوی به رقم خلود مرقوم باد ، آمین!

(۹۶)

این مکتوب بجانب شمس الدوله والدین خواجه محمد تاج در قلم آمد ـ

تا روی روز عالم افروز از انوار خور است ، و انسان عین و عین انسان را درخور است ، شمس شمایل و بدر فضائل آن شمس آسمان بلاغت و بدر سپهر براعت اعنی شمس الدولة والدین محمد که تاج هامهٔ معانی و عین بوستان سخن دانی است ، از مطالع بقای جاودانی و مشارق کامرانی طالع و لامع باد ، بحق ''وجعل الشمس ضیاء''ـ

ملحوظ عین وداد عین ماهرو که در آرزوی دیدار آن عین اعیان زمان همه چشم شده است و خیال جمال بی مثال آن مردم دیدهٔ مردمی را در مردمک دیده بجای سواد عین جا داده و دل و زبان بهوا و ثنای اخوی بسته و گشاده است ، تحف تحیات که اشراق آن حدقهٔ محبت را روشن گرداند و طرف تسلیمات که نسیم آن بوی محبوب به محب رساند ، از حدیقهٔ نظم :

سلامی کروض الحدب جادله الصبا　　سلامی کخد الورد جمله الندی

رسانید ، و مقرر ضمیر نور بستان فصاحت گردانید که مفاوضهٔ روح آسا و مکاتبهٔ روح افزای برادری که عنوان نامهٔ زندگانی و دیباچهٔ کتاب شادمانیست بدین متعطش برسید ـ بورود آن ورد دل که از سموم فراق ذبول یافته [بود] ازسر نضارت یافت و بدیدن آن چشم حیات را روشنائی و جسم بقا را توانائی و زبان فرح و سرور را گویائی نمود ، بیت :

فقلت له أهلا و سهلا و مرحبا　　بخیر کتاب جاء من خیر کاتب

و هر که از اعیان افاضل و افاضل اعیان در مطالع و مقاطع آن به عین امعان و ایقان دید ، انگشت تعجب و حیرت بدندان حسرت گزید و گفت ، لله در کتاب ، لله در کتاب :

ورد الکتاب من الجیب إلی الجیب جاء الدواء إلی المریض من الطبیب

و از مطاوی آن اخبار سلامتی ذات ستوده صفات برادری و عنصر لطیف سر خداوندی و برادر تاج الدین که سرآمدهٔ اتقیای روزگار و خلاصهٔ جماهیر احرار است روشن شد - حمد موفور و مدح نامحصور مر مالک‌الملک را تعالی و تقدس گفته آمد - از مطالعهٔ نامهٔ میمون برادری که سراسر لطف و لطایف بود ، دوای آرزومندی و بواعث نیازمندی بر خطهٔ وجود چنان والی و مستولی شد که تن را طاقت صبر و شکیبائی نماند ، و خواست تا چون صبا بشتابد و سعادت ملاقات اخوی که رأس‌المقاصد والامانیست ، بلکه معادل حیات جاودانی است ، دریابد - اما عوایق و علایق که بخدمت پوشیده نیست ، عنان عزیمت از دست ارادت بستاند - چون در قضاء و قدر طینت وجود طرفین در قالب اتحاد ریخته اند و راح ارواح جانبین در اقداح وحدت آمیخته ، اگر در شرح اشتیاق شروع رود جام جهان نمای ''أنا من أهوی ومن أهوی أنا'' بشائبهٔ تکلف تغیر پذیرد و آئینهٔ مصفا ''نحن روحان حللنا بدنا'' رنگ زنگ تعسف گیرد ، بنا برین جاذبهٔ کمال شوق مهر سکوت بر زبان باز نهاده و بایراد و انشاد این مصراع شرح خود داده :

با وجودت ز من آواز نیاید که منم

چشم داشت آن که درین مسطور بنظر ''وعین الرضا عن کل عیب کلیلة'' نگرد و اگر بر خطائی عبور افتد به لطف و لطافت خورده نگیرد و بسلامی و پیامی که سبب بقای تن مهجور تواند بود یاد دارد ، بیت :

لولا التکاتب لن اقارت رملة ما عاش مفترقان حتی یجمعان

اسباب اجتماع طرفین محبت مهیا باد -

(۹۷)

این مکتوب بجانب کارکنان اچه در قلم آمد ـ

کارکنان معاملۀ اچه دام تائیدهم بدانید ، چون مالک الملک تقدس خلعت شفقت و مرحمت در تن خداوندی عالم ''خلدالله ملکه'' پوشانیده ، و بر جهانیان قادر و مالک گردانیده ، و بر افاضت عدل و احسان و اشاعت فضل و امتنان توفیق ارزانی داشته و رقم ''الشفقة علی خلق الله'' بر صحیفۀ ضمیر مبارک بقلم ''سبقت رحمتی علی غضبی'' نگاشته ، از نتائج و ثمرات این مقدمات چندان رحمت غریزی و کرم طبیعی در ذات همایون خدایگان زمین و زمان ، خسرو سکندر تمکین ، سلیمان مکان مرکب است که به شرح احتیاج نیست ، ع :

بماهتاب چه حاجت شب تجلیٰ را

غرض این کلمات آن که بتاریخ چهارم ماه رجب ، رجب قدره ، روز پنجشنبه نسخۀ توقیعات همایون اعلی بر خان جهان متضمن فتح لکهنوتی و نصرة اولیای دین و دولت رسید ـ در مطاوی آن مندرج بود که چون حضرت خدایگان بنوید فتح آسانی قصد حصار آکداله فرمود ، لشکر جرار بعدد مور و مار محیط این حصار شده و هم در روز اول که اجازت جنگ نبود دهکران و بازاریان و نظارگیان که پیش افواج و لشکر منصور به تماشا رفته بودند ، پنج هزار نفر مرد بنگالی را به زخم تیر وهم رفتار و تیغ آتش شرار مجروح کردند و پانصد نفر بر جا کشته شدند ـ دیگران میان حصار فرار نمودند و بردن جان را بهزیمت غنیمت شمردند ـ فی‌الجمله سکندر شاه پسر سلطان شمس الدین و خانان و ملوک و امراء و سایر سکنۀ لکهنوتی به عجز و اضطرار پیش آمدند و خلعت جان بخشی که از خودی و خودداری نتواند بود ''والجود بالنفس اقصی غایة الجود'' التماس نمودند ـ حضرت خدایگانی که بر محض مهربانی مفطور و مجبول است ، عجز سکندر شاه ، ازین سبب که سلطان شمس الدین پدر او را به

شرف مواخات مشرف گردانیده بودند و عجز جملگی خلق ازین جهت که دماء و فروج ایشان محفوظ و مصون ماند ، و این نام نیک ابدالآباد باقی باشد ، قبول فرمودند ، و جان بخشی مخصوص گردانیدند ـ سکندر شاه پیلان کوه پیکر و خجسته منظر که نادرۀ زمان و عجوبۀ عصر و اوان بودند با تحف موفوره و طرف نامحصوره و خدمتی بدرگاه عالم پناه چندان فرستاد که مهندس عقل و محرر فکر از احصای آن قاصر ماند ، چنانچه در نسخ توقیعات و نسخ احادیث همایون اعلی مبین و مقرر است ، از مضامین آن روشن خواهد گردید ـ

اعلام رفت تا این فتح نامۀ شگرف ''علی ملاء من الناس'' بر خوانند وطبل های شادیانه بیست و یک روز بنوازند و این عطایای هنیه و مواهب سنیه را به شکر پیش آیند تا بر حکم'' الشاکر یستحق المزید'' مستوجب مزید معالی گردند ' الله وحده'' ـ

(۹۸)

این مکتوب بجانب شهاب در قلم آمد ـ

شهاب رو بتافت ، چابک سخن که نه مرد است نه زن ، بیت :

نه در حساب زن آمد نه در طویلۀ مرد
اگرچه هر دو صفت حاصل است خنثی را

ندا نداد بکثرت لاف و قوت گزاف که 'در کارخانۀ خدمتی دست شره از برای محض طمع خود دراز کرد' آخر چه کرد چابکی و دل کشی ، پای مردی و دست کشی ، که درین کار می نمود و ساحت هوا را به ذراع مجال گرگ می پیمود ، درین کارزار ، بیت :

جولان گری سمندت این بود انداختن کمندت این بود

زهی رواج کار و زهی گرمی بازار ، ناپخته سوخت ـ مگر دیگ

چوبین بود که بر آتش هوس نهادی و یا سودای خام بود که بد دماغ خود جای دادی . مرد ناتمام ، نه پخته نه خام ، این قدر ندانستی که درکار امیران این از رسوائی بیرون نیست - در محل باز پرس نزدیک و خویش و بیگانه یکی است - اگر بمکابره درآئی که "ندانستم" از چونتو مرغی زیرک باور دارد ؟ و اگر بمعذرت گرائی که "دنبال غرض خود بودم" همه کس راست پندارد - چه نظر مردانه در جستجوی امر که سرقهٔ تقریر داشت پابند بودی و عنان تمالک ازین دست قلم سحبان شیم به عنان گیری بربودی ، شاهد این مثال و برهان این اقوال همین بیت ، ماجرای ترا چه داد می تواند بود :

مرغ زیرک که می رمید از قید   با همه زیرکی بدام افتاد

تا آنکه ترا برأی برگزیدند و بجهت غرض درکار کشیدند ، مگر این کار از تو نیاید ، بیت :

بلبل تو نه ای کز تو نواها شنوند
آخر تو چه مرغی و ترا با چه خورند ؟

حاصل کلمات و نتیجهٔ ملاقات آن که استفتاهاً و خط وثیقت که بدیوان داده خارج ، سی و هفت پارچه به هارون برد که باوردها برسانیده و به میران تسلیم نموده ، و او به هارون بر حکم میران به طلب می آمد و چیزی و روسال علیحده است ، چنانچه تذکرهٔ مفصل ارسال افتد ، برین نوع که غضبات سودی می دهد ، این کار تو چگونه مقرر خواهد ماند ، ای شهاب کار خود به نکوهش برده بودی ، اما چه توان کرد راستی درکار نفرمودی ، و بر بساط امانت کم باختی ، و برای غرض خود باهمه در ساختی ، هیهات هیهات ، بیت :

برده بودی و دولت آمده بود   چون تو کم باختی کسی چه کند

رسم و آئین من همه راستی و شیوه و هنر تو همه خلاف ، و راه راست نشتابی ، بیت :

راستی خویش نهان کس نه کرد   بر سخن راست زیان کس نه کرد

گر سخن راست بود جمله در تلخ بود تلخ که "الحق مر"
گر بسخن راستی آری بجای ناصر گفتار تو باشد خدای

فی الجمله آنچه بر حکم میران بر تو جامهای سلطانی و جامهٔ اینجانب که هم از روی معنی حکم جامهٔ سلطانی دارد و برای کار پادشاه جهانیان صرف می شود باقی می ماند ، به تعجیل مرتب کناند و متعاقب بفرستد ، در شفقت و تربیت بر تو وا ماند ، و الا خود را زیان کرده باشد ، زیادت اطناب نرفت ، والسلام ـ

(۹۹)

این پروانهٔ هالکان در قلم آمد ـ

مقدمان هالکان که خدا شاهد اطاعت اولی‌الأمر را بایشان روی گرداناد و سر معنی " اطیعو الرسول واولی‌الأمر منکم " بگوش هوش شان رساناد ، بدانید [که] جام جونا که مالک الملک او را بر جادهٔ رشاد دارد و از بیداء نقض سواثیق به صحرای بقای عهود آرد و بحلیهٔ اطاعت و فرمان برادری و زیور مطاوعت و خراج گزاری زیب و زینت دهد و بانبهنیه که خسار را شعار و ادبار را دثار خود ساخته است ، و در نقض عهد خود که در جمیع ادیان محرم است ، اقدام نموده ، و از حدیث نبوی "ما نقض قوم ن العهد إلا و سلط الله علیهم عدوهم" غافل بود ـ شیخ الاسلام قدوة الانام صدر الحق والشرع والدین که صدر صفهٔ شریعت و رکن کعبهٔ فتوت است ، و سید جلال الدین بخاری را که اخلاق او معجزهٔ باقی حضرت رسالت صلی الله علیه وسلم است درمیان آورده بودند و چنان عرضداشت محمول کردند که ولایتی که در تصرف داریم همه وقت در وجه حشمها و خدمتها درین دیار بمصرف می رسد ، و بخزانهٔ موفور چیزی واصل نمی شود ـ اکنون ما بندگان رعایا فرمان برادریم و از راه معنی لشکر اسلام هسیتم ـ هر چه درین حدود این لشکر

میکرد ، بکنیم تا گجرات و سکهر هر جا که بمعنی فرمان رسد اطاعت بنمائیم و پنجاه سر اسپ که قیمت آن یک تنکه باشد به بارگاه برسانیم ، هم غرض لشکر و هم غرض خزانه حاصل باشد ـ چون شیخ الاسلام و سید جلال الدین مخصوص اند ، بر مبنای حسن ظن کلمات مموه ایشان را راست پنداشتند ، و ایشان را مسلمان انگاشته ـ خداوند عالم بکرم عمیم عرضداشت ایشان را به عز اجابت مقرون گردانید و به امن و امان اختصاص داد ـ

ایشان یعنی بعضی مقدمان تهته هم در مبدء کار به سیه کاری و نقض عهد بر مبنای ''اوله اکدر'' دزدی پیش نهادند و اسپان که قبول کرده بودند نه فرستادند و در سلک ''الذین ینقضون عهد الله من بعد میثاقه و یقطعون ما أمرالله به أن یوصل و یفسدون فی الأرض اولئک هم الخاسرون'' منسلک شدند ، بسبب این نقض عهد بر بندگان دولت واجب بود از مکافات بر ایشان رسانند ـ و چنان تدارک کنند که انتباه و اعتبار حاصل آید و از تیغ آتش بار دمار از نهاد آن خاکساران بر آرند ، و چون ایشان خون بر خاک خواری به بینند باد نخوت که در دماغ ایشان جا گرفته است بضرب و طعن برون آید ، اما چون جماعت مسلمانان از صغار و کبار و عبید و احرار که در این سر با این مخالفان نه بردند و بحکم عجز میان ایشان مانده اند و حکم ''والمستضعفین من الرجال و النساء و الولدان الذین یقولون ربنا اخرجنا من هذه القریة الظالم أهلها'' گرفته اند بنا برین بمحاربه و مقاتله و استیصال آن دیار حکم نه شد ـ نباید به مسلمانان که بعجز مانده اند مضرت رسد ـ سبب حلم و اغضاء و مدار ابقا بر این طبقهٔ اشرار این بوده است ـ این کوته نظران را بر تزویر جرأت و جسارت زیادت شد ـ و بانبهنیه در دار اسلام ما با لشکر مغل به غارت و تاراج در آمد و نفوس و اموال مسلمانان تلف و هدر کرد و من حیث الشرع در سلک قطاع طریق منسلک و نشانهٔ تیر ''انما جزاؤا الذین یحاربون الله و رسوله و یسعون فی الأرض فساداً أن یقتلوا أویصلبوا أو تقطع أیدیهم و أرجلهم من خلاف أو ینفوا من الأرض'' گشت و عاقبت این نیز و دیگر بی عاقبتان به قتل خواهند رسید ـ چه خلاف بر کلام

مجید و فرقان حمید ''لا یأتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه تنزیل من حکیم حمید'' تصور نه دارد - و سنت الهی برین است که هر شری که از کسی واقع و سانح می شود درو امهال باشد نه اهال - کما قال عز من قائل ''وأملی لهم إن کیدی متین'' اکنون حمیت اسلام برین باعث است که اطفای این نائرهٔ فساد به تیغ آبدار کرده و بالشکر های اسلام در قلع آن مدابیر بی تدبیر ، ناقض عهد ، قطاع طریق ''متوکلا علی الله و معتصما بحبل عنایته'' کمر جهاد بسته شود -

شما که هالکانید اگر به توبه گرائید و به استغفار و اعتذار آئید و با مسلمانان دیگر به امن و امان اختصاص یابید و از نهب و تاراج ایمن باشید و اگر از سر غفلت و ادبار این کلمات موعظت را به سمع انقیاد و امتثال نشنوید و بر موجب این پروانه نه روید ، چون لشکر اسلام به قهر و غلبه شمشیر انتقام کشیده در آید و بقتال و محاربت مشغول شود در آن محل میان بری و جانی فرق ممکن نباشد و از تیغ امان نیابد ، خون شما ریخته شود و زن و بچهٔ شما اسیر و دستگیر گردد و بر مسلمانان بدی رود که نه لایق حال مسلمانان است - از راه شفقت اسلام شما را اعلام ارزانی داشته شد ، اگر پیش از وقت سعادت توفیق رفیق حال شما گردد ، حکم شما و حکم مسلمانان مطیع یکی باشد و نفوس مصون و اموال معصوم ماند ''إن احسنتم احسنتم لأنفسکم وإن اسأتم فلها'' و اگر در زمان قتال بر زبان عجز و ابتهال پیش آرید و خواهید که در حضرت اسلام تحصن جوئید چون طعن و تیغ درمیان باشد اهل لشکر این معنی قبول نه کنند و بر مقتضای شعر :

یذکرنی حمیم و الرمح شاجر فهلا تلا حمیم قبل التقدم

بزبان تیغ جواب گوید - و اگر گوئید که کار از میان ایشان بیرون آمدن سبب عجز ممکن نبود ، چون لشکر ها برای قلع آن مدابیر در سیوستان رسد و مقدار تهته مغلوب گردد شما به لشکر اسلام پیوندید - برین اعلام که از روی شفقت اسلام کرده شد خارج عهد شدیم - هر چه صلاح دنیا و عقبی خود می دانید بکنید - ''والسلام علی من اتبع الهدی'' -

(۱۰۰)

این مکتوب بجانب سید السادات منبع السعادات کبیر الحق
و الدین ادام الله سعادته تحریر شد۔

هر رحمت که به نزول آن صورت صحت کامل از سراپردهٔ لطف الهی جمال نماید ، و هر خیر و برکت که بورود آن شفای عاجل در حیز ظهور آید ، قرین ذات ملک صفات ملک السادات منبع الکرامات ، کبیر الحق والدین افضل اولاد سیدالمرسلین و اکمل احفاد امام المتقین ''ادام الله سیادته فی‌الصحة الابدیة'' باد ، بحق من قال ''وننزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة‌للمؤمنین'' ۔

بندهٔ خاندان رسالت و خادم دودمان جلالت عین ماهرو که سورهٔ فاتحه به اخلاص تمام برای صحت ذات آن اکرم ورد زبان و حرز جان ساخته ، فوحات تسلیات عنبر نسیم و نفحات تحیات عبهر شمیم به آن گابن بوستان نبوی و سرو حدیقهٔ مصطفوی رسانید و نمود که خلف السعادة شمس الدین عبد القاهر رسید و از خدمت ایشان روشن شد که همانا بذات شریف و عنصر لطیف عارضه راه یافته ، بدین موجب انکسار بظاهر و باطن این کهتر روی نمود و زبان دعا برای صحت ذات که مشتمل بر سلامتی جهانیانست ''ولو سلمت فکل الناس قد سلموا'' و حیات آنجناب که بقای زهد و تقویٰ بدان باز بسته ، گشاده است :

بقیت بقاء الدهر یا کهف اهله وهذا دعاء للبریة شامل

می خواست که برای تمهید عیادت که عین عبادت و عبادت عین است بالعین والراس بخدمت شتابد ، اما موانع و عوایق و صوارف و علایق که بخدمت پوشیده نیست ، دامنگیر ارادت شده ، متوقع آن که عرض تقصیر این کهتر را بذیل عفو در پوشد ، ذات سیادت به وسادهٔ صحت متکی و مستند باد ' آمین ' والسلام ۔

(۱۰۱)

بجانب علاء الدین علی بک دام عزه [تحریر یافت] -

هر صحت که از اعتدال آن قانون شفاء در نهایت کمال رسد و هر عافیت که به عاقبت سقم نکشد ' قرین ذات ملک صفات ملک علاء الدین علی بک ''شفا الله عاجلا'' باد ' بحق من قال ''وننزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة'' -

عین ماهرو مفرح خدمت از داروخانهٔ اخلاص مجلس شریف اخوی رسانید و مشام هواخواهی را به شامهٔ دولتخواهی آن خدمت معطر گردانید و نمود که مولانا خواجه رشید از حال زحمت فرزندی که بصحت ابد و شفای سرمد مبدل باد ، تقریر کرد - به استماع این خبر دل این مستمند مهجور خسته و رنجور شد و انکسار تمام راه یافت و تعجب و تحیر بدان حد روی نمود که به هیچ وجه زبان را امکان بیان آن نتواند بود و از حضرت عزت صحت ذات اخوی که موجب صحت احباب و سبب اعتضاد اصحاب است ، التماس رفت ، بلکه از مشائخ و زهاد و صلحاء و عباد که اقطاب زمان و اوتاد زمین و ارواح ایشان معادل روح الامین است و ملتمسات مستجابهٔ ایشان بزیور اجابت و حلیهٔ قبول آراسته ، و نقاب حجاب از پیش بصر کشف و کرامت این فرقهٔ ابدال برخاسته است ، بدعای خیر استمداد نمود - امید بوسائل و ذرائع ادعیهٔ ماثورهٔ این فرقهٔ کرام که در ذروهٔ اعلی ''السابقون السابقون'' ارتقاء دارند، که چشمهٔ حیات فرزندی از شوائب عرصهٔ مرض تصفیه خواهد یافت و شهسوار عنایت قضاء و قدر عنان صحت بر صوب ذات فرزندی خواهد تافت -

باید که آن فرزند التجا به دعای صلحاء و اتقیاء کند و بر مقتضای ''داووا مرضاکم بالصدقات'' مبالغه در انفاق و تصدق واجب بیند و از روی ظاهر دقیقه‌ای از مداوا و معالجت و احتما فرو نه گذارد ، اما نظر اجابت خاص بر دعای خیر و صدقهٔ مبرور دارد ، تا صورت صحت از

آئینهٔ الطاف ربانی روی نماید ، و سر معنی کلام الهی که ''و اذا مرضت فهو یشفین'' پردهٔ شبهت از پیش چشم او فرا گشاید انشاء الله تعالی :

بقیت بقاء الدهر یا کهف اهله   وهذا دعاء للبریة شامل

(۱۰۲)

به فرزند کریم الدین طال عمره [در قلم آمد] -

تا بقای عالم به تولد بنی آدم منوط و نجابت ابناء به صلاح آباء مربوط خواهد بود ، و بمشاهده و ملاحظهٔ اولاد که بسعادت زهد و تقویٰ مزین باشند ، قرة عیون آباء خواهد افزود ، بقای فرزند اعز اکرم قرة عین کریم الدین ''اکرم الله تعالی'' که خدای کریم بکرم عمیم او را و والد او را مسعود دارین گرداند و با سلامتی دنیا بنعم دار السلام رساند ، بطراز حیات ابد معلم و ذات کریمش بآثار نیک بختی نشانه و علم باد ، بحق من قال ''والذین یقولون ربنا هب لنا من أزواجنا و ذریاتنا قرة أعین واجعلنا للمتقین اماما اولئک یجزون الغرفة بما صبروا ویلقون فیها تحیة وسلاما'' -

سلامی که مستدعی سلامتی دوجهانی و تحیتی که مستلزم حیات جاودانی تواند [بود] از ابوه عین ماهرو مطالعه نماید و مقرر داند که فرزند حسام الدین مکتوب فرزندی که بمطالعهٔ آن قرة چشم و قوة جسم حاصل آمد رسانید ، و از مضمون میمون آن چنان روشن شد که به فضل خدای واجب الوجود حافظ الوالد و المولود پسری که مخائل رشد و نجابت در جبین مبین او پیدا و دلائل عزت و سعادت در اسرهٔ سرور افزای او هویداست ، چه پسری که زمان تولد بزبان حال بانشاد این بیت بشارت می داد ، بیت :

فی المهد ینطق عن سعادة جده   اثر النجابة ساطع البرهان

بتاریخ هفتم ماه ذی القعده سنه ۷۵۵ه ''خمس و خمسین و سبعمائة'' بطالع مسعود و ساعت محمود در خانهٔ آن فرزند متولد شد ـ

باستماع این خبر خجسته اثر و بشارت روح پرور ، بیت :

شادی فزای گشت دل ما ز بیغمی   طاؤس جان بجلوه درآمد به خرّمی

شکر و سپاس متجاوزالحد والقیاس مر خدائی را که بر صفات کمال و نعوت جلال او نظم آیة که ''یهب لمن یشاء الذکور'' شاهد و ناطق است بقدر قدرت بشری و وسع طاقت انسانی ، نه باندازهٔ عظمت و و جلالت آن حضرت ، گفته آمد ـ

و چون در مبدء حال محبت او در ضمیر جان استقرار یافته بدان اعلام رفت تا او را امیر ماهرو که نام والد این والد است خوانند ، حق سبحانهٔ و تعالی مقدم آن فرزند را بر آباء مبارک گرداند و او را بقصارای آبای او رساند ـ

و آنچه برای عود این والد برمقتضای ''العود احمد'' التماس کرده بود از ضمن مکتوب روشن شده ـ علم الله که شوق لقای فرزند اکرم الدین ماهرو که علی احسن الحال و ایمن الفال میسر و مهیا است و محصل و مهنا، در صمیم جان چنان تمکن و استقرار یافته است که خواسته می شد چون باد صبا بشتابم و نعمت لقای آن فرزند دریابم ـ اما چون امثال ما را در چنین محال که متوجه حضرت اعلی شده باشد و عنان بر صوب انتظام مصالح فرا داده بسبب محافظت قوانین این مراعات متعذر است ، چه حرکات بندگان درگاه قسری است نه ارادی و طبعی ، در آمدن تأخیر شد که موجب خیر خواهد بود و محض مصلحت و عین صواب نمود ، حق جل و علا مشتاق را بلقای فرزندی که متضمن خیر باشد منور و محظوظ گرداند ، ''بمنه و کمال کرمه'' والسلام ـ

(۱۰۳)

در تهنیت حاجی دبیر بحصول خطاب عمدة الملک ـ

تا مکارم مخزون ربانی و مراحم مکنون رحمانی به مرور ادوار بتقدیر مصرف اقدار بظهور خواهد انجامید ، و قلم دبیر عنایت آسمانی بر صحیفهٔ مآرب و صفهٔ مطالب رقم اسعاف و انجاح خواهد کشید ، قلم دیوان انشاء ''ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء'' در بنان آن سحبان عصر و زمان اعنی ملک الشرق والکتاب قدوة ارباب الفضل والآداب عزالدولة والدین منشی الکلام معجز الاقلام ، ناظم مناظم دین و دولت و راقم مغانم ملک و ملت إلی یوم الحساب باد ، بحق من قال ''ن والقلم وما یسطرون'' ۔

عین ماهرو که از جهت تردد آنجناب اکارم مآب چون قلم از دست شده بود و از حضرت ''یمحو الله ما یشاء ویثبت و عنده ام الکتاب'' عود دولت و ثبات حشمت مولوی مسألت می نمود و نظر به ره گذر ''تعزمن تشاء'' می داشت و رقم ''لاتیأسوا من روح الله'' بر لوح دل می نگاشت ، و بر مقتضای ''ادعونی استجب لکم'' اجابت را منتظر می بود ۔ ناگاه صبح نجاح تبسم فرمود و بلبل شادی در باغ ترنم نمود ، [اعنی] نامهٔ متضمن بشارت که فرح آن تا حشر شرح نتوان داد از فرزند سعد الدین رسید که دربارهٔ خدمت ملکی مراحم موفور و مکارم نا محصور مبذول شد و او بخطاب عمدة الملکی بر حسب استحقاق مخصوص و مشرف گشت ۔

چون قضیهٔ وحدت ثابت است بدین موجب خود را تهنیت کردم و آیهٔ ''الحمدلله الذی اذهب عنا الحزن ، إن ربنا لغفور شکور'' بر زبان راندم ۔ ازانجا که ذکر مسرت و ابتهاج در ظرف حرف نمی گنجد برین دو بیت اختصار کرده شد :

إنما التهنیات للأکفاء ولمن ارنی من البعداء
وأنت منی بمثل عضو و فضل الأبناء للاباء

در حفظ حق محفوظ و محفوف باد ، والسلام ۔

(۱۰۲)

بجانب عمده الملک در قلم آمد ۔

تا ابتداء تاریخ خلق و تکوین را جز قلم ازل محیط نتواند بود ، و سر معنی ''کل یوم هو فی شأن'' هر ساعت بدایع تقدیر باعیان زمان عیان خواهد نمود ، ذات خداوند ملک‌الشرق والکتاب منشی‌الفضایل و الآداب ، معجز الأقلام ، مالک ازمة الکلام ، دبیر عطارد بنان ، سحبان بیان ، مقتدای فضلای زمان ، پیشوای افاضل عصر و اوان ، اعنی ملک عمدة الملک که ناظم مناظم دین و دولت و حافظ اسرار ملک و ملت است ، و شخص امانت از وجود او صورت حیات یافته است و دست طائفه ایکه بمداهنت و ملاحات معروف بودند باعتضاد بازوی صلابت تافته ، در حراست تا آنچه ماند باقی و پاینده باد ، بحق من قال ''خلق السموات والأرض فی ستة أیام'' ۔

عین ماهرو که کتاب مودت او بتاریخ اخلاص آن خدمت موسوم و لوح دانش به رقم یگانگی آنجناب مرقوم است ، منشور ابلاغ خدمت را به توقیع موالات و مصافات موشح می گرداند و می نماید که بتاریخ اواخر ماه صفر ''ختمه الله بالخیر والظفر'' مکتوب فرزند ''اسعده الله فی الدارین'' ، رسید و از ضمن آن چنان روشن شده که خدمت مولوی را در فرمانها تاریخ نبشتن فرمان شده ، بدین موجب امانت در مرکز خود استقرار گرفت ، و عطارد بزبان حال امر محافظت سر و امانت را تهنیت کرد ۔

علم الله ، فرحت و بهجت نه بدان حد و مشابه است که تحریر اقلام و تصویر اوهام آن را حاوی تواند بود ، چون اساس وداد طرفین استحکام یافته است بر مبنای ع !

دل ساکن کوی تست خود شرح دهد

بر آئینهٔ ضمیر منیر پوشیده نمانده باشد ، چون اطناب درین باب از جهت تناجی ضمائر تحصیل حاصل بود بدین بیت اختصار نمود :

زحمت ندهم ازین زیادت صد سال دگر حیات بادت

(۱۰۵)

این مکتوب بجانب ملک معظم ماجدالدولة والدین ملک رکن الدین در قلم آمد۔

هر دولت که عاقبت آن بخیر مقرون است ، و هر سعادت که از شائبهٔ شقاوت مصون بود و هر عدل و احسان و فضل و امتنان که موجب ادراک رضاء الرحمان و موصل بدار الجنان باشد قرین ایام و رفیق اعوام خداوند ملک معظم و مکرم عادل عالم ماجد الدولة و الدین صاحب آیات الکرم ، ناصب رایات الجود و النعم ، خداوند ملک محتشم ، ملاذ اهل السیف و القلم ، رکن الدولة والدین ، قامع البغاة والمشرکین ، قالع الطغاة و المتمردین ، ادام الله علوه و زاد فی‌الخیرات غلوه'' باد ، بحق من قال ''إن الله یأمر بالعدل والاحسان'' ۔

خادم دولت‌خواه قدیم‌اخلاص و متوافر اختصاص عین ماهرو که ملحوظ عین رعایت خداوندی است و بدین موجب در اقامت وظایف محمدت متوافره و در تمهید قواعد ادعیهٔ صالحهٔ متکاثره است ، خدمات وافره و عبودیات متوافره که منبی از فرط مصافات و مشعر برکمال موالات تواند بود تعریض کرده و نمود چون اخلاص جانبین از عالم ''نحن روحان حللنا بدنا'' است بعدی که از جهت اعراض در اجسام عارض می شود مشاهدهٔ اصل را حایل نمی تواند بود :

گر ز درت غایب است جسم طبیعت پذیر
بر در تو حاضر است جان طریقت گزین[1]

بدین سوابق به ذکر شوق و آرزومندی که سمت تکلف و وصمت تعسف دارد اشتغال نیفتاد و بعرض غرض مشغول شد ۔

درین وقت چنان خبر سار رسانیدند که اقطاعات چندیری و اقطاع

۱- در اصل : گزیر ۔

دیگر حوالی آن از وفور مراحم و فرط مکارم خدایگانی بحوالهٔ آن خداوند شده است ، بدریافت این خبر خجسته اثر فرحت و استظهار و بهجت و استبشار موفور ظهور فرمود و سرور و حبور متجاوز الحد والقیاس روی نمود - بر مقتضای وحدت که ثابت و مقرر است ، دولت‌خواه خود را مشارک و مساهم دولت خداوند تصور می کند - بدین موجب در سلم مبارکباد مبالغت نرفت ، و نصیبی که آن دوست خداوند خود را تصور می کند ایثار خداوند قاضی بهاء الدین خلف شایستهٔ خداوند مولانا المرحوم استاذ العلماء شهاب الملة و الدین ملتانی ''طیب الله ثراه و جعل الجنة مثوه'' گردانیده -

ذات مبارک ایشان را نفس این دوست تصور نمایند و بدان اندازه درباب آن بزرگوار شفقت فرمایند ، اگر اشفاق قدیم چنانچه ذکر رفت ، باقی است تربیتی که درباب قاضی مذکور خواهد رفت مظهر محل آن خواهد بود ، همواره در علو درجت و حشمت باقی باد ، آمین!

(۱۰۶)

(مکتوب الیه نا معلوم)

تا هاتف عالم بشارت مژدهٔ قدیم شهسواریها بمسامع نو عروسان چمن خواهد رسانید ، و مشاطهٔ آثار صنع یزدانی ابکار باغ و راغ را بزیور ازهار و زینت انوار آراسته خواهد گردانید ، و قابلهٔ عنایت ربانی از بوستان فطرت باکورات غریب و بدیع در حیز وجود خواهد آورد ، خطیب عندلیب به توالد موالید اثمار خطبهٔ تهنیت بر منبر اشجار ادا خواهد کرد ، ثمرات نهال زندگانی و ریاحین حدایق شادمانی خداوندی اعنی ولد خجسته طالع ، مبارک طلعت متضاعف و مترادف باد ، بحق من قال ''فروح و ریحان و جنة نعیم'' -

دولت‌خواه عین ماهرو که مشام جان او به عطر اخلاص سولوی

معطر و به بخور اختصاص متبخر است ، و بسان سوسن ده زبان سوسن زبان را به نشر مدایح و محامد آن ربیع ثانی گشاده ، و در موقف صفا و مقام وفا همچو سرو راست ایستاده ، گلدستهٔ خدمت که متضمن تهنیت بموقع عالی و مرتفع معالی است هدیه فرستاده ، و مقرر رای انور و خاطر ازهر که منبع معانی است گردانید که رایحهٔ طیبهٔ بشارت چون نفحات روضهٔ رضوان و فوحات فرادیس جنان اعنی خبر آن که در بوستان دولت نونهالی که از ارومهٔ ارم‌مهتری سرو جوئبار سروری‌خواهد شد ، رسته است ، رسید ـ به دماغ جان از تنسم نسیم این خبر خجسته اثر نهال حیات از سر طراوت و نضارت یافته ، وگل شادمانی متبسم و بلبل آرزو و امانی مترنم گشت ، و هزار دستان زبان ، زبان شکر و سپاس یزدان بی همتا ، بخشندهٔ یحیی به زکریا ، سرائید ـ ومرغ روح خواست تا به گلستان حضور پرواز نماید و طوطی مثال به مراسم تهنیت زبان بگشاید ، اما خدمت در سرای اعلی که انموذج دارالجنان است دامن گیر آمد ـ چه مقرر ضمیر منیر است اگرچه نعمت دیدار فرزند که ثمرة الفواد و ریحان القلب است ، نعمتی است بس هنی ، اما خدمت مولوی که ثمرهٔ نیل سعادت دارین است ازان اولی ـ

پس بدین قضیه بر سبیل تعجیل بدر سرای اعلی که ازو عالم ''وإذا رأیت ثم رأیت نعیما وملکا کبیراً'' حالی است بشتابد ، تا ثمرات منافع ابدی دریابد ـ بوستان اقبال و گلستان مجد و جلال ناضر و نامی و درخت درجت سامی در نیک نامی باد ، والسلام ـ

(۱۰۷)

بملک نصیر الدین رقم گشت ـ

هر خیر و برکت که از خلعت ارباب معرفت از ممالک ملک لاهوت در عالم ناسوت وارد میگردد ، قرین بارگاه رفیع ملک معظم ، نشانهٔ جود و کرم ، نصرالدولة و الدین ''لا زال لواؤه منصوراً و اولیاؤه مسروراً'' باد ، بحق من قال ''واتخذ الله ابراهیم خلیلا'' ـ

خدمت‌گار دودمان ملکی عین ماهرو که فاتحهٔ محامد آن مجلس ورد زبان دارد و در حضور و غیبت خود را از خدام مجلس زمان ملکی می پندارد ، بعد ادای وظایف بندگی باز نماید که در نظام بر آمد کسان باعتماد مکارم ملکی احرام خدمت گرفته ، کیفیت آن مولانا و اولینا سعید سلمه الله تعالی بخدمت باز خواهد نمود ـ اتمام آن بر معتاد ذات کریم خود فرمایند ، تا این لطف بر سائر الطاف منضم گردد ، والسلام ـ

(۱۰۸)

بملک فخر الدین قلمی شد ـ

هر فخر که از الطاف نامتناهی الهی مر ابنای روزگار را از صغار و کبار حاصل آید ، و هر فتح و شادی که از نعم و ایادی مالک الملک از سرا پردهٔ لطایف ربانی و سرادق عواطف یزدانی روی نماید ، بذات ملک صفات صدرالصدور روزگار ، ملجاء اشراف و احرار ، فخرالدولة والدین که فخر را بذات لطیف او افتخار ، و شرف را به عنصر شریف او ابهت و استظهار است ، مشرف و مکرم ، و ایزد متعال در جمیع احوال حافظ و معین باد ، بحق ''النبی الامی الامین'' ـ

واله [و] دوستدار قدیم‌اتحاد و دولت‌خواه مستقیم وداد عین ماهرو ، که بهواخواهی آنجناب اکارم مآب مفتخر و مباهی است ، خدمات عنبر نسیم و مدحات عبهر شمیم از خلوص عقیدت و صفای طویت تعریض کرده و نمود که غلبه اشتیاق و جذبهٔ آرزومندی بدین مهجور چنان مستولی شده است که زبان را امکان بیان نمانده ، و صدمهٔ هجران و لطمهٔ حرمان دل و جان حزین را چنان سراسیمه و آشفته گردانیده است که عنان تحریر از دست قلم رفته ـ بنابرین از عقل رخصت نیافته که در کار شرح شوق دست و پائی نهد و یا شمه‌ای از حال آرزومندی بیرون دهد ـ

از سوز قلم بیان نمی یارد کرد
زان هم که زبان گرفت او شد سر سوز

عقد خدمت در معنی آن که خداوند عالم ''خلد الله ملکه'' مراحم و عواطف درباب بندهٔ جان بخشیدهٔ خود چندان مبذول می فرماید که عشر عشیر آن در حیز تحریر و معرض تقریر نیاید ، شمه‌ای ازان بر مقتضای ''التحدث بالنعم شکر'' و برای ایثار ''واُما بنعمة ربک فحدث'' و بر سوابق آن که خدمت خداوندی به سرور دوستدار مبتهج و مسرور می شود در قلم آمده -

مقرر ضمیر منیر باد دوستدار بدوکرت به کسوت خلعت خاص و کمر بند سپید اختصاص یافت ، و پنجاه هزار تنکه برای ترفیه حال بوجه انعام فرمان شد ، و بیست هزار تنکه برای خرید صد نفر غلام بنیه دار لایق سوای آن - چون قضیهٔ ''الجود بالنفس اقصی غایته الجود'' از جان بخشی بندهٔ عالمیان را چون آفتاب روشن شده است ، این همه دون آنست و مستغنی از شرح و بیان ، ع :

به ماهتاب چه حاجت شب تجلیٰ را

از جملهٔ این مراحم بیست هزار تنکه در دارالملک دهلی دادن فرمان شد ، و پروانهٔ موشح بامضای مسند عالی اعظم همایونخانجهان اصدار یافت - چشم‌داشت آن که این مبلغ به لطف خداوندی نقد بکسان نقد دوستدار برسد ، تا بر سائر الطاف انضمام یابد - در رعایات قدیم احبا دائم البقا باد -

(۱۰۹)
مکتوب الیه نا معلوم -

نامهٔ فرح افزا اعنی سواد خامهٔ مشک آسا که نور حدقهٔ بلاغت و نورحدیقهٔ براعت است بدوستدار قدیم‌اخلاص عین ماهروکه نهال نهاد او از خزان هجران ذبول یافته ، بسان هوای ربیع رسید - بورود آن ازهار بستان بدائع و انوار گلستان روائح ، باغ وجود بندهٔ درگه از سر تازگی و طراوت یافته، و نسیم‌نامهٔ کریم اخوی نفخات زندگنی و فوحات بقای جاودانی بمشام جان این مهجور رسانید ، و داعیهٔ خیال ملاقات اخوی تن مجروح را به نوید

اجتماع آن خدمت زنده گردانید :

خیال روی توام جان رفته باز آورد
وگرنه زیستن من کرا گمان بوده است

سبحان الله ، مگر آب حیوان در ظلمات مداد نامهٔ مولوی مضمر است که انفاس عیسوی از فحوای آن مظهر است :

از خط و عبارت توام روشن شد کاندر ظلمات چون بود آب حیات

و به مطالعهٔ مفاوضهٔ خداوندی روح روح افزود و صورت جان از آئینهٔ اتحاد روی نمود ـ رسوم تعظیم بتقدیم پیوست ، ع :

بر دیده نهادمش که بینائی بود

و بادراک اخبار صحت ذات اخوی حمد و سپاس متجاوزالحد والقیاس مر حضرت مالک الملک را گفته آمد ، و سجدات شکر باقامت رسانیده ـ

باید که هم برین منوال تفقد حال این درمانده واجب بیند و به اوقات مرجو بادعیهٔ صالحه مدد نماید ، تا حق سبحانه و تعالی بکرم عمیم و نعم جسیم خود حجاب فرقت بخیر از میان برگیرد ، والسلام ـ

(۱۱۰)

بنام کبیرالدین فضل الله ـ

تا مزرع امارت و حرث عمارت باقطار عدل و امطار فضل بالنده و افزاینده خواهد بود ، مزرعهٔ زندگانی و حرث کامرانی فرزندم کبیرالدین فضل الله که خدای بزرگ او را به کرم عمیم و فضل عظیم خود به نبات نیک پرورده گرداند و به منتهای سمت عمر برساند ، ناضر و نامی باد ، بحق من قال ''کمثل حبة انبتت سبع سنابل'' ـ

عم مشتاق عین ماهرو که تخم محبت فرزندی در کشت‌زار مودت

کاشته و ریع آن از فضل الله امید داشته است ، ثمرهٔ تحف دعاء و طرف ثناء از شجرهٔ -

سلامی چون نسیم سنبل و گل که از بستان صبا آرد سحر گاه

رسانید ، و مقرر خاطر فرزندی گردانید - درین وقت چنان روشن شد که مزرعهٔ سحهوهٔ مستاجره که در معماری فرزندی بود و این عم دعا گو آن را پرورش داده و فراهم آورده بود چون تخم متفرق شد - برین موجب تعجب و تحیر بدین عم روی نمود که چرا باید امارات امارت و علامات عمارت فرزندی مفضی به تفرق و تبدل باشد - چه احسان و نیکوکاری و رفق و کم آزاری هم در عنفوان شباب بلکه در ایام صباء و مبدء نشو و نما اعتیاد می باید کرد ، تا این خصلت محمود و سیرت محبوب غریزی و طبیعی گردد ، و از عدوان و ستمکاری و درشت‌خوئی که موجب تنفر خلق است اجتناب می باید نمود ، و سر معنی این آیت ''ولو کنت فظاً غلیظ القلب لانفضوا من حولک'' نصب عین می باید داشت ، تا مکارم اخلاق که خلاصهٔ آدمیت بر آن منوط است معلوم شود و در ریاست و امارت او را بکار آید -

(هذا باب) بعد این عم او را در قریات سامانه بمعاری و جز آن کردن می باید گشت و از تبعهٔ مواخذه و اعتراض مردمان نیندیشد ، چنانکه آن فرزند و فرزند نصر الدین همه از کهتری دست بدارند و خود را از قبل کاتب مرخص و مأمور بدانند ، والسلام -

(۱۱۱)

بنام قمر الدین -

هر سعادت که برقم قلم ''جف القلم بما هو کائن'' بر لوح کاف و نون مسطور و مکتوب است و تأثیر آن به تقدیر مدور فلک اثر تعاقب لیل و نهار و تجدد ادوار بر ورق ایام مقرون شد ، قرین ایام و هم نشین

اعوام شمس آسمان بلاغت ، قمر سپهر براعت ، عطارد انشاء و فصاحت ، مشتری ذکا و حصافت اعنی خداوند صدرالشرق والکتاب ، مجمع الفضایل والآداب ، قمرالدولة والدین ، منشی‌الکلام ، معجز الاقلام ، دبیر لا نظیر ملک کبیرالدین ادام الله فضایله باد ، بحق من قال ''ن والقلم وما یسطرون'' -

عین ماهرو که در مقام اخلاص چون قلم راست ایستاده است و زبان به نشر محامد و مدایح خداوندی گشاده ، خدمات وافره و مدحات متواقره که منبی از فرط مصافات و مبنی بر صدق موالات تواند بود ، بزبان قلم تعریض کرد و نمود که چون مکارم و مراحم خدمت صدری درباب دولت‌خواه در غیبت و حضور موفور و نامحصور است و اخلاص دولت‌خواه بدان جناب اکارم مآب ثابت ، بدین قضیه دواعی اشتیاق و آرزومندی و بواعث تحنن و نیازمندی بدریافت سعادت ملاقات خداوندی از همه حدها افزون و از ادراک اقلام و افهام بیرون است -

برمبنای این مقدمات گاه‌گاه خواسته می شد تا در رفع صحایف متضمن اخلاص و اشتیاق انبساط نموده آید - اما از جهت توقیر و اجلال آن ذات عدیم المثال تقصیر و تفریط رفت ، درین وقت باعتماد محاسن کرم و مطائب شیم سوای بارسال این عریضه جرأت نموده آمد -

متوقع آن که دولت‌خواه را در سلک مخلصان و دولت‌خواهان خاص منسلک و منخرط گرداند و به اوامر و نواهی اشارت دهاند ، تا در اتمام آن کمر مطاوعت بر میان جان بسته آید ، و التماس و اقتراح دیگر آن که عرایضی که رفع می شود به محل صالح بگذراند ، و در ستدن جواب آن حسن عنایت ارزانی دارد ، والسلام -

(۱۱۲)

بنام قمر الدین -

تا دبیر دیوان تقدیر منشور نهاد کائنات به توقیع تکوین و ایجاد

فلکی می دارد و بر صحایف خدم عطارد که دبیر فلک است رقم بقا می نگارد ، قلم ابداع معانی دقیق و خامهٔ اختراع الفاظ لطیف و رقیق بدست صدر المشرق والکتاب ، مجمع الفضایل والآداب ، قمرالدولة والدین مالک ازمة البلاغة والبراعة ادام الله فضائله و زاد شمائله باد ، بحق من قال ''وعلم بالقلم'' ۔

دولتخواه وافروداد و هواخواه متواتراتحاد عین ماهرو که در مواقف اخلاص چون قلم راست ایستاده و زبان بفاتحهٔ مدائح و محامد ذات حمیدهٔ مولوی گشاده است تحف خدمات و طرف مدحات از ضمن اعتقاد تبلیغ کرد و نمود ، و مقرر ضمیر انور و خاطر ازهر ، که منبع معانی و مطلع آفتاب سخن دانی است ، گردانید ، که آرزومندی مشاهدهٔ کریم خداوندی که در مرکز دل و جان تمکن و استقرار یافته است از دائرهٔ عبارت بیرون و شوق محاورهٔ روح افزا روز افزون است ، اگر زبان خواهد که بدستیاری فصاحت در عرصهٔ بی پایان و دریای بی کران سباحتی اندیشد ، آخرالامر برمقتضای '' العجز عن درك الادراك إدراك'' بقصور خود اعتراف نماید ، و زبان اعتذار بر صوب تفریط بدین جمله باز گشاید ، ع :

بپایان آمد این دفتر ، حکایت همچنان باقی

چون شوق طول و عرضیداشت بر مبنای ''وللکرام من التطویل تصدیع'' ازان اعراض نموده و بغرض مشغول شد ۔

نموده می آید ، مبلغ بیست هزار تنکه از جملهٔ انعامات بندهٔ درگاه را در دارالملک دهلی دادن فرمان شده است ، درین باب بنده بجناب ملوك مآب مخدوم اعظم کبیر الدین '' حرس الله معالیه '' عرضداشت رفع کرده است ، پاس بمحل صالح (چنانچه از وفور حفادت و فرط کفایت مولوی اقتضاء کند) گذرانیدن فرمایند ۔ تا انجاح مطلوب به مساعی مشکور خداوندی جمال نماید ۔ در خیرات و مبرات موفق باد ، والسلام ۔

(۱۱۳)

بنام ابوالحسن لطیف الدین -

تا احسان در جمیع ادیان مستحسن خواهد بود و عروس تحسین از آئینهٔ حسن اخلاق جمال خواهد نمود ، ذات شریف و عنصر لطیف برادرم مجمع الألطاف قدوة الأشراف لطیف‌الدلة والدین ابو الحسن که به لطایف حسن خلق احسن زمان و الطف عصر و آوان است بکسوت اتحاف مشرف باد ، بحق من قال ''إن الله لا یضیع اجر المحسنین -''

عین ماهرو که بذکر محاسن و محامد اخوی مستغرق است ، تسلیمات وافره و تحیات متوافرهٔ حسن عقیدت تبلیغ کرد و نمود که اسپان و زینها و شتران بمصاحبت فرزند اعز خطیرالدین نوح بدرگاه عالم پناه ارسال شده است -

توقع از الطاف اخوی آن که آن حجت حجت ارسالی که فخرالامراء برده بود از کارخانهٔ خاص چنانچه معمول ذات ستوده صفات است بی توقف و تأنی دهانیدن فرمایند - از حضرت احسن الخالقین جزا یابند ''والدعاء کما سبق -''

(۱۱۴)

بنام کمال تاج -

افضل ارباب الکفایت و اکمل اصحاب الدرایت کمال تاج که بکمال کفایت و کاردانی سرآمدهٔ روزگار و نادرهٔ ادوار فلک دوار است ، بداند که مالک‌الملک تعالی و تقدس که به کمال حکمت حیات اشیاء در آب نهاده است ، و حدائق نظام عالم را بزلال جرأت امرای وافر معدلت پرورش داده ، تا بدین وسائط کافهٔ رعایا و عامهٔ برایا در امن و امان و ازدیادی

عمارت و زراعت که صلاح عالمیان بدان منوط و مربوط است روزگار گذرانند ـ

غرض از ترتیب این مقدمات و تشبیب این کلمات آن است ، علی قلی چنان باز نموده است که در مرمت جوی ناصرواه کار بسیار است و دیهای مشائخ کبار و علمای شرح شعار و دیهای صدرالکفاة یعنی کمال تاج و دیگر ملوك داخل است بکنایت و تعریض چنان معلوم می شود ، مگر صدق او آنست که علماء و مشائخ درباب امتناع کنند ـ چون او مردی لشکری است و بوی فقاهت به مشام او نرسیده ، این معنی نبشته است ـ

مقرر باد ، کندن انهار یعنی حفر لب آبها و جوی‌ها بر انواع است ، چنانچه سیحون و جیحون و دجله و آب راوی و آب بیاس که حکم امثال و اشباه آن بر بیت المال است ـ اگر در بیت‌المال وسعتی نباشد ، روا باشد که اولو الأمر بر خلق حکم کنند ، چه اصلاح بر این باز بسته و قول امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه ''لو ترکتم لبعتم اولادکم'' برین مخاطب و حاکم است ـ اما انهار عامه که میان خلق مشترك است چون جوی ناصرواه و قطبواه و خضرواه و امثال آن ، بر اهالی و ارباب آن است ، و از مصرف بیت‌المال نیست ـ چنانچه برای تفهیم او علی قلی را روایات ارسال افتاده ـ چون همچنین باشد حاش لله که علماء و مشائخ جوئی که دیهای ایشان دران داخل است ، و حفر آن در ذمهٔ ایشان واجب ، ذره‌ای ازان انحراف کنند ، چه اگر ملوك حفر نکنند و مصرف آن خود بیت‌المال نیست، مؤنت آن‌که تواند داد؟ خاصه درین وقت که در بیت‌المال وسعتی نه ـ پس به زراعت نقصان راه یابد ، و ضرر به عامه لاحق‌گردد ـ و اگر بعضی حفر نه کنند و بعضی بکنند مؤنت آن بعض بر بعض دیگر افتد و آن ''وضع الشیء فی غیر محله'' باشد ـ و تعریف ظلم همین‌کرده اند ، کما جاء فی اللغة : ظلم الشعرا إذا ابیض فی غیر حینه و محله ـ''

باید که این معنی چنانچه در قلم آمده است علی قلی را بگویند تا در کار حفر مبالغت نماید و هیچ دقیقه درین کار معماری نامرعی ندارد ، تا از حق مثاب و ماجور شود و از ما محمدت و آفرین یابد ، والسلام ـ

(۱۱۵)

بنام سعد الدین ابراهیم صاحب دیوان -

تا سعادت ازلی قرین حال ارباب خلق حضرت ربوبیت خواهد بود و انوار از مطالع قلوب اصحاب عرفان تجلی خواهد نمود ، سعادت که از شائبهٔ شقاوت مصون و دولت که عاقبت آن بخیر مقرون بود ، قرین ذات برادرم خلف الصدور والکرام ، سلالة الوزراء العظام اعنی صاحب دیوان سعد الدولة والدین ابراهیم باد که نور دیده و چراغ دودهٔ ملک ناظر است و آثار نجابت و مخایل سری و سروری او از زمان صبا تا عنفوان نشو و نما بر مقتضای :

فی المهد ینطق عن سعادة جده　　أثر النجابة ساطع البرهان

ظاهر و پیدا و روشن و هویداست ، بحق من قال ''واتخذالله ابراهیم خلیلا -''

عین ماهرو که عین خاتت او بکحل اخلاص مکحول و زبان محمدت او بذکر محامد و مناقب برادری مشغول است ، غرر دعاء و درر ثناء که جید وجود محبت را بیاراید و از مطالعهٔ آن بوی وفا و یگانگی آید ، رسانید - و مقرر ضمیر منیر خداوندی گردانید که چون سوابق محبت موروث به لواحق مودت مکتسب مقرون گشت و کمال اتحاد طرفین در حیز وحدت برسید ، بعد جسانی مانع اتصال روحانی نیست ، بیت :

تا ظن نبری که من کمت می بینم　　بی زحمت دیده هر دمت می بینم

اما حاسهٔ ظاهر که از مشاهدهٔ جمال با کمال آن ذات کامل صفات که مستعد کمالات نفسانیست بی نصیب مانده است ، در قلق و اضطراب است و از آب دیده و سوز سینه قصهٔ

از دل پرسوز و از چشم پر آب　　نیمه در آتشم ، نیمی در آب

عیان دیده ، با این همه نظر در رهگذار ''لا تیأسوا من روح الله'' داشت ،

تا بو که از امطار لطف ربانی و تأثیر سعادت آسمانی سببی متضمن خبر به ظهور آید که موجب اجتماع اشباح طرفین باشد ، و حاسهٔ ظاهر از طلعت میمون که معظم مقصود است محفوظ گردد :

یک بار نمای خود را   من آرزوی دگر ندارم

''وما ذلک علی الله بعزیز'' ۔

و غرض دیگر که ضمنی و طفیلی است آن که بندهٔ درگاه هشت سراسپ تجمل بدیوان‌گذرانیده و قائم داشت ۔ در اثنای این در ملتان بحکم فرمان روان شد ۔ چهار هزار تنکه بدل هشت سر اسپ تجمل و حجت ظهیر الجیوش بحکم فرمان به تعین سند خمس ستده ۔

متوقع آن که درین باب بمضمون ''وتعاونوا علی البر والتقویٰ'' مدد و معونت فرماید تا این مال متعلقان این محب را بدست آید و قانون معامله رعایت یافته باشد و مال بندهٔ درگاه بلطف اخوی احیا شود ۔ بمنن فراوان مقابله افتد و آثار ''محبة الآباء قرابة الابناء'' که رعایت آن از عادات کرام است بوجهی بهتر بظهور انجامد ۔

(۱۱۶)

بجانب خلف الصدور والکرام ملک خوندشه عراقی سلمه الله ۔

برادرم خلف الصدور والکرام خوندشه عراقی سلمه الله تعالی سلام باشتیاق تمام مطالعه نماید و مقرر خاطر عزیز گرداند مکتوبی که حاشیهٔ آن بخط مبارك برادرم موشح و مزین بود ، مبارك دولتدار رسانید ، نسیم سلام اخوی مشام جان مشتاق را معطر گردانید ، و از دریافت رایحهٔ طیبهٔ محبت که از مهب ''إنی لأجد ریح یوسف'' متنسم بود ، گل حیات که ذبول یافته متبسم و بلبل جان بر شاخسار آز و نیاز بنوای

بادی که سحر گه ز سر کوی تو آمد   جانهاش فدا باد کزو بوی تو آمد

مترنم گشت ، و فرحت و سرور موفور و حبور نامحصور روی نمود -

شرائط تبجیل و تکریم و مراسم تعظیم و تفخیم نه بر قدر عظیم مکتوب و مبلغ مکتوب ، بلکه بقدر قدرت خود بتقدیم رسانید و بر مبنای این مسرت دواعی اخلاص و وداد باعث و محرض بود تا جان عزیز بر سبیل شکر نثار مقدم رسول مبارك قدم کنم ، اما چون بمثابهٔ آن نعمت اعنی وصول مکتوب مرغوب و مرقوم محبوب بدل خوب تر و بجان محبوب تر نیست ، از غایت شرم امتناع نمود و بسان هزار داستان ، هزار داستان بمدح و ثنای مکتوب ادا کرد و گفت :

ای باد بوستان مگرت نافه در بر است
وی مرغ آشنا مگرت نامه در پر است
این باد از کدام زمین است مشکبوی
وین نامه درچه داشت که عنوان معطر است
بر راه باد عود بر آتش نهاده اند
یا خود در آن زمین که توئی خاك عنبر است،

حالی که بوقت وصول مکتوب مرغوب سانح و وجدی که بیاد دوست لایح شده است ، ع :

از شرح او هم کاغذ و هم خامه درید

خبر آن وجدانی است نه برهانی ، ''الذوق لا تعرفه إلا بالذوق'' اسباب اجتماع بخیر مهیا و منهیا باد ، والسلام -

(۱۱۷)

بجانب خواجه مجد الدولة والدین در قلم آمد -

دوستدار وافراخلاص عین ماهرو که عین محبت او بکحل مودت برادری مکحول و زبان ثناسرائی در نشر محامد و مدایح صدری مشغول

است ، خدمات وافر و مدحات متوافر متضمن وفور تواضع تبلیغ کرد و مقرر ضمیر منیر و خاطر خطیر گردانید که اشتیاق و آرزومندی بدریافت مشاهدهٔ عزیز خداوندی نه بدان حد است که اقلام را امکان تحریر و افهام را مجال تصویر تواند بود و یا به قوت و استظهار تحریر و تقریر شروع توان نمود ، ''القلوب مع القلوب تتشاهد'' حال شوق و آرزومندی هم از باطن مبارك خود قیاس فرمایند ـ

از خدمت خداوندی ملک فریدالدین امیر حشمت سلمه الله تعالی اخبار سلامتی ذات ستوده صفات روشن شد ـ حمد موفور و مدح نامحصور برین مواهب عظیم و عطای جسیم گفته آمد لله الحمد والمنة'' ـ

(هذا باب) و هم از خدمت ایشان معلوم شد که خدمت صدری بر حکم معهود ذات کریم خود از کهتر یاد می فرمایند و در باب این خدمت‌گار ملک فریدالدین در حضور و غیبت چندان رعایت و عنایت مبذول می دارد که در شرح و بیان نیاید و کسان ایشان از صرف اشفاق و بذل الطاف صدری متواتر می‌نویسند ـ هر شفقتی که درباب ایشان مبذول می شود ، چون میان جانبین اتحاد و وحدت ثابت است ، دوستدار دربارهٔ خود می داند ـ هر آینه از اخلاق حمیدهٔ صدری همین نوع متوقع باشد ـ

بدین موجب قاعدهٔ اتحاد و اساس وداد استحکام تمام یافت و بواعث شوق و آرزومندی به نهایت رسیده و از حضرت عزت به تضرع و زاری مسئلت رفت تا عنقریب دیده بتوتیای ملاقات خداوندی بخیر روشن شود ـ حق سبحانه و تعالی بعز اجابت مقرون گرداند ''انه علی ذلک قدیر'' ـ

دوستدار را از جمله مخلصان تصور فرمایند ، و هم برین جمله قضیهٔ شفقت مقرر دارند و بارسال مکاتبات پیش از ادراك ملاقات مشرف گردانند ـ درباب شمس الدین آستین شفقت و تربیت فراوان واجب بینند و مطلوب ایشان را بعنایت خود باتمام رسانند و بدین موجب دوستدار را رهین کرم خود گردانند ، والسلام ـ

(۱۱۸)

این رقعه بجانب بدیع الزمان و حریری الثانی اعنی امیر حسن ملتانی عرف کهندری در تحریر افتاد -

تا ملک الملک از کارخانهٔ فطرت خلعت[1] صورت در بشر تا نهایت ادوار مطول می پوشاند و ذوات اتقیاء را بشرف تشریف ''ولباس التقوی ذلک خیر'' ساعت فساعت مشرف می گرداند ، ذات بی همال و عنصر بی مثال لابس ملابس معانی ، ناسخ نسخ سخندانی ، بدیع الزمان و حریری الثانی ، اعنی امیر حسن ملتانی عرف کهندری را که خرقه‌ای از خرق بافتهٔ آسانی بر حکم ''الالقاب تنزل من السماء'' بر قد آن می‌پوشانند ، چوخای کمالات نفسانی باحاف زندگانی و نهال حیات جاودانی چست و درست باد ، بحق من قال ''وتمارق مصفوفة ، وزرابی مبثوثة'' -

عین ماهرو که حلقه بگوش درویشان و خرقه پوش محبت ایشان است و خاک اقدام ایشان را که بطراز ''رب اشعث اغبر مدفوع بالابواب لو اقسم علی الله لابره''[2] معلم است و باظهار عرفان مشرف و مکرم ، کما قیل :

قبا بر قد سلطانان چنان زیبا نمی آید
که این خرقان‌گرد آلود بر بالای درویشان

توتیای دیدهٔ جهان‌بین ساخته و محبت ایشان را موجب ثوب ثواب انگاشته ، تحف حریر تحیات و طرف دیبای تسلیمات بدان نگارندهٔ نظم رائق و نثر فائق هدیه فرستاد و نمود که آسیب دست فراق پیراهن حیات را قبا گردانیده است و کسوت صبر را در معرض ''إتسع الخرق علی الراقع'' رسانیده ، مصراع :

چاک شد پیرهن عمر بصد نومیدی

با این همه دست رجاء در ازدیاد آمده و اهداب امید استوار کرده و نظر بران داشته تا بو که عروس مطلوب که عبارت از لقای محبوب

۱- در اصل : فطرت و خلوت . . .
۲- در اصل : رب رجل اشعث اغیرالذی من لو اقسم علی الله لابره -

است از سراپردهٔ لطف آراسته ، به شعار اجابت پیراسته و به دثار استجابت جمال نماید ، تا خرقهٔ بدن که از طول محن خلق گشته است ، طراوت تازه یابد ـ بدین امید متعلم‌وار این را تکرار می کند :

گر بمانیم زنده بردوزیم دامنی کز فراق چاک شده است

احاف دولت و نهال حشمت خداوندی از بلای بلی مصون باد ، والسلام ـ

(۱۱۹)

بخواجه خیر الدین قرنفل در قلم آمده است ـ

خواجهٔ نیکونام خیر انام خیرالدین قرنفل که طیب اخلاق او بمشام خاص و عام رسیده ، تحیات عنبر نسیم و تسلیمات عبهر شمیم از مهب

سلام یحاکی عرفه و نسیمه نسیم الصبا جاءت بریا القرنفل

تنسم نماید و مقرر خاطر عزیز گرداند که طیب مکارم شما چنان منتشر است که بقلم شرح آن نمی تواند داد ، ''ولا غرو من المسک أن یفوح'' ـ

غرض از تسوید این نامهٔ نیکنامی که رشک نافهٔ تتار است آن که صیت الطاف شما که از عود قماری خوشتر است ، میرسد ، و چنان روشن می شود که خدمت شما برادر فضل الله مرحوم را تربیت می نمائید و حسن اهتمام ارزانی می دارید ، در زمین وقف و ملک کاتب باغ و زراعت می کنید ، بدین باعث در ادامت خرمی میکوشید ـ اما شائبه آن دارد که ضمن آن خللی ثانی حال صادر شود و آن زمین بعد مرور ایام سبخه گردد ـ اگر خواجهٔ نیک‌نام وافراحترام این زمین را به اجارت سه سال بگیرد ، غرض طرفین حاصل شود و خیر قایم ماند ـ چون ملک الشرق حسام الملک والدولة والدین قالع الفجرة والمشرکین قامع الکفرة والمتمردین مخدوم زاده و دوست فرزند کاتب است و همگنان را این معنی معلوم و مقرر است نباید مسئولیت آبادانی او و زمین وقف و ملک این جانب چنانچه فرمان است ثابت نه ماند

و آن در مستانف ایام حجت‌گردد و بر اخلاق خواجهٔ نیکونام حمل افتد ـ

فرزند خطیرالدین نوح بدان جانب آمده است ، این معنی زبانی نیز خواهد گفت و کریم‌الدین محمود نویسنده که این جانب نصب است او را مدد و معونت نماید ، و بر او بگوید تا نصیب ارباب و مستحقان که آنجا اند داده دارد و آن که درین طرف آمده وظیفهٔ ایشان ارسال نماید ـ

(۱۲۰)

این مکتوب بجهت احمد و یسین پسران ملک شاهو نوشته شده ـ

احمد و یسین پسران ملک شاهو و تجار دیگر بدانند ، چنانکه بر ولاة و مقطعان و اصحاب اطراف و راه‌داران از کمال مروت و فرط فتوت واجب است که بر تجار و سوداگران حسن معاملت و لطف مجاملت ورزند و در ترفیه حال و طیب مآل ایشان بکوشند ـ بر تجار و سوداگران هم واجب و لازم است که بصدق و اخلاص و حسن ادب بر ولاة و مقطعان در آیند و قضیهٔ ''وأرضهم مادمت فی أرضهم و دارهم ما دمت فی دارهم'' رعایت نمایند ، تا از طرفین حسن معاملت مرعی ماند ـ

فی‌الحاصل آنچه در ذمهٔ ولاة من حیث المروة واجب بود اطعام طعام و کلام به لین و تکریم و توقیر باستقصاء از جهت این جانب بتقدیم پیوست ، شما که پسران شاهواید درمیان تجار درآمده ، از حسن معامله خبر ندارید ـ مقابلهٔ این احسان به افترا پیش آمده آید و گفته اید که فرمان اعلی برین مضمون داشتیم آنچه زکوة و دانگانه بماند در دهلی ادا نمائیم ، و در ملتان از ما نستانند ـ بندهٔ درگاه والعیاذ بالله آن فرمان مسموع نداشت ، و بیست هزار تنکه از وجود زکوة و دانگانه از خیل و اقارب ایشان بستد ، درین سخن به وجوه دروغ گفته آمد ـ وجه اول آن که شما فرمان آورده بودید ، من کیفیت باز نمودم ، فرمان آمده که بستانند ، پس من بحکم فرمان ستدم ، و این که باز ننمودم محض افتراست ، و هر که برمسلمانان

این نوع افترا کند خاصة بر والی، بروچه واجب آید؟ وجه دوم آن که یک هزار و هفتصد تنکه زکوة و دانگانه دارند و آنجا بیست و دو هزار تنکه باز نموده اند، محض دروغ و افترا بالوضع است، اما بر شما چه عیب کنم ''المؤمن لا یکذب-'' وجه سوم، خلق که بهتر و بزرگ از شما اند و بشما وسیلتی ندارند ایشان را داخل خود می کنید، نه این تکبر بغیر حق است؟ و اظهار نخوت و افشای رعونت بر دیگر آدمیان که محظور و ممنوع است و سمج و نامطبوع - وجه چهارم، القای وحشت میان دو بزرگ می کنید، چه بزرگان و کارکنان دهلی کسان را برای طلب آن سیم شما خواهند پرسید، به اندیشهٔ ''إن جاءكم فاسق بنبإ فتبينوا'' چون من کار بر حسب فرمان کردم بضرورت این جواب خواهم فرستاد و بضرورت حقد متولد خواهد شد و نتیجهٔ حقد معادات و ملاحات است -

اکنون شما که سوداگرانید روا دارید که میان بندگان حضرت القای وحشت شود، والقای وحشت نه، فتنه‌ای نیزهم کردید، بر سر آن بردگان بسیار در صحبت خود آورده اید، زیادت ازان که در بیعنامه است که بردگان در خراسان برید و میان هندوان اسپان می‌فروشید و این ممکن نیست - چه مخالف فرمان خدایگان عالم است و بندهٔ درگاه ازان بندگان نیست که به رشوتی و تکلفی ازان اغماض کند، و از دائرهٔ فرمان برون آید - بندهٔ بی فرمان استقرار نه نماید، والسلام -

(۱۲۱)

این مکتوب خطاب به رعایا می باشد -

چون بزرگران حامل ارزاق بنی آدم اند و ناظم انتظام امور عالم، هر چه درباب ایشان احسان و اجمال مبذول شود بر مقتضای ''اطلبو الرزق من خبايا الأرض'' در زراعت که اصلاح کارهای کلی و جزوی بدان باز بسته است سعی جمیل نمایند -

بنا بران اعلام رفت که چون امسال بزلال افضال ملک الملک ذی‌الجلال زمین و زراعت چنان سیراب و شاداب شده است که پیش ازین هیچ گوشی نه شنید ، اکنون شما که رعایا اید ، بجد تمام به حراثت مشغول شوید ، و به یقین تصور کنید ، هر که از رعایای قدیم است از ایشان نصف سیم به نرخ و نصف عین غله چنانکه رسم قدیم بود ستده خواهد شد ، و آن که بعده در آمده ازو عین غله از هر حبوبی ستده آید و شما را روشن و مبرهن است که خلف در قول این جانب تصور ندارد ، والسلام ـ

(۱۲۲)

این مکتوب بجانب ملک‌الشرق شرف الملک در قلم آمده ـ

تا طبیب عنایت ازلی بغیر تفرس نبض و دلالت دلیل سقیم و علیل را در شفاخانۀ ''وإذا مرضت فهو یشفین'' علاج خواهد فرمود و در معالجت ارباب سقم و اصحاب مرض بدادن شربت ''وننزل من‌القرآن ما هو شفاء'' آثار دم مسیحا خواهد نمود ، صحت کامل و عافیت عاجل بذات اشرف ملک ملوك‌الشرق والسادات منبع‌الجود والخیرات ، شرف‌الملک که شرف اولاد رسول و فخر احفاد بتول است و طیب مکارم او شافی امراض و اسقام حوایج خاص و عام است ، با شرف و افتخار حاصل باد ، بحق سورۀ فاتحۀ که مفتاح شفاء و دافع انواع بلا است ، کما قال النبی علیه الصلوة والسلام ''سورة الفاتحه شفاء لکل داء إلا السام'' ـ

بندۀ دودمان رسالت و خادم خاندان طهارت عین ماهرو که فاتحۀ دعای صحت ورد زبان داشته و نقش اخلاص بر صفحۀ دل و جان نگاشته است و بسبب عارضۀ عرصۀ کرم و خلاصۀ سر ''إنی أعلم'' که صحت ذات او سبب عافیت جهانیان است در تعجبی شگرف است :

فکیف تعلل الدنیا بلاء   وأنت لعلة الدنیا طبیب

بنسیم تبلیغات تسلیات که از مهب صحت و سلامت متنسم و ریح ابلاغ

عبودیت که بوی آن از انوار عافیت متبسم شود ، بستان موالات و گلستان مصافات را تازه گردانید و نمود که چون در زمان روان شدن این کهتر هنوز ذات نبی صفات را از قانون صحت و اعتدال اندکی انحراف بود ، بدان موجب حسرت بسیار و آثار انکسار بر ظاهر و باطن این کهتر مستولی گشته ، از حضرت آفریدگار آناءاللیل و اطراف‌النهار صحت آن ذات مسئلت نمود ، و برای اتمام این هردم بدعای صلحاء و اخیار و مشائخ روزگار استمداد کرده ـ

بر وعدهٔ حضرت ربانی ''اجیب دعوة الداع إذا دعان'' امید میدارد که هاتف مکارم الهی و کامن استار نامتناهی ندای بشارت صحت ذات به مسامع مبارك ''ملئت بالسرور'' رسانیده باشد ، اما خاطر بنده را که سبب انتشار آن نارسیدن اخبار صحت است ، بشرف اعلام صحت ارزانی فرماید ، تا ظاهر و باطن بنده از سقم انقسام شفاء یابد ـ خلعت صحت و کسوت عافیت بذات معظم و مکرم باد ، والسلام ـ

(۱۲۳)

ایضا بملک الشرق ـ

بندهٔ دودمان سیادت و خادم خاندان رسالت عین ماهرو عبودیت تعریض کرده و نمود که احوال این طرف بفضل الله تعالی به فر اقبال پایدار خدایگان عالم مدار ''خلد الله ملکه'' و بمیامن اشفاق خداوندی ملک ملوك الشرق مقارن خیر و صلاح است و امور مشکور است و مصالح بر حسب ارادت منتظم ، ''الحمد لله علی هذا'' ـ

خلاصهٔ مقصود از ضمن مکتوب مرغوب و مرقوم محبوب فرزند عماد الدین که عنوان نامهٔ زندگانی و دیباچهٔ تحیات شادمانی است ، چنان روشن شد که صحت را به مصاحبت ذات اشرف بمثابه‌ای شرف حاصل شده که ایشان را بخدمت آن عنصر ملایک سیرت :

قد شرف الله أرضاً أنت ساكنها و شرف الناس إذ سواک إنسانا

به استماع این خبر سار که موجب اهتزاز و استبشار است گل دل متبسم ، و بلبل جان بنوای

المجد عوفى إذ عوفيت والكرم وزال عنک إلى أعدائک السقم
ولا أخصک فى بر بتهنية وإن سلمت فكل الناس قد سلموا

مترنم گشته ، و بر این اخبار بشارت آثار که از فرزند عماد الدین داشتم ، تا قیامت ازو خوشنود گشتم ، فرحت و مسرت که بدین موجب حاصل شده است اقلام از تحریر و اوهام از تصویر آن عاجز و قاصر است ، بنابرین بر کلمهٔ ''وهبت نفسى لصحتک وأسأل الله دوام عافيتک'' اکتفاء نمودم ـ ''إنه يسمع ويجيب ودعوة الملهوف لا يخيب'' در عزت ابدی و نعمت سرمدی مقیم باد!

(۱۲۴)

بجانب ملک فخر الدین و ملک سح الله ملک بهاء الدین ـ

جواهر زواهر عبارت و لآلی متلالی استعارت منشیان مقاطیر اقلام و مساطیر کلام خداوندان و مخدوم زادگان که سواد آن چون سواد دیدهٔ حور و بیاض آن روشن تر از خرمن ماه و خور بود ، وصول یافت . بر سواد و بیاض دیده نهاده آمد ـ گل دل که بسبب خداوندی مخدوم مرحوم ذبول تمام یافته بود ، به نسیم وصول قدوم آن خداوندان متبسم و بلبل جان مترنم گشت ، و ترانهٔ ''لأجد ريح يوسف'' آغاز نهاد ، و زبان شکر و سپاس گشاد و از غایت فرح و شوق دوستدار می خواست ''كالبرق الخاطف والريح العاصف'' بخدمت خداوندان شتابد ، و سعادت ملاقات که منتهای مطلوب قصارای مقصود است ، دریابد ـ اما موانع و عوایق بخدمت خداوندان پوشیده نیست ـ بدان موجب نیل آن امانی که سرمایهٔ حیات جاودانی است ، در حجاب توقف ماند و عیش که بسبب

واقعهٔ خداوند ملک العرش مرحوم مکدر شده بود و مشرب حیات که صفات تکدر گرفته بر رجای لقای آن خداوندان صفا یافت ـ و چنان متصور افتاد که ملک مرحوم امروز زنده شد:

زنده است کسی که در دیارش ماند خلقی به یادگارش

امید داشته می آید که عزیزان را به نعمت حیات شما جراحات مصیبت خداوندی ملک مرحوم مندمل شود ، و در ظل لطف شما مرفه الحال گردند ـ حق سبحانه و تعالی عواطف و عوارف خداوند عالم مد الله ظلال اقباله را درباب آن خداوندان موفور دارد و ایشان را وارث اعمار و دولت ملک مرحوم ''تغمده الله بالرحمة والرضوان'' گرداند ـ

(۱۲۵)

بنام مولانا شهاب الملة والدین ـ

خداوند مولانا و سیدنا افضل العصر اعلم الدهر حاوی انواع الفروع والاصول ، جامع علوم المعقول والمنقول شهاب الملة والدین ''ادام الله علوه وتقواه ورزقنا بالخیر لقاؤه'' خدمات وافره و مدحات متوافره از محب قدیم مصافات و متحد مستقیم موالات عین ماهرو مطالعه نماید و مقرر ضمیر منیر و خاطر خطیر گرداند که غلبه و جذبهٔ آرزومندی مشاهدهٔ کریم خداوندی چنان گریبان دل گرفته است که اگر نه عوایق و علایق دامن گیر وقت باشد ''سعیا علی الرأس لا مشیا علی القدوم'' بخدمت شتابد ، و سعادت دست بوسی دریابد ـ

علم الله ، این کهتر در غمرات فراق چنان متحیر و فرومانده است که در وصف نیاید و بسبب این که طریق وصول بساحل وصال در تصور نمی گنجد :

آنجا که توئی من آمدن نتوانم و ینجا که منم تو خود نیائی ، دانم

چون ابواب تفصی این کار مسدود می بیند در شب دیجور از هجوم هموم و تراکم غموم سراسیمه و مدهوش گشته ، و سر رشتهٔ عقل گم شده ، تدارك این امر نمی داند و در غم فراق این بیت را ورد خود سازد :

سروکار من درین غم بکجا رسد ، ندانم
نه مرا مجال قربت ، نه ترا طریق یاری

و برهان این مقال و مصداق این حال آن است که درین مدت که این کهتر بدین طرف روان گشته بسلامی و پیامی یاد نیاورده ع :

یاد می دار که از مات نمی آید یاد

در افادات علوم و ثبات تقوی قایم و دایم باد ، آمین!

(۱۲۶)

بنام مولانا بهاءالدین ـ

خداوند مولانا امام همام سید الائمة والعلماء بهاء الملة والدین سلمه‌الله، سلام و خدمت و ثنا و مدحت از عین ماهرو که عین ارادت او بکحل ملاقات برادران مکحول باد ، مطالعه فرماید و مقرر ضمیر منیر و خاطر خطیر نیرتأثیر گرداند که جان عزیز از درد فراق در غایت قلق و اضطراب و نائرهٔ اشتیاق و آرزومندی و کمال نیازمندی در نهایت التهاب است :

النار ابرد من ثلج علی کبدی   والسیف ارفق بی من هجر مولائی

اگر تن مهجور از خدمت دور است جان عزیز در مقام حضور است :

فی القرب والبعد لا یزداد حبکم   هذا تقرر فی قلبی من الازل

چون قضیهٔ وحدت و یگانگی ثابت و مقرر است بقضیهٔ شوق که ''فیا لها شوق فی شرحها طول'' عبارت ازانست مشغول نشد ، تناجی ضمائر طرفین حقیقت حال را عیان خواهد کرد ـ دوستدار را درین غیبت هم بوجود مولوی اعتضاد و استظهار بسیار است ـ

باید که بر معتاد و معهود ذات محمود خود درباب تهذیب اخلاق

کهتر زادگان بذل مجهود ارزانی دارد ، در اوقات مرجوه و ساعات متبرکه کهتر را بدعای خیر مدد نماید - تا چهرهٔ اجابت از سراپردهٔ ''اجیب دعوة الداع إذا دعان'' جمال نماید ، کسوت بقای خداوندی تا ابد به طراز تقویٰ معلم باد ، والسلام -

(۱۲۷)

بنام علامه سید عزالدین -

تا صوب رحمت الهی بر صوب بوستان خاندان نبوی منهمر و شجرهٔ برکت دودمان مصطفوی مثمر خواهد بود ، حدایق سیادت و ریاض سعادت آن شعبهٔ دوحهٔ رسالت و آن درهٔ دریای طهارت و آن غرهٔ اولاد بتول و آن سر معنی ''قل لا اسئلکم علیه أجراً إلا المودة فی القربی'' اعنی علم الهدیٰ ، علامة الوریٰ ، عز الحق والدین به ازهار الطاف یزدانی و اثمار عواطف ربانی ، ناضر و نامی باد و ایزد متعال ناصر و حامی ، بحق من قال ''مثل کلمة طیبة کشجرة طیبة أصلها ثابت و فرعها فی السماء'' -

بندهٔ عین ماهرو که میوه چین ارم کرم آن عین المعانی است ، نهال عبودیت را از عین اخلاص سیراب کرد و مقرر آن سرو جویبار مهتری و نوباوهٔ باغ پیامبری گردانید ، اگرچه از سموم قهر فراق مولوی نهال نهاد بنده را ذبول تمام حاصل شده است ، اما گل دل بهوای جناب نزهت مآب متبسم و بلبل جان به ثناسرائی آن بهوای چون کرم مترنم است و از غایت شوق دست بشاخ آرزومندی نمی تواند زد ، ع :

این ره نه بپای چون منی یافته اند

بر مقتضای ''لا تیأسوا من روح الله'' نظر بر گلستان رجای رحمت الهی داشته شده است ، تا بو که مشام جان این خدمتگار بنسیم ملاقات معطر گردد -

تا آن زمان که غایت نهال متمنی مثمر گردد ، بنفحات سلام و فوحات پیام چمن دل بنده را تازه دارد و بگلدستهٔ پرسش یاد دارد -

(هذا باب) امام تاج بهاء که برابر بنده در شهر نو بود و نهال وجود او به جود مولوی ترشح یافته ، مدتیست که برای اعلام برصوب هندوستان بیرون آمده بود ، هیچ از حال او روشن نه شده - ظن آنست که احرام جناب نزهت مآب گرفته باشد و در ظل ظلیل آن‌خدمت که انموذج جنة المأوی است مأوی یافته باشد - ازهار تردد و فراق دل پدر او چو گل صد پاره گشته است ، [بوکه] نسیم اعلام سلام او به جان پدر برسد -

دیگر مقرر باد پیش ازین بخدمت عرض افتاده بود که واحدی شرح دیوان متنبی بر ترتیب حروف بر مولانا افضل العصر ضیاء الملة والدین بخشی موجود است ، اگر به تربیت مخدومی انتساخ شود و برین بنده برسد بر سائر اکرام انضمام یابد - و چون خدمت مولوی درباب وعدهٔ کرم فرمود ، چشم داشت آنکه بر قضیهٔ انجاز مواعید که از عادات سادات است شرح موعود برین بنده بفرستد - درخت مجلس سامی به نیکنامی نامی باد ، والسلام -

(۱۲۸)

بجانب سید عز الدین رقم یافت -

تا کسوت خاندان رسالت به طراز عز دارین مطرز و معلم و حریم دودمان طهارت مرکز مجد و کرم خواهد بود عز و اقبال و مجد و جلال قرین ذات ملک صفات آن قطب آسمان سیادت ، تاج هامهٔ سعادت ، خلاصهٔ انوار حدایق حسینی ، و زبدهٔ انوار اخلاق رسول مکی و مدنی ، چراغ دودهٔ بطحا ، نهال باغ مصطفی ، دیباچهٔ کتاب جود و سخا ، فهرست جریدهٔ فضل و عطا ، اعنی خداوند ملک ملوك السادات ، منبع اللطایف والکرامات ، ناصب رایات الکرم ، صاحب آیات النعم ، عز الحق والدین ''أعطاه الله عز الدارین'' باد ، بحق من قال ''و لله العزة ولرسوله''-

بندهٔ درگاه خاندان سیادت عین ماهرو که بعین اختصاص و شرف اخلاص آن جناب اکارم مآب موصوف و بخدمتگاری و دولتخواهی آن آستان کرم مذکور و معروفست ، مقام عبودیت به لب عزت می بوسد ، و عرض می دارد که چون نهال صدق و مصادقت بماء اخلاص در غایت نشو و نما و مشارب موالات و موارد مصافات از شوائب مجانبت مصفا و لوح خلوص عقیدت بنشر حدیث آن خدمت آراسته ، و غبار بیگانگی از طریق یگانگی برخاسته است ، جدائی جسم کثیف مانع آشنائی روح لطیف نیست :

تا ظن نبری که من کمت می بینم　　بی زحمت دیده هر دمت می بینم

اما جسم مهجور که از مالوف طبیعت یعنی مقام قربت آن خدمت دور افتاده است و از عز مشاهده و مشاهدهٔ عز محروم مانده و دل و زبان به ولاء و ثنای مولوی بسته و گشاده و از غایت اشتیاق و آرزومندی و کمال اخلاص و نیازمندی ندای

نرفت ، تا تو برفتی ، خیالت از نظرم
برفت در همه عالم ز بیخودی خبرم

بر چهار سوی محبت در داده و نظر انتظار برهگذر رجاء که دست‌آویز مؤمنان است داشته ، و نقش ''فان مع العسر یسراً'' بر صفحهٔ خاطر و صحیفهٔ ضمیر نگاشته است ، تا بو که مفتح الابواب کار بستهٔ این هجران دیده بگشاید و عروس مطلوب از آئینهٔ لطف الهی روی نماید و ایام فراق بوجهی احسن بسر آید :

امیدوار چنانم که کار بسته گشاید
وصال چون بسر آمد فراق هم بسر آید

''إنه علی ذلک قدیر و بالاجابة جدیر'' - چون ذکر شوق از امکان تقریر افزون و مجال تصویر بیرون است بدین نظم اقتصار و اختصار افتاده :

تا ظن نبری که من صبورم　　نزدیک توام اگرچه دورم

و بعرض غرض مشغول شد و باز نمود که چون بنده را محقق و

متیقن و روشن و مبرهن است که خدمت سیدی و مولائی را در نظام و انتظام امور بنده حسن اهتمام است ، شمه‌ای از حال خود عرض می‌دارد و باز می نماید که بندهٔ درگاه دولت زمین بوس درگه فلک جاه احراز کرد و بانواع اصطناع و اصناف الطاف اختصاص یافت ، و بمواعید عواطف موفوره و عوارف نامحصوره مخصوص شد ، و بر مبنای آن که انجاز مواعید خاصهٔ سجیت اریحیت خدایگانست یقین واثق و رجای صادقست که آثار آن بخیر در حیز ظهور خواهد آمد ، این معنی بحکم ''التحدث بالنعم شکر'' بزبان قلم عرض افتاد ، حق سبحانه و تعالی ذات نبی صفات خداوند عالم خلد الله ملکه را در نشر عدل و احسان و شرف بذل و امتنان إلی یوم التناد باقی دارد ، ''ویرحم الله عبداً قال آمینا'' ـ

متوقع آن که بنده را بر قرار معهود در سلک عبید مخلص منسلک دارند ـ و گاه گاه به پیامی یاد دارند و بخدمات مایلیق اشارت فرمایند تا در اتمام آن کمر امتثال بر میان جهد و اجتهاد بسته آید ـ بر مسند بقای زندگانی و منصب عیش و کامرانی تا انقراض عالم فانی باقی باد ، آمین!

(۱۲۹)

بجانب صاحب دیوان ریاست سعد الدولة ابراهیم نوشته است ـ

تا سعادت ازلی قرین حال ارباب خلت حضرت الوهیت خواهد بود و معرفت از مطالع قلوب اصحاب عرفان تجلیٰ خواهد نمود ، سعادت که از شائبهٔ شقاوت مصون و دولت که عاقبت آن بخیر مقرون بود ، قرین ذات برادرم خلف الصدور والکرام سلالة الوزراءالعظام اعنی صاحب دیوان ریاست سعد الدولة والدین ابراهیم باد ، که نور دیده و چراغ دودهٔ ملک ناظر است و آثار نجابت و مخایل سری و سروری او از زمان صبا تا عنفوان نشو و نما بر مقتضای :

فی المهد ینطق عن سعادة جده　　اثر النجابة ساطع البرهان

ظاهر و پیدا و روشن و هویداست ، بحق من قال ''واتخذ الله ابراهیم خلیلا'' ـ

عین ماهرو که عین خلت او بکحل اخلاص مکحول و زبان مهدت بذکر محامد و مناقب برادری مشغول است ، غرر دعاء و درر ثناء که جید وجود محبت را بیاراید و از مطالعهٔ آن بوی یگانگی آید رسانید و مقرر ضمیر منیر خداوندی گردانید که چون سوابق محبت موروث بلواحق مودت مکتسب مقرون گشته و کمال اتحاد طرفین در حیز ظهور وحدت رسیده ، بعد جسمانی مانع اتصال روحانی نیست :

تا ظن نبری که من کمت می بینم
بی زحمت دیده هر دست می بینم

اما حواس ظاهر که از مشاهدهٔ جمال باکمال آن ذات کامل‌صفات که مسند کمالات انسانیست ، بی نصیب مانده و اضطراب ناك است ، از راه دیده و سوز سینه قصهٔ

از درون سوز ناك و چشم تر نیمه‌ای در آتشم ، نیمی در آب

عیان دیده ، با این‌همه نظر انتظار برهگذر ''لا تیأسوا من روح الله'' داشته ، تا بو که از امطار لطف ربانی و تأثیر سعادت آسمانی سببی متضمن خیر به ظهور آید که موجب اجتماع طرفین باشد و حواس ظاهره از طلعت میمون که معظم مقصود است محفوظ گردد ، بیت :

یکبار بمن نمای خود را من آرزوی دگر ندارم

وما ذلک علی الله بعزیز ـ

و عرضی دیگر ، که ضمنی و طفیلی است ، آنست که بندهٔ درگاه هشت سر اسپ تجمل بدیوان گذرانیده و قایم داشت ـ در اثنای این در ملتان بحکم فرمان روان می شد ـ چهار هزار تنکه بدل هشت سراسپ تجمل و حجت ظهیر الجیوش بحکم فرمان به تعین سند خمس ستده ـ

متوقع آن کد درین باب بر قضیهٔ ''وتعاونوا علی البر والتقویٰ'' ـ

مدد و معونت فرمایند ، تا این سیم متعلقان این محب را بدست آید و قانون معاملت رعایت یافته باشد و مال بندهٔ درگاه بلطف اخوی احیاء شود بمنن فراوان مقابل افتد و آثار ''محبة الآباء قرابة الابناء'' که رعایت آن از عادات کرام است بوجهی بهتر بظهور انجامد ، والسلام -

(۱۳۰)

بجانب سید شمس الدین چهجو -

ابکار افکار خاطر وقاد و بنات منشآت طبع نقاد اعنی نتایج اقلام آفرین و موالید خاطر دوربین که آن کشندهٔ درر غرر براعت در سلک عبارت در مقنعهٔ تصریح نه در معرض تعریض کرده بود و در منصب صحیفهٔ بلاغت بوجه احسن چنان جلوه داد که شاور چابک دست بجای چابک و سنان صناعت انگشت حیرت بدندان غیرت گزیده و به تفوق او در اجتلاب قلوب بر خداع محب و محبوب اعتراف نموده و از بحار زخار او اغتراف نموده ، رسید -

عین مشتاق بوفور آرزومندی و اشتیاق ملاحظه نمود ، و بخطبهٔ موالات و عقد مصافات در حبل وداد و شبکهٔ اتحاد بقبولی هرچه تمام در آورد ، و ایجاب صداق صداقت در ذمهٔ صدق مودت متوجه شمرد ، و از پرتو انوار نو عروسان آراسته و سمن بران نوخاسته اعنی مضامین رقعهٔ رفاعت و نامهٔ صفاوت نتایج معنی قنب لبید صورة و معناً مشاهده افتاد ، و از ابداع معانی دقیق و اختراع الفاظ رقیق و انشای رموز لطایف و کنوز ظرایف سراج شیخ سروج چنان افروخته و علم ساسانی بر نمطی افراخته است که بذروهٔ کمال لطایف ارتقاء نموده ، و سنت سنیه سروجی و ساسانی بعد اندراس و انطماس احیاء فرموده ، چون انشای فضایل و لطایف سخرهٔ خاطر سخن سرای و مسخر ضمیر گوهرزای اوست ظهور معانی حریری و بدیع الزمان از ابداع بدیع اوست ''لا غرو من المسك أن يفوح'' چه اسالیب قوانین که حریری در مقامات درج کرده است او در شبکهٔ بند کاغذ در

آورده و دران ذکر بی‌مروتی و بی‌شرمی اصحاب باز داده و هنر خود بر دیگران نسبت کرده می‌آید ، و اگر دریافت قلوب اخوان و ایصال مقصود بکنار ایشان چنانچه در مثل سائر آمده است ، از مروت می‌پندارد چون آن خدمت سر لشکریان و سپاه قابل آن جیش است نه شاید که خود را از فخر مالك این قوم خواند و دیگران را بی‌مروت داند ، و اشارتی که در ضمن صحیفه بر حسب اصطلاح مندرج است چون کسی بر غوامض اسرار و حقیقت کار واقف و عارف است ، معانی آن برو مشتبه نخواهد ماند و اگر از غایت غباوت آن را نه رسد شرکت خواجه به سربام دارد ، والسلام ـ

(۱۳۱)

بجانب سید شمس‌الدین چهجو ـ

تا از اضافت انوار شمس قمر را ضیاء و صبح را سناء خواهد بود ، و گوش و گردن عروس سپهر بزینت لآلی متلالی ''ولقد زیناالسماء الدنیا بمصابیح'' آراسته خواهد بود ، شمس شمایل و بدر فضایل آسمان بلاغت و کوکب دری درایت آن درهٔ درج معانی ، و آن اختر برج سخندانی ، و آن نور دیدهٔ خاندان رسول ، و آن زینت دودمان بتول ، اعنی شمس‌الدین چهجو که بحسن خلق احسن دیار هند از نور وجود او مشرف و مزین است ، بر آسمان معانی از مطلع فضل لایزالی طالع و لامع و از کسوف نوایب و خسوف مصایب مصون باد ، بحق من قال ''وجعل الشمس ضیاء والقمر نوراً'' ـ

عین ماهرو که عین هوا و هوای ولای آن به عین المبانی منور است ، شمس خدمت را برتبهٔ اخلاص روشن کرد ، و بر ضمیر منیر و خاطر خطیر آن مطلع انوار فصاحت و مجمع آثار حصافت روشن گردانید که خلوت سرای دل چون قندیل آویختهٔ محبت است و بمصابیح موالات و شموع مصافات آن شمع ضمیر چنان منور است که این دیار وجود از عکس لطایف انوار آن بدیع زمان روشن ، و نوائر اشتیاق آن نور حدقهٔ بدایع و نور حدیقهٔ

روایح در صمیم دل چنان مشتعل و ملتهب است که از خوف قلم رقم نمی یارم ، مصراع :

زان بیم که ناگهان زبانش سوزد

تا نور دیدهٔ این کهتر از طلعت آن نور دیدهٔ فضل بی نصیب مانده است ، از حیات روی حظ و نصیب راحت ندیده :

ره ندیدم چو برفت از نظرم صورت دوست
همچو چشمی که چراغش ز مقابل برود

ازان روز باز که آن سراج وهاج مجمع انسانی که شیخ سروج مقتبس انوار اسالیب و متتبع آثار تراکیب اوست در مشکات مسافرت قرین گشته است، طاقت طاق شده و ماه صبر در محاق نوایب زمان افتاده و هیچ منظری چون منظر بی نظیر آن خورشید طلعت منظور نشده ، و خانهٔ دل از نور و سرور خالی مانده و نقرت مودت و نضرت محبت را به هیچ وجه بر هیچ وجه انس حاصل نه شده :

فما راقنی من لاقنی بعد بعده ولا شاقنی من شاقنی بوصاله
وما لاح لی برق‌الجمال کمثله ولا ذو خلال بان مثل خلاله

و دیدهٔ رجاء از آرزوی طلعت آن مشتری جبهت و زهره بهجت رمد دیدهٔ فراق دیده را چاره‌کرد ، تا بو که ملاقات آن انسان عین مردمی حاصل آید یا نامهٔ آن ناموركه سواد دیده و سویدای دل بدو مضمر است برسد ـ

اما به نوایب زمان سیاه‌کارنامهٔ‌گرامی که سبب شادکامیست نرسید :

من زاب دیده قصه نبشتم هزار فصل
او زاب دوده یک رقم از من دریغ داشت

با این‌همه عین انتظار برهگذر ''لاتیأسوا من روح الله'' داشته ام و امیدوارم که سرا پردهٔ دیده بنور طلعت زهره بهجت مولوی که ''الشمس تطلع من بشره وجبهته'' عبارت از آنست روشن‌گردد ـ

چشم‌داشت آن که بعد ازین تاریخ بمسودات لطیف که عنوان

''النور فی‌السواد'' است روزگار تیرهٔ این فراق زده را روشن گرداند ، تا قرة عین حاصل آید و عروس تمنا از آئینهٔ مطلوب رو نماید :

گر لطف کنی ور نه کنی محبوبی   اندر نظرم بهر دو صورت خوبی
مقصودمن ازتونیست‌تحصیل‌غرض   اما تو بدین بهانها مطلوبی

چون نار دیدهٔ شوق [نه] بدان غایت است که حرقت و لوعت آن بدستیاری سواد الوجه بدان آفتاب تنها رو که هم سایه ندارد ذره‌ای روشن توان کرد ، به ضرورت بدعاء اختصار و اقتصار افتاد ـ

''الله نورالسموات والأرض'' انوار فضایل آن شمس را که دیار هند بجمال ذات او برمقتضای ''قد شرف‌الله أرضاً أنت ساکنها'' مشرف و مزین است و بر سایر دیار مفتخر و مباهی ، منقطع نه گرداند ، و آفتاب زندگانی او را بنور جاودانی منور دارد ، آمین رب‌العالمین ـ

(۱۳۲

بجانب سید شمس‌الدین یحییٰ ، عرف چهجو ـ

الطاف نامتناهی قرین ذات شریف و عنصر لطیف آن الطف زمان ، و افضل عصر و اوان ، چراغ دودهٔ خاندان رسول، زینت دودمان بتول ، اعنی ملک‌السادات شمس‌الحق والدین یحییٰ عرف چهجو ادام الله لطایفه متواتر و متوالی باد ، بحق من قال ''الله لطیف بعباده''ـ

عین ماهرو که صحایف اعتقاد او بلطایف اتحاد خداوندی آراسته باد ، تحریر صحیفهٔ لطیفه بر ضمیر منیر آن شمس آسمان لطافت گردانید که این متحد به متن لطایف حسنهٔ ربانی در ضمان سلامت در حضرت رسید و بالطاف و مراحم خداوند عالم که از شرح و کتابت مستغنی است مخصوص گشت ـ حق سبحانه و تعالی ظل ظلیل خداوند عالم را إلی یوم‌التناد ممدود دارد ـ

(هذا باب) باعیان افاضل و افاضل اعیان در سرا خصوصاً باشرف

الملک که قدوهٔ فضلای روزگار است شرف محاوره دست داد ـ تضعیف مکالمه و مجاوبهٔ ذکر لطیف لطافت طبع وقاد و خاطر نقاد اخوی افتاد که درین عصر و زمان در اختراع بدایع و انشای صنایع ارباب بلاغت و اصحاب براعت را بدان جناب نسبتی نیست ، اگر افاضل گذشتهٔ دانشوری الحال آیند ، هم عیال آن خدمت باشند ـ ابن قدامه بتقدیم و تفضیل اعتراف و سحبان از بحار زخار لطایف مولوی اغتراف نماید ، و ابو عباده در سلک عباد آن خدمت مفتخر و مباهی باشد ، و لبید در مقام انشاد مقلوب شود و حریری و بدیع الزمان پیش فضل و علیای او مغلوب گردد و هیچ کس را مجال مبارزت و مکان محاربت آن شهسوار مضمار بلاغت دست ندهد ـ

و خزائن لطایف و غرایب خاصهٔ مولوی که در [دسترس؟] افاضل عصر و زمان و بلغای ما تقدم نبود ، چندانست که در حصر و احصاء نباشد ، لطیفهٔ اول آن که خدمت مولوی نور زمین بوس وداع در موقف عرضداشت باسناد و پروانه التماس نموده و دوم آن که خدمت مولوی را عزم دارالملک دهلی شده بود ، برای استصحاب پدر رفته و در حضر توقف میشد ، در اثنای آن اعظم ملک سمت لشکر و بیراهی روان میشد ، خدمت اخوی بمصاحبت ملک اعظم در بیراهی رفت و هیچ نه پرسید که این راه بکجا می رود :

ترسم نرسی به کعبه ای اعرابی کین ره که تو می روی به ترکستانست

در محل ملک کمال الدین جاجرمی می گفت سبحان الله ''زهی قادر بر کمال که بلاغت و بلادت را در ذات واحد جمع کند و اوصاف متضاده را ایتلاف دهد ، چنانچه عناصر اربعه را که ضد یک دگر است در نهاد انسان نهاده''ـ

و نتیجهٔ این مقدمات آن است که ذات لطیف مولوی برکمال قدرت حضرت صمدیت شاهد عدلست ـ بعد این مکالمه و مذاکره دولتخواه بر ملک الشرق شرف الملک بمعارضه متصدی شده و گفت که بر سید چهجو اعتراض و تعریض واجب نیست ، زیراچه دیار هند را بوجود بدیع او شرف و افتخار است و منطقهٔ نطق بلاغت و براعت بر نطاق آن خدمت چست و درست است ، ''سبحان الذی جمع البلاغة والرفاعة فی ذات واحدة''، والسلام ـ

(۱۳۳)

بجانب سعدالملة والدین ـ

هر سعادت که از مصاعد آن سعود آسمانی در حیز ظهور آید ، و هر عزت که از مطالع آن الطاف ربانی تجلی نماید قرین ذات و همنشین صفات مولانا و سیدنا افضل علماء الدهر و اکمل فضلاء العصر سعد الملة والدین، لا زال مسعوداً ، باد ، بحق من قال ''السعید من سعد فی بطن امه''۔

دولتخواه قدیم عین ماهرو که برای دیدن و ادراک سعادت ملاقات و مشاهدهٔ کریم خداوندی عین انتظار برهگذر الطاف الهی داشته است ، عبودیت بوفور التیاع و تحنن و برجاء تعریض کرد و نمود که چون قصه و عرض فراق و شرح و بیان اشتیاق از احاطت اوهام و افهام افزون و از ادراک اقلام بیرون بود ازان اعراض نمود ـ برمقتضای ''نحن روحان حللنا بدناً'' حقیقت حال دل بیان خواهد کرد ـ

غرض عرض عریضه مبنی بر آن که دو نفر صراف از دونان و دیوان سیه و ضامنان ایشان در پٹن رفته اند ، و هفت صد و پنج تنکهٔ این محب در ذمهٔ ایشان دین است ، و نظام برای برآمد و انتظام این امر احرام خدمت مولوی گرفته ـ برقضیهٔ ''وتعاونوا علی البر والتقویٰ'' بر معتاد کرم طبیعی درین [باب؟] مساعی جمیله ارزانی فرمایند ، چنانچه این مستحق بغیر مماطلت بدست آید ، و بر سایر ایادی و منن و اکرام خداوندی انضمام یابد ـ

چون این محب متوجه پٹن[1] شده یک منزل خانهٔ مطبوع که ممکن باجارت یا باستعارت بهر وجه که مشروع و مقدور باشد به نظام بدهانند، تا خانهٔ بندهٔ درگاه بدستیاری کرم مولانا معمورگردد ، والدعاء ـ

(۱۳۴)

(مکتوب الیه نامعلوم ـ)

۱- در اصل : پٹن متوجه ـ

عرضداشت ایشان که مشتمل الضدین و محتمل النقیضین بود ، اعنی کلمات تصلف و خودستائی را در ذکر اطاعت برسبیل زبان آرائی امتزاج داده و عنان سخن فراگشاده و مقدمات تواضع از ناصیهٔ تکبر آویخته و خیر و شر بهم آمیخته ، و به تعبیرات نامقبول و تأویلات مجهول دران باز داده ، رسید و بر مضامین آن اطلاع شد ، ذکر هر یک چیز که در مکتوب شما مسطور بود ، به تفصیل نبشته می آید ۔

آن که در ثبات و رسوخ اطاعت خود مبالغه نمودید ، این معنی نیکو نیست ۔ اگر مقال و آثار موافق افعال و کردار شما از زمرهٔ آنان باشد که ''یحبون أن یحمدو بما لم یفعلوا'' چه در ولایت مسلمانان که در تحت تصرف بندگان درگاه است ، مشتی مغلان در آمده و نفوس و اموال تلف و هدر انداخته ، و به تأویلات فاسده و حجج واحضه پیش می‌آئید ۔ زهی اطاعت و زهی مطاوعت ، و نبشته اید که فرمان اعلی نفذه الله درباب مقدمان منجهوت که اقربای اقرب ما اند بر شحنگان و گماشتگان سیوستان صادر شده بود که زمین خلق و املاک ایشان بدیشان تسلیم نمایند ۔ چون مقدمان و شحنگان و گماشتگان فرمان اعلی به امتثال نرسانیدند ، برای نفاذ احکام فرمان همایون جمعیت خود روان کردیم ۔ شحنگان جدال و خصومت بنیاد نهادند ۔ جمعیت ما از وحشت احترازکرده و بر ایشان اعلام کرده آمد ۔ بعد گفت و شنود شحنگان قبول کردند که بر قضیهٔ فرمان اطاعت نمائیم و بعد ازین وحشت و مخاصمت نه کنیم ۔ چون ایشان به عجز پیش آمدند به ضرورت از خصومت اعراض کرده شد و جمعیت ما بازگشت و آمد و در آمدن و رفتن خلق ولایت سیوستان و سیکهر را هیچ مضرت نه رسانید و اگر کسی بر عکس باز نماید ، درین پاس تفحص شود ۔

مقرر باد برین جواب‌ها که شما نبشته‌اید مردمان منصف و راست‌گو اید ، چه مغل که در دیار پادشاه اهل اسلام در آورده اید برای انقیاد فرمان است ، و آن که خلق و زن و بچهٔ شحنگان و مواشی و ذخایر و دفائن که ایشان پیش کردند ، بردید و مخالفتی که برای تاخت و غارت میان مغلان و بانبنیه شده بود ، پوشیده نمانده است ۔ صدق این است که تعرض نه رسانیده اید و از خصومت اعراض کرده اید و مکتوبی که

بانبنیه بر شحنگان اوان حصار سیوستان برای تعرض برسانیدن حصار سیوستان ''والعیاذ بالله منها'' نبشته بود ، آن نیز بر اخلاص و اطاعت شما شاهد عدل است ـ مثل این کلمات مموه حصه‌ای عرضه داود ، چون کاری به تغلب کرده اید به حجت درمانده چرا تمسک می کنید ، بیت :

هم بسته‌ای خود بتار هم نای زنی
ممکن نبود دو دم به یک جای زنی

و امیر و حاکم مطلق العنان از جهت خداوند عالم ''خلد الله ملکه و جعل أقالیم العالم ملکه'' منم ـ اگر دعوی شحنگان راست بودی اولا کیفیت برمن می نبشتید و منصفان می طلبیدید ـ راه اخلاص و اطاعت این بودی ، لیکن نیکو سره بگوئید که خداوند عالم را در کنف باری عز اسمه در لکهنوتی شنیده بودیم و لشکر ملتان روان کرده دانستیم که بنا بران دیگ سودا برسانیدیم و ماخولیا می پختیم ، ع :

سودات پختم ای جان ، سرمایه هم زیان شد

بر مقتضای ''کلام العدی ضرب من الهذیان'' می خواستم که جواب شما بزبان قلم نه دهم که ، ع :

السیف أصدق ابناء من الکتب

اما چون سنت الهی جاری است که اگر رعیتی از جادهٔ فرمانبرداری منحرف شود او را اطلاع نمایند و کشف شبه کنند ـ بنا بران بر شما در قلم آمد ـ اگر فرمانبردارید چنانچه در وقت ولاة ماضیه خاصه بهرام را که به نسبت بندگان درگاه اعلی چه باشد حدیث و مسن اطاعت می کردند ، همچنان اطاعت کنید ، بیت :

گر راست روی ، هر آنچه ما راست ، تراست
ور نی ، تو بگو نفاق بیهوده چراست

سبحان الله! دختران را میان پرستاران حرم فرستید و دم اطاعت زنید ، بعده همچنین مکابره کنید ـ رایان هندو مشرک که دختران فرستاده اند به غدر و خداع نه فرستاده و به بد حرکتی اقدام نه نموده ـ آنها که

هندو باشند از مکر و غدر شرم دارند و جبلت شما که خود را مسلمان می گویانید و بر فساد مکابره و حجت می گوئید ، این عذر خواستن بدتر از گناه است و چون این نوع استهزا است بر مقتضای ''جزاء سیئة سیئة مثلها'' [سزا] خواهید یافت -

و آن که نبشته اید که جمعیت ما از خصومت اعراض کرده آن نیز همچنین است - سبب اعراض کردن معلوم است ، چون لشکر ما در تعاقب آن مخاذیل است بانبیه چه نوع با کسان از سیوستان یک شب میانه تهته رفت - اگر جلاوت و مردی داشت چرا بر سر انگشتان نه ایستاده ، و سپاه خود را نصرت نه کرده ، بیت :

جولان گری سمندش این بود انداختن کمندش این بود

و آن که نبشته اید که سخنان اصحاب غرض پیش تفحص مسموع نه فرمایند ، این معنی همچنین بود و سخن کسی در حق شما جای نه یافت - چندین سال در ظل رافت خدایگان آسوده و خوش غنوده بودید ، اما از غایت ابن الوقتی نظر و قدر آن نعمت نه شناختید و امن و امان خود را بیک داو باختید ، بیت :

سالها جام جم بدست تو بود چون تو نشناختی کسی چه کند

تنبیه شحنگان بسبب نقصان و مضرت مسلمانان اختیار نه کردیم و اگر مسلمانی کشتن برادر اعیانی بخصوص برادر حقیقی و نهب و تاراج نفوس و اموال مسلمانان است ، خود کفر کدام است ''بئس ما یأمرکم به ایمانکم إن کنتم مؤمنین'' -

اگر نویسندهٔ شما را در منقول و معقول شعور بودی در شروع ، از نبشتن این چنین کلمات منحرف شدی و شما را تنبیه کردی ، یا خود او درین کار خردی و خبرتی ندارد - یا آنچه او را نبشتن می فرمائید ، صلاح شما نمی بیند ، به عجز و اضطرار می نویسد - این چنین سخنان اگر بمشورت دانشمندان و دانایان آن جا نبشتی ، بهتر بودی ، و خود اگر دانشمند و دانا بودی آن جا سکوت اختیار نه کردی و در زمرهٔ ''إنما

جزاء الذین یحاربون الله و رسوله ویسعون فی الأرض فساداً أن یقتلوا أو یصلبوا أو تقطع أیدیهم و أرجلهم من خلاف'' خود را منسلک نه گردانیدی ۔

اما لایق‌تر این بود که شما راست می لبشتید ۔ نفس اماره برین آورد که بر این‌چنین معصیتی مرتکب شویم و فتنهٔ خفته را بیدار کنیم و دران قسم در آئیم که ''الفتنة نائمة ، لعن الله من أیقظها'' ۔

و آن که تعریفی کرده بودید که لشکر شما مسلمانان را برده کرده و در بازار فروخته است ، جواب این آنست که کشتن این چنین مسلمانان ، که در دار اسلام در آیند و حکم قطاع طریق گیرند ، من حیث الشرع جایز است ، اما فروختن مسلمانان اگرچه در ایشان اسلام صوری باشد ، جایز نه ۔ ومن این معنی نفرموده ام ۔ ونیز سخن شما که اعدائید در حق غزاة که بعد آن نقض عهد در ولایت شما بر سبیل مکافات در آمده ، از روی خرد و خبرت مؤثر نیست و اعتماد را نه شاید ۔ چه حکایت مکر و خداع دو دختر رای داهر که رای بزرگتر ازو در سند نبود در تاریخ داهر چچ مسطور ، و میان عامهٔ خلق دیار سند مشهور است ۔ و آن این است که دو دختر رای داهر از حرم او گرفتار آمدند و امیر محمد قاسم تقی ثقفی ، ایشان را بدست خادمان حبشی بحضرت بغداد فرستاده بود ۔ و خلیفهٔ وقت ایشان را بخواجه سرایان بداد که تیمار داشت ایشان کنند تا شایسته شبستان شوند ۔ بعد از مدتی خلیفه یاد آورد و خواست تایکی از ایشان را خدمت فرماید ۔ هر دو بیک زبان گفتند ''بقا باد خلیفه راکه ما بندگان شایان شبستان شاه نتوانیم بود که امیر عماد الدین محمد قاسم ما را سه روز نزدیک خود داشت ، بعده بخدمت دارالخلافه فرستاده ۔ این چنین فضیحتی پادشاهان روا ندارند ۔ خلیفه را دران لحظه غلبهٔ توقان بود ، امکان تفحص و تجسس نداشت ، دوات و قلم و کاغذ بخواست و فرمان بخط خود تمهید کرد ، ''محمد قاسم بهر موضوع که رسیده باشد باید که خود را در [چرم] خام گیرد و به دارالخلافه مراجعت نماید ۔''

محمد قاسم را چون فرمان به شهر اودهاپر رسید ، بفرمود تا او را در [چرم] خام گرفتند و در صندوق نهادند و باز گشتند ، دوم روز جان بحق

تسلیم کرد ـ چون صندوق بخدمت خلیفه بردند و حال او باز نمودند ، خلیفه فرمود که زنده است ، یا مرده ؟ گفتند ـ خلیفه را عمر دراز باد در عز مخلد و بقای مؤید ! چون فرمان نافذ به اودهار رسید ، بر حکم فرمان خود را در [چرم] خام گرفت ـ بعد از دو روز جان نیز بحق تسلیم کرده و بدار بقا رفته ـ خلیفه فرمود تا صندوق باز کردند و آن دو غداره را حاضر آوردند و بایشان آغاز کرد که فرمان ما بر گماشتگان چنین نافذ است که همگنان متمسک و منقاد توانند بود ـ مخدرات نقاب از روی بگشادند و سر بر زمین نهادند و گفتند ـ بقای خلیفه در مزید اقبال فراوان شاد باد ! بر شاهان وقت که بکمال عقل متحلی باشند، واجب است آنچه از دوست و دشمن استماع کنند بر سنگ محک فرمایند ـ چون بر خاطر عاطر و طبع نقاد ایشان تحقیق و بی شبهت گردد ، حکم بر جادهٔ معدلت فرمایند ، تا مأخوذ غضب یزدانی و مذموم نطق انسانی نه گردند ـ خلیفه را فرمان نافذ است ، فاما ضمیر مبارک از حکمت تمیز خالی است ـ محمد قاسم از طریق عصمت ما را به محل برادر و فرزند بود و دست تصرف او بما بندگان نه رسیده ـ فاما بجهت انتقام آن که او پادشاه هند و سند را هلاک گردانید و دیار ما را تاراج نهاد و ما را از پادشاهی به بندگی برسانید ، برای مکافات و تشفی صدور خود در حضرت خلیفه باز نمودیم ، و غرض ما بحصول پیوست و بواسطهٔ این تمویه و تخلیط چنین انتقام میسر شد و خلیفه حکمی محکم فرموده و اگر درین قضیه تفحص و تجسس واجب دیدی ، بوصمت ملامت موصوم و به سمت ندامت موسوم نه شدی ، و اگر محمد قاسم را حکمت و عقل بودی ، پیشتر آمدی تا بقرب یکروزه راه خود را در [چرم] خام گرفتی ، چون به تفحص رسیدی ، مخلص گشتی ـ خلیفه متاسف شده و از غایت غضب پشت دست بخائید و بفرمود تا هر دو را در دیوار گرفتند ـ

چون مکر و خداع و کلمات افترا عادت سندیان است ، در حق مسلمانان این حرکت که شما نسبت کردید ، چگونه مسموع داریم ـ اما چون سیوستان بیایم و درین باب تفحص نمایم ، بعد تفحص بر مقتضای شرع حکم شود ـ بوجود این قدر افعال نامستحسن و نامطلوب که بالا ذکر رفته است ، شما می پرسید که این تعریض فهم نه کنید ، دانشمندان

شما هستند ، اگر ندانید از ایشان پرسید -

و آن که نبشته بودید که جمعیت بسیار است ، اگر لشکر بار دیگر در خواهد آمد ، نباید گوشهٔ کسی مکافات کند - مقرر باد از عون خدای تعالی از این چنین جمعیت اندیشه نیست - چه هر چند شکار بیشتر باشد تیر بیشتر خورد ، و نیز معلوم است که روستائیان تهتهٔ مقابل جمعیت عرصهٔ ملتان و لشکر های اسلام چه قدر و خطر دارد و بدین خود تکیه نیست ، اتکاء بر عون حق جل و علاست - و جمعیت شما اگرچه بیشتر و زیاده تر است ، چون بر باطل اید کشته و اسیر و دستگیر خواهید شد ، زیراچه شما نقض عهد کرده اید ، و حدیث نبوی برین جمله وارد است که وما نقض قوم ن العهد الا وسلط الله علیهم عدوهم - در دماغ شما عجب و و غرور راه یافته است و آن سبب خذلان و خسران شما است - یکی تفکر کنید که مقطعان ماضی چه نوع مسلط بوده اند ، [به] خصوص بهرام که حدیث و مسن چگونه در امر و تصرف ایشان بوده اند ، یکبارگی خود را فراموش نباید کرد - شکر حق بجا باید آورد و از دهن سخن بزرگ بیرون نباید آورد ، بیت :

برگشته شد بخت زان سبک رأی   کافزون کشد از گلیم خود پای

و آن که نبشته بودید که مقطع گجرات و گماشتهٔ سیوستان بر ما هر چیز می بندد و متهم می کنند ، این مکتوبی که بانبنیه بر شحنگان اوان حصار سیوستان نبشته بود ، ایشان فرموده بودند و تاقین کرده - فی‌الجمله کسان ما آمده و تقریر کرده که جام مردی فراهم است ، این هم فتنهٔ ارباب تهته است - این نوع نیز عیب جام است ، چرا باشد که ارباب تهته را بر خود چنین استیلاء دهید - هر که ضابط باشد ، پسر و پسر برادر او هرگز نه توانند از امر او منحرف شوند -

بهمه وجه خلاصهٔ این مقدمات آن است که اطاعت را شعار و متابعت را دثار خود سازند تا به لباس امن و امان زیب و زینت یابند - والسلام علی من اتبع الهدی" -

فهرست نامها و نسبتهای اشخاص

فهرست نامهای بلاد و امکنه

فهرست مصطلحات و اسم های مناصب وغیره

خواهشمند است قبل از مطالعه خطاهای زیر را اصلاح فرمایند ـ

صفحه	سطر	کلمه	خوانده شود
۳	۲	استقاعت	استقامت
۱۶	۱۰	مخطور	محظور
۲۱	۱	"	"
۴۴	۴	ابن	این
۴۶	آخر	یکا ا	یکجا
۴۷	۲۵	پبش	پیش
۵۲	۶	مقدر	مقرر
۵۴	۲	از زهاد	از زهادت زهاد
۵۹	۱۷	بیارد	نیارد
۶۴	۱	متوکلی	متوکل
۶۸	۸	"	"
۸۷	آخر	آنست عمدهٔ	آنست که عمدهٔ
۹۱	۲۲	غبا	غبار
۹۶	۱۱، ۱۲	گر نپرسی و بیادم نبری چتوانکرد که‌جنگ نتوان کرد	گر نپرسی و نام ما نبری چتوان کرد جنگ نتوان کرد
۱۱۰	۲۱	وحید قرشی	وحید قریشی
۱۱۲	۱۰	"	"
۱۴۰	۱۷	در	در
۱۵۶	۲۰	بهروج	بهروچ
۱۵۶	۲۰	لوسادی	نوساری
۱۶۶	۱۷	و سمت	وسمت
۱۷۰	۱۴	المملک	الملک
۱۷۱	۱۱	بهروج	بهروچ
۱۸۳	۱	اچه	اچهه
۱۸۹	۱۳	عبدالقاهر	عبدالقادر

۱۹۱	۱۹	جین	جبین
۱۹۳	۳	صفه	صفحه
۱۹۳	آخر	عمده	عمدة
۲۰۰	۱۴	مرجو	مرجوه
۲۰۰	۲۰	پروره	پرورده
۲۰۱	۱۶	بمعاری	بمعاری
۲۰۶	۲۲	نیمه	نیمه‌ای
۲۱۶	۱۲	سح الله	شیخ الله
۲۳۲	۱	غدر	عذر
۲۳۵	۵	تهتة	تهته
۲۳۸	۱۵	صیا	ضیاء
۲۳۸	۱۶	نخشبی	بخشی

از خوانندگان گرامی انتظار داریم که افتادگیهای حروف و غلطهای چاپی دیگر را تصحیح خواهند فرمود -

REFERENCES

'Afīf, Shams-i-Sirāj : Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1890.

Baranī, Ziā' ud-dīn : Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1862.

'Iṣāmī. : Futūḥ us-Salāṭīn, Madrās, 1948.

Khusrau, Amīr : Dawal Rānī Khizr Khān, 'Alīgarh, 1917.
Khazā'in ul-futūḥ, 'Alīgarh, 1927.
Tughluq Nāmah, Awraṇgābād, 1933.

Kirmānī, Sayyad Moḥammad : Siyar ul-Auliyā' Delhi (1302).

Ma'ṣūm, Mīr : Tārīkh-i-Ma'sūmī (Urdū Tr.), Siṇdhī Adabī Board, Ḥaidarābād, Karāchī.

Mehdī Ḥussain, Dr. : (Eng. Tr. of) The Reḥlah of Ibn Baṭṭuṭah, Vol. II, Oriental Institute, Baroda, 1953.

Qureshī, I. H. : The Administration of the Delhi Sultanate, Karāchī, 1958.

Rashīd, Sh. A. : Futūḥāt-i-Fīrūz Shāhī (Ed.), 'Alīgarh, 1943.
: (Eng. Tr.) Dastūr ul-Albāb fī 'Ilm ul-ḥisāb, (by Hājī Abdul Ḥamīd), Medieval India Quarterly, Vol. I, No. 3-4. 'Alīgarh.

Yaḥyā bin Aḥmad Sirhiṇdī : Tarīkh-i-Mubārak Shāhī, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1931.

of the Qāẓī of the Shafite sect, the Nikāḥ will not be valid. And every slave that I have shall forthwith be free. I have accepted all the above conditions and covenants in the presence of God Almighty who is a sufficient witness, and his angels, and have taken witness those who are present. So that henceforward this covenant might be a proof of the oath of allegiance taken by me.

Khalīfah) is vested with absolute sovereignity, and submission and obedience to whom is obligatory and binding on all. With steadfastness and purity of heart and pure faith, and without doubts (I bind myself to be) his well wisher, and be sincere and unswerving (in my loyalty). I will regard his (king) friends as my friends and the enemies of his kingdom as my enemies. I shall abide by these conditions throughout my life and on no account and under no circumstances shall oppose the armies, or the retainers or well-wishers or adherents or servants of the court. And by God I shall not waver in my loyalty to the orders of the king. I will never make friends with the opponents of the throne, will never be friendly with the ill-wishers of the king, will never either overtly or covertly or by words, action or writing oppose the throne, and will never think of doing ill to the king, and never entertain evil in my mind against the king in rendering whatever submission, or loyalty, or proper service may be within my power or ability. I will further render obedience and submission and always conform to his orders with sincerity, with my heart and soul, secretly and publically, and will never come forward in opposition to the king, even if, God forbid, my sons and brothers were involved. I would leave them and try to punish and extirpate them (from such an evil) and consider it my duty in accordance with the commands of God Almighty, as laid down in the verse of the Qur'ān : "Obey Allah and obey the Apostle and those in authority from among you". I would render thanks, to the extent of power and ability to the court for its bounties ; and in serving the king will refrain from adopting the attitude of contumacy or opposition to the king, the fruit of which is eternal wretchedness. And if, God forbid, I were to transgress this agreement and were to act against all these conditions and oaths, or even against one of them, I would be breaking convenant of mine with God, and on the Day of Judgment may I be amongst those about whom the Quranic Verse has been revealed "He who breaks the covenant of Allah, etc." And may I turn away from the unity of Godhead, the reality of Apostlehood of the Prophet Moḥammad, and all other Prophets, the angels, the Day of Judgment, the four religions and the Holy Book ; and whatever woman I have or wish to have as wife would be, without any pretext or interpretation of Sharī'at, divorced from me and every time that I by pretence contract defective marriage by decree

of the kingdom and are in accordance with the Quranic verse : "Surely Allah enjoins the doing of justice and the doing of good (to others)". And the instructions to be followed by Maliks and Amīrs of that Iqṭā' and others, such as the councillors, the clerks and other workers, and the inhabitants of that place are that they should strictly render obedience to the orders contained in this mandate, so that in time they should become contented, by the grace of God and His help.

Letter No. 12 : pp. 24-25.

III. Agreement to be executed by the Maliks, prominent Amīrs and Khāns, well wishers of the Court and officers of the State.

The institution of executing bonds and firm agreements has been prescribed by the Almighty Master of the World and his Apostle and from ancient times adherents and servants of kings who are religious minded, have always taken oath of allegiance as an expression of their loyalty and their (personal) nobility. On this account I tender submission voluntarily and with pleasure, and with honest intention in good faith. I declare, in the name of God of the Universe, God of the heavens and earth, God of the heavenly throne, God of men and Genii ; God on whose pavillion of splendour the dust of change does not settle ; God whose perfection the eye of deliberation cannot comprehend, since His determination is free from uncertainty of accident. His pure personality is free from partnership or a partner, God who has dinned into the ears of the faithful the word that "You who believe ; fulfil the obligation". God who has made it obligatory for men to keep their promises according to the verse of the Qur'ān: "And fulfil the covenant of Allah before whom you have made a covenant and do not break the oaths after making them fast, and by the name of God who is Powerful, the Summoner, the Master of the World, the Immortal, I, from this moment, that I have bound myself to this agreement, I have strengthened it with oaths, the breaking of which would be infidelity. I bind myself, to be obedient and the well-wisher of the king of the World, the deputy of the Amīr of the Faithful, the Caliph of the Cherisher of the World, the King of Kings, Al-Wāṣiq by help of the Merciful God, Abdul Muzaffar Fīrūz Shāh, who (possesses the kingdom). May God ever preserve his kingdom and suzerainity, his commands and his dignity ; who in accordance with the law of the Sharī'at and the mandate of the Imām of the land (the

ferment of the governorship of the Province of Multān on Māhrū who is the servant of the throne.

The conferment of high dignities on and the expressions of kindness towards loyal persons who are the creatures of the court and who have attained to high ranks from us, and to favour the great Amīrs and famous Wazīrs who on account of their knowledge and loyalty have attained to positions of trust and who on account of their true faith have secured an honoured position in our confidence and whom because of their brilliant intellect and soundness of judgment, that unravels difficult problems and whom we regard as the means of the management of the affairs of the country and the nation, we consider them as essential for (securing) the good things of religion and this world. We have considered it our foremost duty to train these officers of State, who have illumined by the antimony of their skill the pupil of the country, and made the garden of religion blossom into splendour through their honesty. On account of this we have this day showered our bounties on the Lord of the East, the Wazir 'Ain ul mulk, Amīn ud-daulah wad-dīn, the conqueror of infidelity and infidels, the destroyer of the wicked and the refractory, the mine of greatness, the master of the sword and the pen, possessor of knowledge and fortitude, the commander of the Persians, the grandees of the Universe, 'Abdullah Māhrū, the chosen one of God whose countenance is adorned with greatness and zeal and who excells in the field of bravery and chivalry. And prompted by generosity, we have permitted him to undertake the government of Multān and its affairs and conferred on him to unloosen or to tie, to confiscate or to give away, to appoint or to remove and to bestow and take away from people, so that he may, by his experienced sound judgment, and bright vision, see to the efficient execution of the affairs of the state. And with this display of these faculties in the building of cities, in the affording of comfort to the public and the welfare of the common people with whose safety and welfare we have entrusted and committed to in this world and about whom we will be addressed and questioned in the next world. Therefore, he should act according to the dictates and requirements of knowledge, wisdom, intelligence and power and make justice, generosity, beneficience and liberality his guiding principles because they constitute pillars of state, and ore the strengtheners of the foundations

province of Multān has been entrusted to such and such a person so that he may engage in this noble cause and promote religious affairs and should traverse the path of Sharī'at and justice. With those persons who transgress the bounds of Sharī'at and act in a manner which is against the precepts of religion, he should be able to deal firmly and in a proper manner and make them refrain from such (evil) actions. Some villagers of Multān take as wives women who have not yet been divorced by their previous husbands, and this practice which is held illegal by all religions, is rife amongst them. He (the Dādbeg) should punish those who are guilty of it and warn them in a suitable manner as becomes a Qāzī. And when God Almighty has made legal marriage a means of strengthening of one's self, and procreation of children and propagation of race, and the continual existence of this world, and based it on a pure practice, he should bring home the sinfulness of an adulterer to the ears of wisdom, according to the Quranic verse, "And go not nigh to fornication ; surely it is an indecency and evil is the way." He should admonish them with the pearl-scattering saying of the Prophet that has become brilliant and widely known, viz., "Nikāḥ (legal marriage) is my Sunnat" and notify throughout the villages of Multān "the sinful action (of the guilty) so that people may desist from this practice which is current amongst them, so that their religious beliefs be correct and they may turn to God who is the creator of the world and shows the path that is right and (warns against) that which is wrong. And if they say, "Surely we found our fathers following this course, and surely we are followers in their footsteps," that is they follow (only) in the footsteps of their forefathers, understand that they who acted like that were misguided except those who by the grace of God died as Muslims. So it is imperative that they should divorce the women whom they have kept in their houses and should observe the period of 'Iddat so that the children that are born to them should be deemed legitimate and save themselves from the fire of hell. Give them a period of one month to mend their ways as mentioned above, desist from illegal things by following the legal path and turn from sin to obedience. And if after this, a complaint against any person inclined to this evil practice is received by you, and it is proved, such person should be adequately punished.

Letter No. 3 : pp. 11-12.

II. This Royal Mandate was issued with the purpose of the con-

Māhrū, the Jām would be held responsible for the conduct of his relatives.

The letter belongs to Fīrūz's reign. It may have been written sometime after Lakhnautī compaign as there is a reference to the Sulṭān's going to Lakhnautī. This means that Māhrū's appointment to Multān and the antecedent quarrel with Khān-i-Jahān may have occurred before Lakhnautī expedition (probably the second one) (See letter No. 97. Baranī, p. 527). The letter is very important and should be studied in detail.

Three letters of Māhrū included in this Text are translated below. The translation is not literal but free. Titles, adjectives and adalatory phrases have been left out.

Letter No. 7 : pp. 17—19.

This Manshūr was issued for the Administration of Justice in the Province of Multān.

"The aim of sending prophets and apostles (May God bless them) and the appointment of Imāms and Walīs is to ensure the welfare and the rights of life and property of the Muslims. There is a saying of the Amīr of the Faithful, Hazrat 'Umar (the second Caliph) to the effect : "Does not a ruler prohibit that which the Qur'ān prohibits ?" This indicates that "the prohibitions of a ruler are mostly the prohibitions of the Qur'ān," and it is said that this saying is derived from the verse of the Qur'ān, wherein God says, "You are certainly greater in being feared in their hearts than Allah."

The Qur'ān is understood by a selected few—those who understand its meaning and deliberate over it and follow the truth (of its teachings) but if the people at large who do not fear the wrath of God Almighty were not to entertain any fear of the king, or the Walīs, there would be highway robbery and murders ; the life, property and well being of the Muslims would be given up to destruction. Since this is an immutable law according to the Sharī'at, and since men of wicked nature are overcome by sensual desires, it is incumbent that such people should be admonished and prevented (from their evil actions) so that such practices as are commendable may turn out for the better and the administration may be conducted according to the Sharī'at. It was for these reasons that the administration of Justice and Iḥtisāb of the

This letter is in reply to a letter from the addressee which is frequently quoted here and Māhrū disapproves of and refutes statements made therein. The addressee, in his letter, had professed loyalty to the Sulṭān and had offered excuses for resisting the Shaḥnahs, etc. Māhrū tells him that he should have submitted the matter to him. He accuses Bānbhaniyah of complicity with the Mongols who had raided the Sulṭān's territory.

Māhrū reminds him how he had been loyal to the earlier governors, *e.g.* Bahrām (Aiba ?). He rebukes him for contumacy, after having sent his daughters to the ḥaram and draws an unfavourable comparison with the Hindū chiefs :

سبحان الله ! دختران را میان پرستاران حرم فرستید و دم اطاعت زنید ، بعده همچنین مکابره کنید ـ رایان هندو مشرک که دختران فرستاده اند به عذر و خداع نه فرستاده و به بد حرکتی اقدام نه نموده ـ آنها که هندو باشند از مکر و عذر شرم دارند و جبلت شما که خود را مسلمان می گویانید و بر فساد مکابره و حجت می گوئید ، این عذر خواستن بدتر از گناه است و چون این نوع استهزاء است بر مقتضای ''جزاء سیئة سیئة مثلها'' (سزا) خواهید یافت ـ

He rebukes him for boasting of having a large following. He chides him, his secretary and his adviser for the wording of his letter.

As to the addressee's objection to Māhrū's army having captured Muslims and sold them as slaves, Māhrū says that this was not done by his orders. The execution of such Muslims who invaded Dār us-salām and commited loot, was permissible in Sharī'at, but they (the Muslims) could not be sold as slaves.

Māhrū says that the breaking of the plighted word and deceitfulness was an old habit of the Sindīs and he relates the whole story of Moḥammad bin Qāsim and the daughters of Dāhīr. Māhrū, therefore, disbelieves the charges made against his government but promises to enquire into the matter on going to Siwistān. To the addressee's threat and boast of having a large army, Māhrū says : "The more numerous the animals, the bigger the bag" (in a hunting party).

As to the addressee's excuse that the charges against him had been fabricated, he says that his men have assured him of his (Jām's) loyalty and attributed the disturbances to the people of Thattah. But, says

Letter No. 129 : pp. 222-24.

To Ṣāḥib-i-Dīwān-i-Riyāsat, Sa'd ud-dīn Ibrāhīm.

This is the same letter as No. 115. There are, however, some variations of individual words and a verse. It is difficult to explain the reason of it. Either this letter is twice repeated in the collection by the oversight of the scribe or one is the rough draft of the author and the other a corrected version.

Letter No. 130 and 131 : pp. 224-27.

To Sayyad Shams ud-dīn Chhajjū.

A formal letter written in obtuse and ornate style, and full of praises for the addressee.

Letter No. 132 : pp. 227-28.

To Sayyad Shams ud-dīn Chhajjū.

Māhrū speaks of his visit to the court and the royal favours to him. There he happened to discuss with Ashrāf ul-mulk and other learned men the incomparable learning and erudition of Maulvī Chhajjū. A few anecdotes were also related about him at which Malik Kamāl ud-dīn Jājarmī remarked that the Maulvi was a learned man and a simple ton rolled into one. Māhrū protested to Sharf ul-Mulk that he should not speak lightly of the Maulvī.

Letter No. 133 : p. 229.

To Sa'd ud-dīn (or Sa'īd ud-dīn) (See letter No. 107.)

The subject matter of this letter is the same as that of No. 27, though addressed to a different person.

Letter No. 134 : pp. 229-35.

The addressee's name is not given. This letter may have been written to the Jāms and as such may be a continuation of letter No. 88 or a fresh letter on the same subject. From the context, however, it appears to be a fresh letter dealing with Sind affairs addressed probably to the Jāms, while letter No. 88 is complimentary as far as Jām Jūnā is concerned. This is harsh in its tone and severely condemns the conduct of the addressee.

the letter of his son, 'Imād ud-dīn. He expresses his joy at the news. It made him so happy as to reconcile himself to his son 'Imād ud-dīn with whom he had been displeased for sometime past.

Letter No. 124 : pp. 216-17.

To Malik Fakhr ud-dīn, Malik Shaikhullah (Sanā'ullah) and Malik Bahā' ud-dīn.

Māhrū expresses his pain and sorrow at the demise of Malik ul-'Arsh which was replaced with happiness on receiving the letter of the Malik's sons (the addressee). Māhrū hopes that the Sulṭān would continue his favours to them and that they would be a source of strength for the bereaved relatives.

Māhrū's relation with the addressee is not known.

Letter No. 125 : pp. 217-18.

To Maulānā Shihāb ud-dīn.

A formal letter.

Letter No. 126 : pp. 218-19.

To Sayyad ul-'ulamā' Bahā' ud-dīn.

Māhrū requests the addressee to do something for the moral upbringing of his sons. The addressee may well be the son of Shihāb-ud-dīn Multānī, Māhrū's teacher. The word "brother" suggests that the addressee is one of them.

Letter No. 127 : pp. 219-20.

To 'Allāma Sayyad 'Azz ud-dīn.

It is difficult to identify Imām Tāj Bahā' who was with Māhrū at Shahr-i-nau.

Māhrū wants the addressee to send to him Ziā' ud-dīn Bakhshī's only copy of Dīwān-i-Mutanabbī.

Letter No. 128 : pp. 220-22.

To Sayyad 'Azz ud-dīn.

A formal letter. Māhrū speaks of the favours of the Sulṭān towards himself.

to take over this land on Ijārah for three years. If the land and garden were not looked after, they would be ruined and land become saltish, evidently by water-logging. His son Kabīr ud-dīn will explain the matter in person.

Letter No. 120 : pp. 212-13.

To Aḥmad and Yāsīn, sons of Malik Shāhū.

The two brothers who are traders had lodged a complaint before Māhrū. The letter reproves them and accuses them of mischief and falsehood and gives four arguments in justification of his case. The letter is important as it suggests the mode of levying octroi duties (and danganah) and the issue of contracts for import of slaves. The brothers are accused of selling slaves in Khurāsān and horses to the Hiṇdūs which was against royal regulations. Probably the letter was written during 'Alā' ud-dīn's reign. Māhrū at the end says that he will not accept any bribe in order to relax royal regulations :

چه مخالف فرمان خدایگان عالم است و بندهٔ درگاه ازان بندگان نیست که به رشوتی و تکلفی ازان اغماض کند ، و از دائرهٔ فرمان برون آید ـ بندهٔ بی فرمان استقرار نه نماید ـ

Letter No. 121 : pp. 213-14.

Proclamation to peasants.

This proclamation is issued to the peasants to engage themselves in cultivation. After referring to the good harvest (probably for the current year), Māhrū says that as of old, the peasants of long standing shall have to pay the state demand half in cash and half in kind while those who were freshly engaged in it will have to pay the tax entirely in kind.

Letter No. 122 : pp. 214-15.

To Sharf ul-mulk.

Personal letter enquiring after the health of the addressee. Mark the florid style.

Letter No. 123 : pp. 215-16.

To Sharf ul-mulk.

Māhrū received the news of the recovery of the addressee through

people, if the Bait ul-māl is not in a position to bear the expenses. Any deviation from this practice will adversely affect cultivation and the people at large.

It is an important letter, showing the policy of the state in regard to irrigation by canals. 'Alī Qulī is advised to take necessary steps in this behalf.

Letter No. 115 : pp. 206-07.

Sa'd ud-dīn Ibrāhīm, Ṣāḥib-i-Dīwān-i-Riyāsat.

After a long and polite introduction, Māhrū says that by royal order he is entitled to 8 horses and requests the addressee to get them delivered to his dependents. The addressee appears to be the son of Malik Nāzir.

The wording of the last portion of the letter is not quite clear. This is repeated in letter No. 12, and the office which he is holding is more clearly stated—Ṣāḥib-i-Dīwān-i-Riyāsat.

Letter No. 116 : pp. 207-08.

To Malik Khwaṇdshah 'Irāqī.

Māhrū acknowledges a letter and thanks the addressee for it. The letter was sent through Mubārak Daulatdār (probably dawātdār).

Letter No. 117 : pp. 208-09.

To Khwājah Moḥammad ud-dīn.

A formal letter. At the end, Māhrū requests the Khwājah to show kindness to Shams ud-dīn.

Letter No. 118 : pp. 210-11.

To Amīr Ḥasan Multānī, *alias*, Khaṇdrī.

A formal letter written in a flowery style with many puns on the word "Ḥarīrī."

Letter No. 119 : pp. 211-12.

To Khair ud-dīn Quranfal.

Māhrū received a letter from the Khwājah stating that the latter was looking after the garden and land belonging to Māhrū's late brother Faẓlullah and was cultivating Māhrū's land. He requests him

Letter No. 111 : pp. 201-02.

To Qamr ud-dīn.

The letter is typical. More than one page is taken up in formal expression of affection and regard. The real object of the letter is contained in five lines at the end.

Māhrū requests the addressee (who appears to have occupied some position similar to that of a Dabīr) to present his application to the Sulṭān at some suitable occasion.

متوقع آن که دولت‌خواه را در سلک مخلصان و دولت‌خواهان خاص منسلک و منخرط گرداند و به اوامر و نواهی اشارت دهاند ، تا در اتمام آن کمر مطاوعت بر میان جان بسته آید ، و التماس و اقتراح دیگر آن که عرایضی که رفع می شود به محل صالح بگذراند ، و در ستدن جواب آن حسن عنایت ارزانی دارد ، والسلام -

Letter No. 112 : pp. 202-03.

To Qamr ud-dīn.

20,000 tankahs out of the grant to Māhrū had been ordered to be paid to him in Delhi. Māhrū had sent an application to Kabīr ud-dīn in this connection. He now requests the addressee to present his application before Kabīr ud-dīn at an opportune occasion.

Qamar ud-dīn is probably the son of Kabīr ud-dīn (See the previous letter and letter No. 108.)

Letter No. 113 : p. 204.

To Abul Ḥasan Laṭīf ud-dīn.

Māhrū had sent horses, saddles and camels along with his son Khaṭīr ud-dīn Nūḥ to the court. He requests the addressee to get receipts from the officers of the Kārkhānahs for these as well as earlier consignments.

Letter No. 114 : pp. 204-05.

To Kamāl Tāj.

The letter relates to the repair and the digging of a canal. Māhrū says (and cites Caliph 'Umar in support of his statement) that there are certain types of canals for which expenses can be levied from the

but at the same time reminds him of the urgency and importance of attending the court. The name of the addressee, either from the heading of the letter or the contents of the letter, is difficult to identify. It is suspected that the title of letter was inserted by the scribe afterwards. (See letter Nos. 98, 78, etc.)

Letter No. 107 : pp. 197-98.

To Malik Naṣīr ud-dīn.

This is a personal letter. The subject matter is vague. There is a reference to one Sa'īd who is commended to the addressee.

Letter No. 108 : pp. 198-99.

To Malik Fakhr ud-dīn.

Māhrū, after expressing his ardent wish to see the Malik, describes the robes and other honours conferred on him by the Sulṭān. He had further been awarded 50,000 tankahs for the purchase of slaves, out of which 20,000 tankahs are to be handed over to him in Delhi. A parwānah to the effect with the seal of Khān-i-Janān had been issued. Māhrū requests the addressee to get the money handed over to his men. This Fakhr ud-dīn may well be Fakhr-i-Shādī as is suggested by the use of the word Shādī in the opening sentences.

Letter No. 109 : pp. 199-200.

A formal letter politely acknowledging the receipt of a letter from the addressee.

Letter No. 110 : pp. 200-01.

To Kabīr ud-dīn Faẓlullah.

It appears that the addressee (Māhrū's nephew ?) had been put in charge of the people of the village Saḥhawah which he had been asked to rehabilitate as a *mustajir*. In his youth and at the beginning of his career, he is advised to stay the hand of oppression. He transfers the addressee to the village of Samānah and advises him and Naṣīr ud-dīn (addressee's brother ?) not to do anything to which people might object.

و سر معنی این آیت "ولو کنت فظاً غلیظ القلب لانفضوا من حولک" نصب عین می باید داشت ، تا مکارم اخلاق که خلاصهٔ آدمیت بر آن منوط است معلوم شود و در ریاست و امارت او را بکار آید ۔

means that Sayyad Jalāl ud-dīn interceded twice on behalf of the rebels.

In the alternative, the letter could have been written sometime after the Thattah compaign but this is improbable.

Letter No. 100 : p. 189.

To Sayyad Kabīr ud-dīn.

Personal letter.

Letter No. 101 : pp. 190-91.

To Malik-i-'Ālī 'Alā' ud dīn 'Alī Bak.

Personal letter.

Letter No. 102 : pp. 191-92.

To Karīm ud-dīn.

Māhrū learnt from the addressee's letter brought by Ḥusām ud-dīn of the birth of a grandson to him on 7th Zi-Qa'd, 755 A.H. Māhrū regrets that he could not come to see his grandchild due to preoccupations. We have here one of the rare dates which one comes across in this collection.

Letter N0. 103 : pp. 192-93.

To Ḥājī Dabīr ('Azz ud-dīn).

Māhrū congratulates the addressee on the recent conferment of a title on him.

Letter No. 104 : pp. 193-94.

To 'Umdat ul-mulk ('Azz ud-dīn Ḥajī Dabīr.)

Congratulating the addressee on his new assignment.

Letter No. 105 : pp. 195-96.

To Malik-i-Mu'azzam Majd ud-daulah Rukn ud-dīn.

The letter congratulates the addressee on the conferment of iqṭā's of Chaṇdairī and other parganahs on him and recommends to his kind care Qāẓī Bahā' ud-dīn, son of Shihāb ud-dīn Multānī, Māhrū's teacher.

Letter No. 106 : pp. 196-97.

Māhrū congratulates the addressee on the birth of a son to him,

Letter No. 97 : pp. 183-84.

To the Kārkuns of Uchh.

Māhrū instructs them to celebrate the victory of Fīrūz Shāh over Sikaṇdar Shāh of Lakhnautī. This letter may be studied along with letter No. 74.

It may be inferred that Māhrū was appointed to Multān before Fīrūz Shāh's setting out for the second Lakhnautī expedition (*i.e.*, in 760 A.H., Baranī, p. 527).

Letter No. 98 : pp. 184—86.

To Shihāb (?)

The letter begins abruptly :

شهاب رو بتافت ، چابک سخن که نه مرد است نه زن ، بیت -

نه در حساب زن آمد نه در طویلهٔ مرد

اگرچه هردو صفت حاصل است خنثی را

The context of the letter is not clear. It appears to be a letter admonishing the addressee in language which is unusual for Māhrū. It censures him for not having confessed his guilt. It condemns him as unmanly, deceitful and dishonest. The language reminds one of Baranī. Shihāb appears to have been guilty of defalcations or misappropriation of funds or breach of trust.

Letter No. 99 : pp. 186—88.

To Jām Jūna and Bānbhaniyah.

The parwānah is addressed to Jām Jūna (who is praised for his loyalty) and Bānbhaniyah who is condemned for his refractoriness and threatened with punishment. The letter refers to an '*arẓdāsht* (written undertaking) which they had submitted and which had been accepted by Fīrūz Shāh due to the intercession of Shaikh ul-Islām Ṣadr ud-dīn and Sayyad Jalāl ud-dīn Bukhārī. The Jāms had promised to give 50 horses worth one lac tankahs. The undertaking was not fulfilled and Bānbhīnah raided the state territory in conjunction with the Mongols. Bānbhīnah is threatened with dire punishment in case of failure to submit to the terms of the Parwānah. The mention of the Mongol raids, which is also found in letter No. 88 indicates that this letter was probably written immediately after the Lakhnautī expedition. If so, it

of which had been paid to him in Delhi. Māhrū requests Khān-i-Jahān to send the balance to him at Multān. The usual complimentry words and phrases which in other letters are a prominent feature of Māhrū's style are missing here.

Letter No. 92 : pp. 177-78.

To Malik Fakhr ud-dīn.

A formal letter. Māhrū says that the Malik is a source of strength for him as well as for other of his friends.

Letter No. 93 : pp. 178-79.

To Fakhr ud-dīn.

A formal letter expressing Māhrū's desire and his hope of seeing the addressee.

Letter No. 94 : p. 180.

To Khwājah Nizām ud-dīn.

It had been ordered that 13 populous villages should be assigned for the upkeep of the daughters of the late Qiwām ul-mulk. On receiving the order, Khwājah Jahān had written a letter that the villages should be handed over to Sayyad Tabraizī who was to administer them. The addressee seems to be the holder of some office in the accounts or revenue department. (See letter No. 33 on the same subject).

Letter No. 95 : pp. 180-81.

To Mu'izz ud-dīn.

After expressing his anguish at separation from the addressee, Māhrū requests him to take letters from his son and send them along with his own letters, as Māhrū was not getting any letters directly from his relations. In this letter, the stress is on the word "Mu'izz".

Letter No. 96 : pp. 181-82.

To Shams ud-dīn Khwājah Moḥammad Tāj.

Māhrū thanks him for his letter and expresses the desire to see him which he is unable to do because of his pre-occupations. The style of this letter is a good specimen of the elegant language of which Māhrū was past master.

merchants actively engaged in trade. The letter appears to have been written during the reign of Fīrūz.

Letter No. 88 : pp. 174-75.

To Malik Kabīr Amīr Taghājī (Tamājī).

The addressee appears to be some neighbouring chief. He may be either Rukn ud-dīn Jām Tamājī or Khair ud-dīn Jām Taghājī, the Samma rulers (768 A.H.—777 A.H.). It is a letter of eulogy praising the loyalty and justice of the addressee and his successful handling of the rebellious sections of the people. Māhrū expresses his desire to see him.

Letter No. 89 : p. 175.

To Tāj ud-dīn Muḥammad Ḥājī 'Alam Bak Khāṣ.

Māhrū requests the addressee to help his son Khaṭīr ud-dīn Nuḥ who was coming there for the purchase and sale of horses and other articles.

It is suspected that Khaṭīr ud-dīn was engaged in horse trade. References may be found in other letters also.

Letter No. 90 : pp. 175-76.

To Fakhr-i-Shādī.

Māhrū writes that there was a mention of the resourcefulness and intelligence of Fakhr-i-Shādī in Majlis-i-A'lā. Māhrū also eulogises him. There was now complete trust in his ability. He should perform his official duties in accordance with the orders and the temperament (of the powers that be?)

The letter appears to have been written while Māhrū was at the court and Fakhr was away from it.

It may well belong to Fīrūz's reign.

Māhrū's views on the style of writing letters current in his time are interesting.

Letter No. 91 : p. 177.

To Masnad-i-'Ālī Khwājah Jahān.

Māhrū refers to a farmān awarding 50,000 tankahs on him, 5,000

Personal letter beseeching the addressee's help.

Letter No. 83 : p. 168.

To Nizām ud-dīn Muqtī of Ajodhan.

It appears that some officials had been summoned to Delhi. When the farmān reached Multān, it was found that the road from Ajodhan to Multān was unsafe due to the revolt of the Khokhars. Māhrū hopes that the Muqtī would be able to restore order. He requests him to be kind to the Khidmatgārs when they reach Ajodhan and to send them on to Delhi.

The date or period of the letter is difficult to determine. The insecurity of the highways due to the revolt of the Khokhars suggests that the letter was written during the reign of Moḥammad bin Tughluq.

Letter No. 84 : pp. 168—70.

To Naṣr ud-dīn Aḥmad Sharf, Kātib-i-mushrif.

A formal communication of no historical value.

Letter No. 85 : pp. 170-71.

To Malik Nizām ud-dīn Aḥmad 'Umdat ul-mulk.

Māhrū had been favoured with an order to rehabilitate (or build) Lahore. The order had been left at the Dabīr's office. Māhrū requests the Malik to inform him of the date of the order and its despatch.

Dabīr Khānah may be the office of the Dabīr from where letters were despatched. (See also letter No. 72 for Dabīr Khānah).

Letter No. 86 : pp. 171-72.

To Ḥasan ud-dīn.

Māhrū says that from Broach he arrived at the royal court. He received fruits sent by the addressee through Malik Muntajib ud-dīn. The letters from Delhi indicated the kindness of the addressee (to Māhrū's household). Māhrū was now in Multān and hoped that he (the addressee) would help his dependents whenever they sought his help.

Letter No. 87 : pp. 172-73.

To Bahā' ud-dīn Qādrī (Shams ud-dīn). Māhrū speaks of the

the Sarai A'lā, and to balance their income and expenditure in accordance with the circumstances and the times and in consultation with his brother Shaikh Malik. Māhrū also wants him to present Shaikh Malik at the court (or to allow him in his own presence) if an opportunity arises. Māhrū says that he had sent admonitions and advice to his brother even before and would do so now again in most emphatic manner.

Shaikh Malik may be Māhrū's brother Shaikhullah mentioned by Ferishtah. If so, the letter belongs to Moḥammad bin Tughluq's reign or an earlier period.

Letter No. 80 : pp. 163-64.

To Naṣr ud-dīn Mardān Daulat.

It appears that some amount of money due from Lakhnautī (or from some other part of Bengal) had remained unrealised. Māhrū writes to say that it was due not to any fault of the addressee (who was in charge of that part of the country) but to the carelessness of his subordinates. Māhrū, however, requests him to order the remittance of the amount to him.

It may be inferred from the frequent pun on arch, bow and horse-riding that the addressee was a noted archer and rider. (See Tārīkh-i-Mubārak Shāhī, p. 133). It is difficult to determine the connection of Mardān Daulat with Lakhnautī.

Māhrū may have been Mustaufī at the time of writing this letter, in which case the letter may have been written in the time of Fīrūz.

Letter No. 81 : pp. 164—66.

To Farīd ud-dīn Shab-navīs (Malik Fatḥullah?)

Māhrū expresses his anguish at being away from the addressee and complains that Farīd ud-dīn has not written to him. He is pleased, however, to learn that the Malik is proceeding successfully with the work of stabilising the imposition and collection of Kharāj. He hopes that this would reconcile the Sulṭan to him. He requests him to inform him of the details of his successful work. (See letter No. 78 also.)

Letter No. 82 : pp. 166-67.

Naṣr ud-dīn s/o 'Ādil Malik Khāṣah-navīs.

Tauqi (Farmān) from the platform of the mosque and continue the beating of drums for 20 days.

Letter No. 75 : pp. 155—57.

To Bahā' ud-dīn. The Malik had written to the Sulṭān that the rebels of Samānah had forsaken their villages and were creating disorders. Māhrū advises him to act quickly, report the matter to Malik Kabīr and ask for reinforcements, for if contumacy spreads, the consequences may de disastrous.

Māhrū informs Bahā' ud-dīn that he had been honoured with robes twice and had been appointed by the Sulṭān to stabilize the revenues of Broach, Dihsū'ī, Barodah, Nādwat, Nausārī, etc. After completing the task, he would join Qiwām ul-mulk. Further he has now no concern with the shiqq of Samānah. Māhrū asks him to see that money and materials reach his house (in Delhi) regularly. The affectionate and equally respectful tone of the letter suggest that the addressee is Māhrū's nephew.

Letter No. 76 : pp. 157—59.

To Bahā' ud-dīn Naṣrullah (Abū Rājah) Nā'ib Khāṣ Ḥājib. A farewel letter.

Letter No. 77 : pp. 159-60.

To Bahā' ud-dīn. It is not clear as to who the addressee is. He is addressed as Farzaṇd (son).

Letter No. 78 ; pp. 160—62.

To Farīd ud-dīn Fatḥullah Shab-navīs.

Māhrū excuses himself for not having written to him for a long time. It appears that the addressee is under the displeasure of the Sulṭān. Māhrū wishes that God may turn the heart of the Sulṭān so that he may pardon him and be pleased with him. (See letter No. 81).

Letter No. 79 : pp. 162-63.

To Malik Mujīr ud-dīn (Mukhīr ud-dīn) Shujā' ud-daulah.

Māhrū is informed of the welfare of his people by the addressee. Māhrū requests him to look after his brother and relatives and impresses on them the necessity of serving and attending

grandson Nizām ud-dīn Māhrū (son of 'Imād) as he had sent one on a similar occasion for Akram ud-dīn Māhrū. Akram ud-dīn and Nizām-ud-dīn are grandsons of Māhrū. For his visit to the court and the affairs of Multān see letter No. 102.

Letter No. 71 : pp. 148—50.

To his son 'Imād ud-dīn.

Māhrū reproves his son for neglecting his education. He cites the example of the sons of his peers. He dilates upon the aim of learning and education as the means of attainment of grace. For the standard of education in the days of Māhrū, see p. 148.

Letter No. 72 : pp. 150—52.

To 'Imād ud-dīn. Māhrū reproves him for being so illiterate and impresses on him the truth that it is only high education and not high birth that avails a man in this world as well as in the hereafter. "The geneological tree does not bear fruit".

و درکلمات پیرهروی آمده است که "تا سگی را بار و سنگی را دیدار است ، عبدالله رابا نو میدی چه کار است"

تو فرشته شوی ارجهد کنی روزی چند برگ توت است که گشته است بتدریج اطلس
اگرهمت فرزندی بدین درجه مساعدت بنماید باری به کوشش میان اصحاب یمین جائی یابد۔[28]

Reference to Ḥājī Dabīr and Malik Kabīr places the letter in the reign of Moḥammad bin Tughluq.

Letter No. 73 : pp. 152-53.

To 'Imād ud-dīn, 'Amīd ud-dīn and Karīm ud-dīn, sons of Māhrū.

A brief formal letter reiterating the advice to his sons to obtain education. This suggests that all the three sons were quite young. For a possible date of this letter, see the following letters.

Letter No. 74 : pp. 153-54.

To 'Amīd ud-dīn and Karīm ud-dīn.

Māhrū informs his sons that information had been received by Khān-i-Jahān of the Imperial victory over Sikandar, the ruler of Lakhnautī. He instructs them to broadcast the information and the

28. Text. p. 150.

معجب و مفتون مانده ، و بدین غرور که سبب ویل و ثبور است مبتهج و مسرور ، کما قال عز من قائل ''فلما جاء تهم رسلهم بالبینات فرحوا بما عندهم من العلم و حاق بهم ما کانوا به یستهزؤن'' و از مطالعهٔ صنیع محبوب محجوب ''کلا انهم عن ربهم یومئذ لمحجوبون'' چه حرف عشق در ظرف ماده و صورت نمی‌گنجد و پایهٔ محبت بالا تر ازان است که حسی و فلسفی و معتزلی بذروهٔ کمال آن تواند رسید ـ ''ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم و علی ابصارهم غشاوة ـ'' ای برادر عزیز این طبقهٔ فلاسفه و فرقهٔ معتزله چگونه در سرا پردهٔ معرفت جائی یابند که از حقیقت محبت منکرند و مجاز از رضا می دارند و سلوک این راه عیب می پندارند ـ لاجرم چشم‌سر ایشان از نورعرفان محروم ''مثلهم کمثل الذی استوقد ناراً ، فلما أضاءت ماحوله ذهب الله بنورهم و ترکهم فی ظلمات لایبصرون صم بکم عمی فهم لا یرجعون ـ''[26]

Letter No. 68 : pp. 141—44.

To Malik Kamāl ud-dīn Jājarmī. Māhrū complains that his previous letter has not been attended to. It is written in an inflated style. There is, as most of the personal letters contain, a caustic reference to the philosophers for their not believing in the corporeal appearance of God on the Day of Judgment.

اما چنان برخاطر می گذرد که در فلاسفه چاشنی وفا و بوی محبت نه تواند بود ، زیرا که ایشان رویت باری تعالیٰ را منکرند و این دال است که در دل ایشان محبت رویت نه بود، چگونه چشم احباء بر ادراک رویت محبوب گشاده نه دارد و آن را نعمت عظمیٰ و سعادت کبریٰ نه پندارد و آیت ''یحبهم و یحبونه'' را به تأویل فاسد تمسک نماید و از حقیقت محبت به مجاز گراید ، و محبتی که ''لله و فی الله'' نبود ثبات و دوام را چگونه صورت بندد ؟[27]

Letter No. 69 : pp. 145-46.

To Malik Kamāl ud-dīn Jājarmī. Māhrū recommends Nājm ud-dīn of Saṇdīlah, a friend of Ṣadr ud-din Mas'ūd Simghānī to the addressee for appointment to (or the assignment of) the desired parganah and help him in realising the debts which some persons owed to him.

Letter No. 70 : pp. 46-47.

To his son 'Imād ud-dīn. Māhrū, in order to treat all his sons equitably, promises the addressee to send him a robe for the newly born

26. Text. p. 138.

27. Text. p. 143.

Rukn ud-dīn Sardaftardār. It is an admonitory letter couched, however, in polite terms. It appears that Māhrū was sent to Khanbayat to collect money and material. He gives a glowing description of the city :—

صورت این شهر معظم که جید وجود ''او بحلیهٔ وجدتها کما تصفها الالسن و فیها ماتشتهی الانفس و تلذالاعین'' از روی عمارات رفیعه که هریک دست درکمرجوزا کرده بود و هامهٔ خود را برکلاه خورشید روز افزون می سود و از جهت نزهت سواد از لطافت میاه و انهار و طراوت بساتین و اشجار چون عذار یار و رخسارگلعذار ، آراسته بود، و چون عرائس جنان که ''حور مقصورات فی الخیام'' عبارت ازانست ' بس دلکش و زیبا دید و انگشت تعجب بدندان حیرت گزید و کلمهٔ ''سبحان مبدع البدائع'' برکمال صنع ذی الجلال بدیهه و ارتجال ایراد نمود ۔ فی الجمله چون صفت این شهر از حد تحریر و تقریر بیرون بود بغرض مشغول شده ۔[25]

He found in Khanbayat none of the above three co-addressees present. In the meantime there came a farmān from the Sulṭān along with a letter of Qiwām ul-mulk to expedite supplies. Māhrū expresses his inability to go to Broach owing to the insecurity of the highways. Māhrū states three prerequisites for the due completion of state business.

Māhrū's reference to the previous record of Maḥmūd Bak and Malik Shāhīn are interesting.

Malik Shāhīn finds mention in Fīrūz's reign. According to Tārīkh-i-Mubārak Shāhī (P. 122), he was the son of Maḥmūd Bak. Malik Nāṣir ud-dīn may very likely be Shāhīn's brother.

The letter belongs to Moḥammad bin Tughluq's reign (see also letter No. 75, pp. 155—57).

Letter No. 67 : pp. 136—41.

To Malik Kamāl ud-dīn Jājarmī. The letter treats of Ṣūfism. Māhrū condemns the philosophers, the Mu'tazillah and the "Hissī", probably perceptionists or materialists.

اما چه توان کرد ، فلاسفه که راکب مرکب جهل و سفه اند از رموز لطایف و کنوز ظرایف تنزیل خبر ندارند و به علمی که عین وبال و محض ضلال است

25. Text. p. 133.

Letter No. 60 : pp. 125-26.

To Nūr ud-dīn, Ḥākim of Multān. Appears to be a personal letter.

The pointed reference to Khilāfat and the mention of the conquest of Karnāl places the letter in the year 750 A.H.—Moḥammad bin Tughluq's reign. The style of letter Nos. 59 and 60 are typical of Māhrū.

Letter No. 61 : pp. 126—27.

To Anwār ud-daulah wad-dīn.

This seems to be a mistake for Nūr ud-dīn referred to in letter No. 60. A personal letter.

Letter No. 62: pp. 127—29.

To Nūr ud-dīn, Ḥākim of Multān. A personal letter.

Māhrū praises Nūr ud-dīn for his dealing with a certain case before him and his magnanimity in getting the accused party acquitted. In this letter as well as the previous one, Māhrū expresses his desire to go and see the "Maulvī", probably Nūr ud-dīn.

Letter No. 63 : pp. 129-30.

To Tāj ud-daulah wad-dīn Ziā' ud-dīn. A formal letter expressing distress at being away from the addressee.

Letter No. 64 : pp. 130-31.

To Tāj ud-dīn. The addressee appears to be the same as Tāj ul-mulk in letter No. 63. Māhrū acknowledges receipt of a letter from Tāj ul-mulk through Qaiṣar, Shaḥnah of Dīwān-i-Multān.

Māhrū hopes that Tāj ul-mulk would continue to despatch news about the affairs there particularly regarding the arrival of Malik Shams ud-dīn (who belongs to the reign of Moḥammad bin Tughluq) (See also Letter No. 128).

Letter No. 65 : pp. 131-32.

To Ṣāḥib-i-Diwān-i-Nāẓir-i-mumālik.

A formal personal letter with much useful information.

Letter No. 66 : pp. 132—36.

To Naṣīr ud-dīn Maḥmūd Bak, Malik Sharf ud-dīn and Qāẓī

Dīpālpur, the Malik raised an objection as the value of horses from Multān had not been properly estimated.

This Burhān ud-dīn belongs to Fīrūz's reign (See Baranī, p. 527). Māhrū's frank and forthright statement of facts reveals the character of Māhrū.

اگرچه از نزغات شیطانی و هواجس نفسانی میان جانبین مباحثه و مکالمه که در مذهب مروت و شریعت فتوت جایز نباشد سانح شده بود ، چون بعد ازان از طرفین دست در اذیال اعتذار و اهداب استغفار تمسک کرده و در تلافی هفوات مافات اجتهاد نموده ، و این محب بر بیان مصادقت صادق بود و خدمت ملکی در زمانی که فرزند کریم الدین در دیپالپور رفت ، شفقت و تربیت عمداً نه فرمود و مراعات ظاهر و مواخات باهر بتقدیم نه رسانید چه واجب کند که آن خداوند بوجود آنکه دعوی کم‌آزاری و وفا بر حسن عهد با احباب می کند چنانچه این محب را در امر معروف بترک مکافات مبالغت می نمود و مواخات قدیم را یاد می داد ، چهرهٔ محبت را به غبار ایذاء بپوشد و بانواع در آزار خاطر این دوستدار بکوشد ـ[24]

Letter No. 55 : pp. 115-16.

To Burhān ud-dīn Khāṣ Ḥājib.

Māhrū complains firstly, that the 10,000 tankahs for which Tātār Khān had stood surety had not yet been paid, and secondly that the Malik had spoken against him in the presence of Tātār Khan (See also letter No. 54).

Letter Nos. 56, 57 and 58 : pp. 117—22.

To 'Umdat ul-mulk A'izz ud-dīn Ḥājī Dabīr. (See Baranī p. 528.)

The context of these three letters is not clear. They, however, do not appear to contain any useful information and are purely personal letters.

In letter No. 58, A'izz ud-dīn is addressed as Malik ul-kuttāb.

Letter No. 59 : pp. 122—24.

To Nūr ud-dīn, Ḥākim of Khiṭṭah-i-Multān. A personal letter.

In this letter Multān is referred to as Iqlīm, Iqṭā', Khiṭṭah and even as Shiqq.

---

24. Text. p. 114.

Letter No. 51 : pp. 109-10.

To Ma'rūf Sayyad ul-ḥujjāb. (See Baranī, p. 528).

A personal letter without any historical value.

Letter No. 52 : pp. 110—12.

To Sayyad ul-ḥujjāb known as Waḥīd Quraishī.

1. Māhrū informs the addressee about having sent Khaṭīr ud-dīn Nūḥ, his son, with horses, saddles and camels. Sayyad ul-ḥujjāb is requested to present them at an opportune moment before the Sulṭān.

2. The delay in sending these was due to floods in rivers Rāvī and Chenāb that threatened the two forts of Multān. (See also letter to Sayyad Raẓī ud-dīn).

3. Sayyad ul-ḥujjāb is requested to look after the welfare of Karīm ud-dīn, son of Māhrū who was then at the court.

4. The Sayyad is further requested to give all assistance to Khaṭīr ud-dīn.

The identity of this person is difficult to determine. Baranī mentions one Malik Khālid Nā'ib Sayyad ul-ḥujjāb. (Baranī, p. 528.)

Letter No. 53 : pp. 112-13.

To Sayyad ul-ḥujjāb Nuṣrat ud-dīn Ma'rūf (Baranī, P. 528). The context of the letter is not clear.

Letter No. 54 : pp. 113—15.

Letter to Burhān ud-dīn Ulugh Qutlugh Khān, Khāṣ Ḥājib. Māhrū refers to the treatment meted out by the addressee to his son Karīm-ud-dīn when the latter was in Dīpālpur.

Māhrū enumerates his complaints against the Khāṣ Ḥājib as follows:

1. When going to Tātār Khān, Māhrū had written to Khāṣ Ḥājib to plead for the decrease in the excessive kharāj, which was being levied. When next day Māhrū argued his case, the Malik spoke against him.

2. According to the royal orders the sum of 10,000 tankahs was due from Malik Khāṣ Ḥājib which had remained unrealised.

3. In obedience to royal orders, he had sent some goods to the court. The Malik managed to delay their presentation to the court.

When the Sulṭān was estimating the value of the horses from

Māhrū refers to the favours of the Sulṭān. He had the charge of the affairs of Multān and the Shiqdārī of Lahore under Qiwām ul-mulk. The Sulṭān sent him to Multān after conferring robes on him, ordering him to supply 2,500 cavalry along with boats and equipment.

Māhrū after arriving in Multān tried his best to carry out the order, but complains of the utter mismanagement of Multān by the preceding officials. (See other letters complaining of the maladministration of Multān under 'Imād ul-mulk). This letter probably was written sometimes after 744 A. H., because firstly, Māhrū speaks of himself as كمينه و كمتر which suggests that Moḥammad bin Tughluq had appointed him to Multān and Lahore after forgiving him for his rebellion (740-41 A-H.) ; secondly, it refers to Moḥammad bin Tughluq as Nā'ib Mutlaq-i-Amīr ul-mu'minīn. The mandate from the Khalīfah was received in 744 A. H. (1344 A. C.). It is difficult however to say with certainty as to whether this letter was written in the time of Fīrūz or his predecessor.

Letter No. 49 : pp. 106-07.

To Shams ud-daulah Maḥmūd Bak.

1. Māhrū thanks Maḥmūd Bak for his having spoken to Qiwām ul-mulk of Māhrū's devotion to him. This enhanced the effect of his own letter to Qiwām ul-mulk.

2. The rest of the letter is a repetition of the last letter. Māhrū needs 10 lac tankahs for the equipment of the army and the river-navy.

3. Māhrū hopes to send petitions to Qiwām ul-mulk more frequently in future when he completes the work in hand.

(For Maḥmūd Bak see Yaḥya, pp. 122—25 ; for Qiwām ul-mulk, *ibid*. pp. 99, 102, 106.)

Letter No. 50 : pp. 107—09.

To Shams ud-dīn Maḥmūd Bak.

Māhrū offers excuses for not having written to him for a long time. Māhrū expresses his pleasure on learning of the favours of the Sulṭān towards the addressee, and makes polite enquiries about Malik 'Alā'ud-dīn 'Alī Bakhsh, (probably the son of the addressee) and others of his relatives.

letter and felicitations on learning of the Sulṭān's favours shown to the latter.

Letter No. 45 : pp. 99-100.

To Iftikhār ul-mulk. On learning that Iftikhār ul-mulk had gone to the court, Māhrū expresses his desire to go there but was prevented by his pre-occupations.

Letter No. 46: pp. 100—03.

To Iftikhār ul-mulk requesting patronage of and support for Hamīr Dodā Somra, who was the protege of Rukn ud-dīn, brother of the addressee.

2. Punishment and suppression of Bānbhaniyah 'Umar who was the source of disorders and rebellions in Multān and Gujarāt and was responsible for having brought Mongols in the Panjāb who had been defeated by Māhrū. The increasing instigation to rebellion of the Muqaddams of Gujarāt by Bānbhaniyah was a matter of concern. Māhrū's advice to check the disturbances.

3. Amīr Aḥmad Fidā who is related to Māhrū is recommended to the addressee.

The letter deserves detailed study and comparison with other accounts regarding Sind affairs and Bānbhaniyah, particularly letter No. 134 to an unidentified person. The last letter may be a part of this letter.

(For the affairs in Sind, See Tārikh-i-Ma'ṣūmī (Urdū), Sindhī Adabī Board, Haiderābād Karāchī, n.d.)

Letter No. 47 : pp. 103—05.

To Dāwar ul-mulk Iftīkhār ul-mulk. Māhrū speaks of the unlimited favours which the Sulṭān had shown him. One of these was the grant of 20,000 tankahs, to be handed over to him in Delhi. Māhrū requests Dāwar Malik to hand it over to his servants so that it may reach his family easily.

Letter No. 48 : pp. 105-06.

To Shams ud-dīn Maḥmūd Bak. Usual expressions of affection and grief at the separation from him.

and Dīwān-i-Arẓ. The case that is referred to him is that of Moḥammad Zafar. The letter also refers to the rehabilitation of a number of parganahs like Khaikarah, Kaṇjrūt and Jaṇdalah.

Letter No. 40: pp. 93-94.

To Khān-i-A'zam Zafar Khān begging pardon for any impudent remark made about Malik Khāṣ Ḥājib. Māhrū informs him that he was sending his son to the court with certain requests and solicits the Khān to get them approved. Refer to letter No. 29 for an understanding of Māhrū's complaint against the Khāṣ Ḥājib.

Letter No. 41 : pp. 94-95.

To Khān i-A'zam Zafar Khān.

Māhrū says that he had refrained from writing to the Khān due to his high position, (Khān, the Khān A'zam, احتشام منزل). Now that his son (Sa'd ud-dīn) had written to him of the frequent enquiries made by the Khān about him, he has had the courage to write to the Khān. For the name of the son refer also to letter No. 40 above.

Letter No. 42 : pp. 95—97.

To Malik us-sharq Iftīkhār ul-mulk Farīd ud-dīn Shihāb, Dīwān i-Istīfā'-i-Mamālik. A personal letter.

Khwājah 'Abdullah was proceeding to Ka'bah for pilgrimage without any adequate provisions and that inspite of his efforts to dissuade him. The addressee is requested to look after him when the pilgrim reaches his place.

The addressee was posted in Gujarāt. This Iftīkhār ul-Mulk, Nā'ib of Gujarāt and Mustaufī is either one and the same person or (more probably) the father of Nizām ul-mulk, the Nā'ib of Gujārāt who was Nā'ib Wazīr under Fīrūz. (See Baranī, pp. 527, 582 ; 'Afīf, pp. 219, 280, and Munsha'āt for further information about him).

Letter No. 43 : pp. 97-98.

To Iftīkhār ul-mulk Ṣāḥib-i-Dīwān-i-Istīfā'. A personal letter.

Letter No. 44 : pp. 98-99.

To Iftīkhār ul-mulk.

A formal letter expressing thanks for Iftīkhār ul-mulk's kind

Letter No. 34 : pp. 83—87.

To Sayyad Shams ud-dīn Yaḥyā Gardezī.

Māhrū expresses his grief at his being away for long from the Sayyad and complains about the latter's not having written to him. This letter is in highly inflated style and covers three pages without much material interest for the historian.

Letter No. 35 : pp. 87—89.

Māhrū had been in Multān for 3 years which period he had utilised in informing himself of the real condition of Multān. Multān was in a deplorable condition due to, (1) fall in revenues and (2) unproductivity of land. All this was due to the late 'Imād ul-mulk's maladministration. Conditions were returning to normal, though slowly. The Ra'ūsā' (chiefs) had been subdued in the first year but had again shown contumacy and he had gone out to suppress them.

Letter No. 36 : pp. 89-90.

To Nāṣir ud-dīn, Muqtī of Lahore.

Reminding him of his promise to send Māhrū the Maqāmāt of Sharf ud-dīn Tawāmān.

Letter No. 37 : pp. 90-91.

To Sayyad Nāṣir ud-dīn.

Māhrū thanks the addressee for sending him the Maqāmāt referred to above.

Letter No. 38 : P. 91.

To Sayyad Nāṣir ud-dīn.

Māhrū had sent Qāẓī Zahīr ud-dīn 'Umar ud-dīn for the purchase of horses from Lahore. Māhrū requests the Sayyad to personally examine the horses so purchased. The style of the letter is of interest as illustrating Māhrū's command of the language and his selection of words and phrases in keeping with the subject matter of the letter which is reminiscent of Khusrau.

Letter No. 39 : pp. 92-93.

To Majlis-i-'Ālī Zafar Khān.

The letter has very important references to the auditing and adjustment of accounts between the provinces, the Dīwān-i-Wazārat

conducive to contumacy, and lastly, (*d*) the Mongol menace. Māhrū says that it was only with clever devices that he was paying the army much less than was due to them and also keeping the soldiers contented. He was also realising the taxes half in cash and half in kind. Māhrū thus pleads his inablity to pay the pensions (in cash) which were as large as the entire revenue from these paganahs *i.e.*, 38,000 tankahs.

(3) Complaint to the Khān-i-Jahān by Qāẓī Ashraf, Mushrif-i-Khazānah, that Māhrū had given unproductive land in lieu of 1,000 tankahs fixed as Ṣadaqah for the Qāẓī's cousin. The arguments defending his action are the same as given above. Previously, he says, he himself used to make payment in full as the finances allowed that. Māhrū requests the Maulānā not to listen to such complaints.

Māhrū again pleads his inability to meet in full the demands of the 'Ulamā' and Ṣūfīs on account of the decline in the revenues of Multān. This he ascribes to three causes ; (1) 'Imād ul-mulk's maladministration resulting in the ruining of the prosperity of Multān ; (2) abolition of certain taxes by Moḥammad bin Tughluq and the continuation of those remissions by Fīrūz. (3) The huge sum of 3 lac tankahs earmarked as pensions and allowances by Fīrūz. It was, therefore, impossible to pay the demand in cash and Māhrū had given in lieu of that land, half of which was cultivated and half virgin.

Only 500 tankahs were left with Māhrū in the treasury of Multān. He refers to the duties of the various classes of people.

Letter No. 32. : pp. 81.

To Maulānā Shihāb ud-dīn.

A formal letter without any useful information.

Letter No. 33 : pp. 82-83.

To Sayyad ul-'ulamā' Rafī ud-dīn, Incharge of Royal Kitchen.

The letter deals with the assignment of 13 populous villages for the upkeep of Malik us-sharq Qiwām ul-mulk's daughters. Qiwām ul-mulk Maqbūl had been appointed to the īqṭā' of Multān by Sulṭān Moḥammad. A royal order to this effect had been sent to Malik Kabīr. The rest of the letter is vague.

Letter No. 30 : pp. 68—73.

A letter on matters of Fiqh addressed to Maulānā Shams ud-dīn Mutawakkil.

Māhrū first refers to the discussions with the addressee which were held when he had the honour of meeting him on an earlier occasion.

He tries to prove the inadequacy of the taxes as permitted by the *Sharī'at* to meet the state expenditure. That the taxes were heavier than permitted by *Sharī'at* was due to financial exigencies. He argues the legality of *extra-Shara'ī* taxes and cites in his support the famous book on *fiqh* known as Kāfī—Al Kāfī fi'l Fiqh by Moḥammad bin Moḥammad al-Maraazī.

Next he argues the legality of price control as an emergency measure. Here again Kāfī is quoted in support of his assertions. The greedy merchants of Multān had continued hoarding and profiteering, inspite of his orders and threats of punishment. This was causing grave inconvenience to the people, especially to the army. Māhrū cites examples of the disregard of regulations. To counteract this, he had to resort to state purchase and state selling of certain articles. The profiteers of course objected to it, but it was enforced as it was, firstly, for the good of the people ; secondly, the 'Ulamā', soldiers and slaves ; thirdly, the *bait ul-māl*, which also got something out of the profits and fourthly, for the employees, probably those engaged in purchase and sale of these articles, and who were paid 10 tankahs.

Maulānā's considered opinion is invited on the above points.

Letter No. 31 : pp. 73—80.

To Maulānā Shihāb ud-dīn.

The letter refers to the

(1) Prosperity and plenty prevailing in Multān during the current year, leading to fall in prices (one-tenth of the previous year) and bringing in consequence small revenue returns to the state. (چنانچه غلۂ جواری که گذشتها هشتاد جیتل منی بود امسال به هشت جیتل باز آمده) (2) Complaint to the Maulānā against Māhrū that he had given unproductive land in lieu of pensions to the Ṣūfīs and the 'Ulamā'. Māhrū's justification for this. He ascribes this to ; (*a*) low revenue returns ; (*b*) the priority given to the army which was the mainstay of the government ; (*c*) that wealth was

campaign. When he went to Lakhnautī with Fīrūz Shāh, the employees of the Department of Quẓẓāt, with the connivance of the Qāẓīs, misappropriated the Jiziyah, on the pretext that Jiziyah belonged to the owner of the lands. Māhrū argues against this principle, censures the conduct of the Qāẓīs and threatens the recalcitrant with punishment. The letter is addressed to the entire department. The arguments advanced by the Qāẓīs are regarded by Māhrū as based on ignorance and he severely castigates them. This is an important letter regarding the rights of the assignees enjoying income from lands as iqṭā's or as madad-i-ma'āsh.

Letter No. 29 : pp. 64—68.

To Maulānā Shams ud-dīn Mutawaẓkil.

It deals with Māhrū's relations with the late Malik Khāṣ Ḥājib (Malik Burhān ud-dīn Qāẓī Shāh Khāṣ Ḥājīb, (Muqtī of Dīpālpur) during Fīrūz's reign (see Baranī, p. 527). It also refers to his (Māhrū's) visit to Dehli to see his sons. Robes of honour were conferred on him at the court on that occasion by the Sulṭān. He submitted that the charges brought against him by the Kambohs were mere fabrications.

چون بندۂ درگاه می دانست که کمبوهان بدروغ پیش آمده اند به مقال ایشان که افتراء و هزاء و ''کلام الصدق منه براء'' بود التفات ننمود ـ ایشان فرصت غنیمت شمردند ، و این فرقۂ پرزور و تزویر ، مستوجب طعن و تشویر ، تذکرۂ مفتری بموقف عرضه رسانیدند و رأی خدایگان که الهام سر ''انی اعلم'' است سراسر معنی افتراء معلوم کرد و فرمود که این طائفۂ اشرار و طبقۂ فجار ملتان را آبادان نمی توانند دید ـ[23]

To disprove the charge, he offered his army to be examined and his iqṭā' accounts to be audited. The Sulṭān ordered that the slanderers be handed over to Māhrū to be taken to Multān to be given sound beating at the gates of the city of Multān and then put in prison.

It is indirectly alleged that Malik Khāṣ Ḥājib had also instigated the Kambohs and preferred fabricated charges against Māhrū which were rejected by Khāns and Maliks. But Māhrū, out of certain considerations, mainly his earlier good and cordial relations with Ḥājib Khāṣ, forbore from bringing the matter to the notice of the Sulṭān.

---

23. Text. pp. 65-6.

may be studied along with letter No. 17 where Shaikh Ḥasan is referred to in disparaging terms unless the Shaikh Ḥasan mentioned in letter No. 17 is some other person.

Letter No. 24 : pp. 56—57.

Letter to Qāẓī Minhāj ud-dīn 'Abdullah Muqtadī requesting a copy of Shara'-i-Kashaf-i-Yamīnī.

Letter No. 25 : pp. 57—58.

Letter to Ṣadr us-Ṣadūr-i-Jahān Jalāl ud-dīn thanking him for his solicitude for the sons of Māhrū. He informs him that he has not levied any zakāt or daṇganah upon horses bought for the Ṣadr by Shaikh 'Alī.

Letter No. 26 : pp. 58—60.

To Sayyad ul-quẓẓāt Mu'izz ud-dīn, Ḥākim of Uchh. (1) Khiẓr Abū Bakr of Uchh had complained to Māhrū of the highhandedness that of Moḥammad, nephew of Mu'izz ud-dīn. Māhrū asks him to see the aggrieved party receives justice and Moḥammad desists in future from such acts. (2) It was reported to Māhrū that Mu'iẓẓ ud-dīn had been interfering with the levy of zakāt (custom dues) also called *battah* and when Kamāl Tāj had tried to set things right, he had been prevented from doing so. Māhrū asks him to allow Kamāl Tāj to function, as the delay in realising *zakāt* was causing loss to the *bait ul-māl* and inconvenience to merchants. If Kamāl was not acting correctly, he should be proceeded against.

Letter No. 27 : pp. 60-61.

To Qāẓī Rukn ud-dīn Sardaftardār.

Two crafty goldsmiths had taken 700 tankahs from Māhrū. Māhrū now requests the assistance of the Qāẓī in this matter and further requests him to get a house on rent or free of rent for him in Pattan. Letter No. 132 has references to the same matter.

Letter No. 28 : pp. 61—63.

To the Qāẓīs of Thāneswar.

Jiziyah and agricultural revenue of a village had been assigned in lieu of salary to one Ziā'ud-dīn for equipping himself for the

misinformed, (1) regarding Āzān, (2) a complaint made to the Dīwān-i-Wazārat and (3) the relationship between a Dādbeg and a Qāẓī.

Letter No. 20 : pp. 47–49 .

Letter in reply to a letter from Shaikh Raẓī ud-dīn who had complained about the re-imposition of taxes that had been earlier abolished by Sulṭān Moḥammad bin Tughluq. Māhrū disclaims having imposed any new taxes and expresses ignorance of the action of Kamāl Tāj. The Shaikh's complaint about the poverty of the people and their inability to pay such taxes was based on misinformation. Māhrū refers to the abundance of grain and the high wages obtaining in the country. Māhrū refers to the need of controlling prices in the interest of the army.

Letter No. 21 : pp. 49—51.

Letter to Shaikh Raẓī ud-dīn. Four important matters are discussed—(1) that the income from villages was limited but there was a large number of darwaishs seeking assistance. Māhrū promises to report the matter to the Sulṭān on his return to Delhi. (2) The rivers' changing course towards the Fort of Uchh which was a matter of concern for Māhrū who promises to visit Uchh personally. (3) Shaikh's intention of sending his son to Māhrū which the latter seems to avoid. (4) Misstatements about Māhrū.

Letter No. 22 : pp. 51—55.

This letter is addressed to Sayyad Jalāl ud-dīn Bukhārī (707/1307—785/1383). Māhrū expresses his reverence for the Sayyads in general and his concern at the illness of the saint. Māhrū says that he has always tried to be as just in his dealings with the people under his charge as was possible and asks the saint's blessings to help him in his efforts. He complains that the undertaking regarding the mausoleum of Shaikh Kabīr had not been carried out and asks the Shaikh's assistance in this behalf. Māhrū complains that there is a general lack of respect for laws of the state in the country.

Letter No. 23 : pp. 55—56.

Letter to Shaikh Ḥasan Sar-brahnah requesting him to arrange for the regular payment of the allowance of 150 gold tankahs annually to the sisters and other relatives of the late Malik Quṭb ud-dīn Dabīr as well as meals from the Khānqah of Shaikh Nizām ud-dīn. This letter

(2) Those for the benefit of the 'Ulamā', the Mashā'ikh and such Amīrs who had brought under the plough dead lands. This letter is one of the few that bear a date—763 A. H. (1361 A. C.)

Letter No. 17 : pp. 39—41.

The Maktūb addressed to Shaikh ul-Islām Ṣadr ud-dīn Muḥammad recommending assistance for the family of the late Quṭb ud-dīn Dabīr to be paid out of the income of the Khānqah of Shaikh Niẓām ud-dīn and which had been stopped by Shaikh Ḥasan and Shaikhzādah Hārūn.

(For Quṭb ud-dīn Dabīr, see Seir ul-Auliyā', pp. 272—74. For Shaikh Ḥasan, see Rauzat ul-Aqtāb, p. 84 ; for Shaikh Ḥasan Sar-brahnah see Yaḥyā, Tārīkh-i-Mubārak Shāhī, p. 119.)

Letter No. 18 : pp. 41—44.

This letter is addressed to Shaikh Raẓī ud-dīn. A certain Ḥājī Bihārī (Shaikh Mu'izz later) had written a letter to Khwājah Ḥusām ud-dīn Junaid complaining against the acts of oppression of local officers particularly that of one Kamāl ud-dīn, Muqtī of Uchh. This Muqtī is accused of extracting forced unpaid labour, using vile language, keeping persons in confinement and extracting money from them. Māhrū observes that the complaint should have been addressed to him and requested the Shaikh to enquire into the truth of these complaints and to punish Kamāl Tāj, if the complaints are proved true and to exonerate the administration if they are untrue. Māhrū is particularly anxious to bring the guilty to book, as any act of oppression committed by a subordinate of his is indirectly an act of oppression committed by himself. Shaikh Bihārī is referred to again on page 47. The numerous references to matters relating to the late Sulṭān Moḥammad bin Tughluq who had abolished certain taxes mean that the letter was written to Shaikh Raẓī ud-dīn during the reign of Fīrūz when Māhrū was the Governor of Multān. Shaikh Bihārī appears to have been a disgruntled officer, dismissed from service during the reign of Sulṭān Moḥammad bin Tughluq.

Letter No. 19 : pp. 44—47.

Letter addressed to Shaikh Raẓī ud-dīn probably in reply to a letter received by Māhrū from the Shaikh. This letter deals with three important points about which the Shaikh appears to have been

(*a*) dāngānah (for which see 'Afīf, p. 375.) or (*b*) dānagī "a contribution made by travellers or others for their common expenses"—Steingass.

Letter No. 12 : pp. 24-25.

This is an undertaking given by the nobles of the Sulṭān to be loyal to him. It gives us an idea of the relationship between the Sulṭān and his officers and recognition of their mutual rights and obligation.

Letter No. 13 : pp. 25—27.

An 'Arẓdāsht from Malik us-sharq Shihāb ud-daulah, Muqtī of Badā'ūn offering condolence on the death of Sulṭān Ghiyāṣ ud-dīn Tughluq and felicitating Muḥammad bin Tughluq on his accession.

Letter No. 14 : pp. 27—35.

An 'Arẓdāsht in reply to the proclamation of Sulṭān Fīrūz's victorious campaign of Jājnagar. A reference is made to the demolition of temples. There is also a reference, unrelated to the subject of the 'Arẓdāsht, regarding the restoration of the sharī'ah distribution of spoils between the state and the soldiers. Fīrūz Shāh in his Futūḥāt-i-Fīrūz Shāhī claims that he reversed the practice of the earlier rulers and restored the sharī'ah share of the soldiers to legal 4/5th of the spoils. There is no reference to the mis-adventure in Jājnagar which Fīrūz Shāh met with there. (See author's Futūḥat-i-Fīrūz Shāhī, p. 6.)

Letter No. 15 : pp. 35—37.

A letter, probably personal, congratulating Shaikh Ṣadr ud-dīn Moḥammad Ismā'īl on his appointment as Shaikh ul-Islām. The reference is to Shaikh Ṣadr ud-dīn Moḥammad (d. 701 A. H. 1346 A. C.).

Letter No. 16 : pp. 37—39.

An 'Arẓdāsht regarding endowments in the territories of Multān submitted to the Sulṭān for confirmation by Māhrū. The lands so granted were surveyed as directed by the Dīwān Wazārat. Such lands are divided into two categories :

(1) Those intended for the upkeep of the mausoleums of past kings and,

Shaikhzādah Abū Bakr Yazdī in Nahrwālah (Gujarāt) for his maintenance and that of those residing in the khānqah.

Letter No. 6 : pp. 15—17.

This Miṣal is addressed to religious leaders, Sayyads, Mashā'ikh and the entire population of Lakhnautī. This is an important document giving us an insight into Fīrūz's intention in regard to Lakhnautī. The reference to the revenues of the "following year" is intriguing.

Letter No. 7 : pp. 17—19.

Manshūr appointing a Dādbeg (dād-bek) in Multān. (See Qureshī, p. 161, for the duties of dād-bak).

Letter No. 8 : pp. 19—21.

A Miṣal appointing an unnamed Amīr as the Sar Lashkar of Iqlīm-i-Sind. This letter appears to have been written by Māhrū apparently after his own appointment as the Governor of Multān. The Amīr so appointed is directed to meet the Mongol menace and suppress other recalcitrant elements in Thattaḥ. This may have been an official letter or a model letter. Sind is variously designated as an iqlīm, a khiṭṭah, an iqṭā', and a wilāyat. An eighteenth century writer writes of it as اعظم البلاد.

Letter No. 9 : pp. 21-22.

A Miṣal appointing an Amīr as Nā'ib of the Iqṭā' of 'Alīmābād. Probably issued by Māhrū.

Letter No. 10 : pp. 22-23.

A Miṣal appointing Bahl son of Lakhan Rāi incharge of Talwāra apparently belonging to his father who is referred to as its Muqaddam. The Miṣal is vague but it appears that Lakhan Rāi had participated in a local rising and was later pardoned and rewarded for having rendered assistance in suppressing the rebellion.

Letter No. 11 : pp. 23.

A Miṣal in favour of a Muqaddam directing the Khuṭs and the Muqaddams to render assistance to him. (For Khuṭ see Qureshī pp. 194, 195. 211, 236.)

Dānagī :

This may refer either to the officer collecting :

his letters which as already stated consist of royal farmāns and official and private letters written by Māhrū either on behalf of the Government or in his private capacity.

Letter No. 1 : pp. 2—8.

This is a manshūr conferring the government of Siṇdh on Prince Fatḥ Khān who was born in 1351 and died in 1376. This document contains many instructions for the guidance of the Prince in the government of the province assigned to him. He is earnestly directed to promote agriculture, look after the prosperity of the subjects and the contentment of the army and particularly to show kindness and consideration to Sayyads, 'Ulamā' and the Ṣūfīs. Special favours are to be conferred on faithful servants of the state. In the last passage, all classes of people are directed to render obedience to Fatḥ Khān's orders as if these orders were issued by the Sulṭān himself.

Letter No. 2 : pp. 8—11.

This Manshūr confers the office of Wazārat on Khān-i-Jahān. That this Manshūr was issued by Fīrūz Shāh and relates to the appointment of Khān-i-Jahān as Wazīr is indicated by a respectful reference to the 'Ulamā', Mashā'ikh and Sayyads and that Khān-i-Jahān is addressed as brother. 'Afīf confirms this. The Khān-i-Jahān is advised to continue the pensions and the stipends of the recipients of the above named classes. Similar titles are used for Khān-i-Jahān in letter Nos. 31 and 91 also.

Letter No. 3 : pp. 11-12. [See 'Afīf, p. 94]

This Manshūr relates to the appointment of 'Ain ul-mulk Māhrū as the Governor of Multān. The Manshūr is particularly interesting as it gives the full titles of 'Ain ul-mulk.

Letter No. 4 : pp. 12-13.

This Manshūr orders the assignment of a well and a khānqah to Sayyad Moḥammad Ma'jūnī which the latter had held for a long time and whose custody he appears to have lost.

Letter No. 5 : pp. 14-15.

This Manshūr relates to the assignment of the khānqah of

at Calcutta. According to Ivanow the manuscript is very defective.[21] "The preface and the beginning of the work as well as portions in the middle and its end are lost in this transcript which is apparently at least four centuries old, perhaps older."[22] The letters vary in length and importance. No dates are given as to when the letters were issued and it is sometimes difficult to determine as to which of these letters are copies of central government orders, apparently drafted by Māhrū in his capacity as the governor of Multān. It is equally difficult to determine the identity of many of the numerous persons referred to by him in his letters. Inspite of these defects the Inshā' contains valuable and varied information about important princes, government officers, ṣūfīs, divines, members of his own family, the attitude of the government to different classes of people, manners and morals of the age, government taxes, current prices and several other details which could well form valuable adjuncts to the political and cultural history of this period.

The total number of letters in this collection is 134 and not 124 as given in the Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the Bengal Asiatic Society. A copy of this manuscript was made for the Allahābād University, another for the library of that talented scholarly prince Dr. Raghūbīr Singhjī of Sitamau and another for me. It was on the basis of these three copies transcribed by three different scribes that the press copy of the present edition has been prepared. It was published by the 'Alīgarh Muslim University when I was the Head of the Department of History and Director of Historical Research at that University. But with the exception of 12 copies of the Text, no other copy could be recovered from the Press in Bombay where it was printed. Brief notices of these letters are given below as also a free translation of three of them in order to give the reader an idea of the sort of information that is available in them.

Author's Preface. pp. 1-2.

The author states the reason for the preparation of a collection of

---

21. W. Ivanow, pp. 579-80.

22. The lost portions appear according to Ivanow to have been later partly restored in "the peculiar nasta'līq of that time". Neither the name of the scribe nor the date of transcription of this unique manuscript is given.

embellishes his letters. There he appears not only as a master of style, supremely eloquent in an age of rhetoric, but also as one having profound knowledge of the Qur'ān, Ḥadīṣ, Fiqh and Arabic and Persian classics. True to the medieval epistolary standards, he does not write a single line without quoting from the Qur'ān, or referring to some classic. His main interest, however, lay in rhetoric and fiqh. At many places in his letters, he quotes the Qur'ān not so much to strengthen the legality of his argument, but to heighten the effect of his statement and to add force to his arguments. In his hands, the Qur'ān becomes a book of rhetoric rather than a law book.

It appears that 'Ain ul-mulk won his spurs very early in the academic circles of the day. In the early years of Alā' ud-dīn Khalji's reign, he was appointed Dabīr of Ulugh Khān and inspite of his heavy military and responsible duties, he maintained his interest to the last in literature, religious as well as profane. He possessed the fine art of couching his writings in vague terms where necessary but he is frank and forceful when he is pressing his own point of view and conveying instructions. Sarcasm is his main weapon of attack and the barbs of ridicule are clothed in velvet. No less a person than Amīr Khusrau bears testimony to Māhrū's use of the sword as well as the pen with equal facility and effectiveness. He says :

اگرچ این تیغ زن صاحب قلم بود
به خنجر نیز در لشکر علم بود

(Dawal Rānī Khizr Khān, 'Alīgarh, 1917. p. 68.)

Elsewhere he writes :

که ای دانا بفضل و دانش و رأی   خرد را بوده دایم کار فرمای
هم از بهر قلم خنجر کشیده   هم از زخم قلم خنجر بریده

(Tughluq Nāmah, Deccan, 1933, p. 65.)

MUNSHA'AT-I-MAHRU:

There is only one known manuscript of Inshā'-i-Māhrū in any public or private library of which printed lists are available. The manuscript (No. F. 11) belonged originally to the library of Tīpū Sulṭān and was later transferred to the now defunct College of Fort William

ing mind always helped him in handling a difficult political situation with remarkable success. He was always calm and self-confident even in extremely disturbing circumstances.

'Ain ul-mulk was a loyal servant of the state. Loyalty and sincerity were ingrained in his very nature. The circumstances under which he was driven to rebellion during the reign of Moḥammad bin Tughluq were extraordinary. Suspicion and fear and not personal ambition drove him into the rank of the rebels as later in the case of Bairam Khān. It was Moḥammad bin Tughluq, not 'Ain ul-mulk, who was responsible for that act of rebellion. A man with 'Ain ul-mulk's uniform devotion to the ruler and the efforts he made to make Oudh a very prosperous province of the Empire, could hardly feel happy about the suspicion cast on him by the actions of the Sulṭān. That his loyalty to the Sulṭān and his wisdom and foresight were beyond doubt, is clear from the Sulṭān's attitude towards him after his rebellion had been successfully crushed.

'Ain ul-mulk was a man of principle. He never allowed his ill-will towards anybody to blur his judgment or to blind him to realities. A cool-headed, clear-sighted statesman, cautious and calculating, he succeeded in maintaining his prestige and official position on one hand and preserving his life like Abbe Sieyes and Talleyrand through dangerous times on the other. Baranī and 'Afīf speak very highly of him as a soldier, statesman and scholar. "'Ain ul-mulk," says 'Afīf, "was an intelligent, accomplished aad learned man and unsurpassed in wisdom, ability and judgment. He was the author of several works of learning in the reign of Moḥammad Shāh and Fīrūz Shāh. One of them is the well-known Tarassul-i-'Ain ul-mulk". Baranī equally—and he is difficult to please—speaks very highly of him.

'AIN UL-MULK AS A SCHOLAR.

'Ain ul-mulk was a man of refinement and culture. He had a fine literary taste and was perfect in the humanities of the day. His letters bear testimony to his deep erudition and profound learning as well as his wide knowledge of history, Muslim jurisprudence, theology and literature. That he was widely read is evident from the apt quotations from books of fiqh as well as literature with which he

clear-headed analysis and a correct understanding of the political situation. His keen insight never failed him in finding the real cause of political unrest. His wise and far-sighted policy proved highly conducive to the contentment of those sections of the people within the country who contributed to its prosperity.

'AIN UL-MULK AS A STATESMAN AND A DIPLOMAT

From the beginning of 'Alā' ud-dīn's reign to the time of Fīrūz Shāh, 'Ain ul-mulk appears as a soldier, administrator, statesman and a seasoned diplomat. His family could not, due to its Indian origin, make its mark during the early Turkish period when Iltutmish and Balban were not prepared to give any important post to any non-Turk, however gifted. But conditions changed with the advent of 'Alā' ud-dīn, who converted the Turkish State into an Indian State and threw offices of state open to talent. 'Ain ul-mulk 'Abdullah bin Māhrū succeeded in winning over the confidence of the Khaljī Sulṭān and created a place for himself amongst the highest officers and Maliks of the State by sheer dint of merit. As he himself used to say, no Tājik had ever attained to such eminence and prestige as he had. During the reign of Moḥammad bin Tughluq when foreigners were employed in large numbers and feeling of rivalry and jealousy existed between the Indian and foreign Amirs, 'Ain ul-mulk became the rallying point of the Indian nobles. This was both his strength and his weakness. While one group was always by his side, the other group hated, despised and opposed him right and left. No reader of the Rihlah of Ibn-i-Baṭṭūṭah will be left in any doubt about the nature of struggle that was going on between the two groups and how 'Ain ul-mulk had to suffer on that account.

However, 'Ain ul-mulk is the only statesman who figures in the list of the important officers of state during the time of all the Sulṭāns of Delhi from 'Alā' ud d n Khaljī to Fīrūz Shāh Tughluq. That he could adapt and adjust himself to so many rulers bears eloquent testimony to his tact and shrewdness. His diplomacy is seen at its best during the Khusrau interregnum. He won the confidence of Khusrau Khān, yet did not wholly lose the goodwill and confidence of Ghāzī Malik. While men of lesser intelligence like Yūsuf Ṣūfī showed extraordinary zeal in favour of Khusrau Khān, 'Ain ul-mulk played a waiting game. His shrewdness and cool calculat-

'AIN UL-MULK AS AN ADMINISTRATOR:

'Ain ul-mulk displayed his administrative capabilities in Dhar, Ujjain, Oudh, Zafarābād, Deorgīr, Gujarāt, Mālwah and Multān. Wherever he went he applied himself strenuously to the task of ameliorating the condition of the people, establishing law and order, promoting prosperity of the peasantry and crushing recalcitrant elements. Baranī comments about his work in Gujarāt thus :

عین‌الملک ملتانی را که رأی زن بی‌نظیر بود همواره سیری کرده و به تجارب بسیار پخته شده و بکار دانی و کارگزاری مشار الیه گشته ، در گجرات رفت - - - - و از تأثیر رأی و رویت عین‌الملک و غلبه حشم دهلی ، نهر واله و تمامی ولایت گجرات بتجدید در ضبط در آمد - (Text, p. 128.)

,Iṣāmī refers to a more important aspect of his work in Gujarāt when he says :

رمیده دلان را دل آورد جای

The rebellion of Ḥaidar and Zīrak had disturbed peaceful life of the people and every one felt distracted and puzzled under the rule of the rebels. 'Ain ul-mulk gave to the people what they needed most—peace of mind and security of life.

'Ain ul-mulk had a knack of dealing with the rebellious and the contumacious people. It had become almost a practice with the Sulṭāns of Delhi to assign a refractory province to 'Ain ul-mulk. When Moḥammad bin Tughluq entrusted him with the government of Oudh and Zafarābād, this region was a hotbed of sedition and conspiracy. For many generations unruly elements had made these areas their places of refuge. 'Ain ul-mulk succeeded in not only crushing them but also improved the economic condition of these regions to such a degree as to turn the same into surplus areas. At a time when the Doāb was in the grip of a severe famine, he could supply thousands of maunds of rice and wheat to the Sulṭān who was staying at Sarugdawārī. One can form fair estimate of 'Ain ul-mulk's work as an administrator from his letters. His eagerness to improve the condition of the peasantry, to make regular payments to the soldiers, and to improve the general tone of administration is evident from the letters which he wrote to his friends from Multān.

'Ain ul-mulk's success as an administrator lay in his scientific and

معاملهٔ کارکنان ماضی چنان شده است که اگر شمه ای ازان بخدمت عرضه افتد معاذالله تردد بخاطر مبارک راه نماید ـ نظر بعنایت حق تعالیٰ داشته بقدر وسع و طاقت کوشش نموده ، حق سبحانه و تعالیٰ انتظام امور بر وفق فرمایش حضرت از عالم لطف خود میسر گرداند ـ [18]

How long Māhrū continued to hold this office is equally difficult to determine. It was a difficult charge and Māhrū did much to restore peace and prosperity in Multān. There are numerous references in his letters to the conditions that obtained in Multān, the difficulties he had to face and the new measures introduced by him. In a letter to Malik us-sharq Maḥmūd Beg, he says :—

عمادالملک ماضی عفی الله عنه آن دیار را چنان خراب کرده که امکان استمالت ندارد ، بیت:

هر دل که خراب کرده زلفش هرگز نپذیرد استمالت [19]

Three years later he again refers to the conditions obtaining in Multān.

سال سوم است که این کمتر در دیار ملتان است ـ همه ظاهر و باطن خود برای اصلاح امورات دیار موقف ساخته است و بجهد و طاقت در پیوسته ـ اماچون کار این دیار چه از عسرت وجوه دخل و فترات انصار و اعوان و چه از سبب تمرد و خرابی زمین از جهت افلاس رعایا و دهاقین (که هریکی ازین دو قسم موجبی متفاوت دارد و سررشتهٔ آن موجبات امرت عماد الملک ماضی است عفی الله عنه) از دست رفته بود و بر قضیهٔ "التسع الخرق علی الراقع" از حد اصلاح تجاوز نموده، حالیاً بتدریج دست می دهد و اندک اندک انتظام می‌پذیرد ـ فرقهٔ رانگاهان که سال اول بعون حق مطیع کرده شده بودند ، درین سال بعضی از ایشان تمرد ظاهر کرده ـ این کمتر بر صوب ایشان بیرون رفته تا مهم ایشان بکفایت رساند ـ [20]

Māhrū succeeded in effecting many reforms and restoring peace and prosperity in a region which had been neglected by the centre and had suffered considerably from the depredations of the Mongols, the repacity of provincial governors and the sulking discontent of the local chiefs and muqaddams.

The Governorship of Multān appears to have been the last military or civil charge held by him. The year of his death or the place where he died is equally difficult to determine.

18. Text. p. 106. It is not clear as to whether this refers to an earlier assignment or to the last one.

19. Text. pp. 78-79.

20. Text. p. 88.

'Ain ul-mulk for his opinion, which was full of political wisdom. 'A measure like this may shake the foundations of the empire; whoever proceeds to do things of this sort cannot be a well-wisher of the state. For Khān-i-Jahān is a wise and incomparable Minister. Who knows what might follow if things went on like this? Can this ensure the stability of the Empire? No. On the other hand, the ship of state will founder and may bring about disaster to the empire.' The Emperor was immensely pleased with the words of 'Ain ul-mulk, and further consulted him as to the course to be followed. The faithful Māhrū continued: 'It is not possible that the Minister should not have been secretly informed of these proceedings. He may be sent for and informed (of the decision), that all fear and apprehension might be removed from his mind. He should be perfectly reassured, so that he may pursue the duties of State without any anxiety and care. Otherwise, due to the apprehensions that already exist in his mind, he may always consider his life in danger and consequently may not be able to discharge his arduous duties properly. In course of time the affairs of government will take their normal course.' Some persons who had taken part in these proceedings have informed the writer that the Sulṭān at once sent for Khān-i-Jahān. When the courtiers brought in the Khān and informed him of all that had passed in the meeting, he was lost in amazement and sat down, melancholy and dejected. As the Sulṭān saw that the faithful Minister was overwhelmed with grief, he gave him assurances of his pleasure and, clothing him in his own royal robe, sent him back with every mark of honour and favour. The Minister returned pleased and satisfied, and, taking 'Ain-ul-mulk in his embrace, said, 'I never knew that you had such a great regard for me! I was wrong to have entertained unkind feelings about you.' 'Ain ul-mulk candidly replied: 'You should not think that I expressed a favourable opinion for your sake. The enmity and ill-will that have existed between you and myself do still exist. All that I had said was in the interest of the safety of His Majesty's dominions and power. Although Khān-i-Jahān insisted that 'Ain ul-mulk should come with him to his house, the Malik would not agree."[17]

The date of his appointment is not given by 'Afīf. Māhrū reached Multān on 29th of Shawwāl according to his own statement.

این کہتر به کشش و کوشش بیست و نہم ماه مذکور در ملتان رسید و بقدر
قدرت و توانائی خود بترتیب لشکر و بحر مشغول شده است ـ اما کار ملتان به سبب

removed from the office of Ishrāf. He did not come to the palace for three days. After the third day, he saluted the Sulṭān from the place of obeisance. Sulṭān Fīrūz called him near and said, 'Khwājah 'Ain-ud-dīn, listen ! Countries are ruined by dissensions, and people, young and old, are driven to despair. As under Divine will differences exist between you and Khān-i-Jahān, the iqṭā's of Multān and Bhakkar and Siwistān are conferred on you. Go to the iqṭā's and assume their charge.'

در اقطاع برو و درکارها و کردار های آن مقام مشغول باش - ('Afīf, p. 414.)

The Malik frankly replied, 'When I carry on the administration of those lands and collect revenue, it will not be possible for me to render accounts to the Minister. I will present them before His Majesty.' 'Khwājah 'Ain ud-dīn, I remove the iqṭā's of Multān (etc.), from the jurisdiction of the Ministry', said the Sulṭān, adding, 'Whatever you will have to say about your work in the iqṭā's of Multān (etc.) will be attended to. A note from you will be enough'. On these terms 'Ain ul-mulk accepted the iqṭā's of Multān.

"God be praised ! A wonderful story which deserves a place in history, is told of 'Ain ul-mulk : The dismissal of 'Ain ul-mulk on account of Khān-i-Jahān alarmed the trusted courtiers of Fīrūz Shāh, who all assembled at a place and passed the following resolution : 'It is not a fortunate occurrence that 'Ain ul-mulk should have been dismissed on account of Khān-i-Jahān. For if this has happened to 'Ain ul-mulk to-day, the same thing might happen to any of us tomorrow !' Fīrūz Shāh was a sagacious and discerning ruler. He remarked : 'If Khwājah 'Ain ud-dīn would have been here, his opinion would have been taken on this matter.' The Malik had already started for the iqṭā's of Multān. When he reached Ismā'īl, 24 karohs from Delhi, he received a farmān from the king directing him to leave his baggage there and hasten back as he was wanted in connection with an urgent business . . . . . . and he could return when he had heard about it. When he arrived in Delhi, the Sulṭān held a private council with him and other courtiers. Everyone of the faithful counsellors expressed his opinion in the light of his mature experience—that it was not expedient to give the minister such a long rope, and that his actions need to be carefully watched. The Sulṭān turned to

sleeping tent, and the Minister also has similar tents ; elephants stand before the Minister's door just as they stand before the King's door.' When the ambitious 'Ain ul-mulk finished his vicious speech, Khān-i-Jahān retorted : 'My stay in this country is no longer possible, and I will now proceed to the Holy Ka'bah, for upto this day, contentions between us were in regard to money (matters). In whatever manner it was possible we carried on. But now the mischievous 'Ain ul-mulk has caused a rift between me and the Emperor and my life is no more secure. Travelling provisions may be given to me for my journey to the Holy Ka'bah.' The Sulṭān rose and retired into his private tent upset on account of the discord between the two officers.

"The dispute continued unabated and it is not possible to describe all that passed between the Minister and the Mushrif. One day both were sitting in the Ministry, exchanging extremely bitter remarks, when suddenly, the Minister said in the face of the Mushrif : 'You villain !' 'Ain ul-mulk also replied insultingly, and used foul language. His Majesty was then in his private chambers whither the Minister repaired. On finding him extremely excited the Sulṭān enquired : 'Khān-i-Jahān ! what is the matter ? (*i.e.*, what has brought you here during the Sulṭān's time of retirement?)' The Minister replied: 'This villainous 'Ain ul-mulk, sitting in the Ministry, has used improper language in the very face of this servant of the Lord of the World. His Majesty, having favoured his servant, has exalted him to the dignity of Minister and, putting his trust in him, has placed him on the masnad. If anybody viciously insults me in this very place, my prestige will be gone. When His Majesty's trusted servants lose their dignity, they also lose credit among the people. Order may graciously be issued for the bestowal of the masnad on 'Ain ul-mulk.' After some reflection the Sulṭān replied : 'Khān-i-Jahān, I have placed the Ministry under your charge. All its officers are your subordinates. Whomsoever you keep, he remains in his office : whoever is removed by you, is dismissed. If 'Ain ul-mulk treats you with contempt, remove him from the Ishrāf office and appoint somebody else in his place.' At the same time Khān-i-Jahān also received royal robes, (Khill'at) and returned home, rejoiced and truimphant. He sent the Superintendent of the Ministry to 'Ain ul-mulk with orders from the Ishrāf office. The order of dismissal was delivered to 'Ain ul-mulk and he was

the details of income and a brief account of expenditure to the Ishrāf office ; details of expenditure and a summary of income to the Istīfā' office ; details of both income and expenditure should be sent to the office of the Dīwān-i-Wizārat. From that time (upto this day) this order of Sulṭān Fīrūz issued to the Ministry, (has remained in force) while before that time under the former Sulṭāns, the officers used to send detailed description (both of income and expenditure) to all the offices. The contention of the two parties reached such a height that often, in the course of conversation, Khān-i-Jahān would openly use harsh language in the face of 'Ain ul-mulk who also replied in a similar strain, without observing the slightest delicacy.

"It has been related to the writer ('Afīf) that once Sulṭān Fīrūz went out of Delhi on a hunting expedition, accompanied by Khān-i-Jahān Maqbūl and the impertinent 'Ain ul-mulk. The Emperor had encamped on the way. At mid-day 'Ain ul-mulk suddenly rode out from his tent. On reaching in front of the entrance of Khān-i-Jahān's tent (by mistake), he alighted from his horse and entered it. The Khān's attendants informed Khān-i-Jahān of 'Ain ul-mulk's arrival, but before he could come out of his tent to receive the Malik, one of 'Ain ul-mulk's companions pointed out that the camp they had entered was Khān-i-Jahān's. 'Ain ul-mulk thereupon reprimanded his men and said, 'O absent-minded fellows ! why did you not tell me this when I had alighted before the Minister's camp ?' Saying this the Malik turned back without meeting Khān-i-Jahān and proceeded to the royal camp to see the Sulṭān. When Khān-i-Jahān learnt that 'Ain ul-mulk had returned without seeing him and had gone to the royal camp, he also rode to see the Sulṭān and complained of the Malik's discourtesy. Fīrūz Shāh called 'Ain ul-mulk and smilingly addressed him thus : 'Khwājah 'Ain ud-dīn, what was the reason of your entering Khān-i-Jahān's camp, and then returning without seeing him ? You ought to have met him at least.' 'Ain ul-mulk replied : 'This servant had not intended to go to Khān-i-Jahān's camp. I was coming to the royal camp but alighted at Khān-i-Jahān's tent by mistake. This error was due to the fact that there was apparently nothing to distinguish between the two camps. The King has the red tent, and the Minister has also the red tent ; the King has the reception-tent, the court tent and the

recognition of Māhrū's administrative ability and the complete confidence in which he was held. He, however, soon came in conflict over the question of jurisdiction of the Mushrif and the Mustaufī[16] with Khān-Jahān.[17] The following account of the conflict and the way it was resolved throws interesting light on the working of the different departments of state. Fīrūz, ever anxious to prevent unseemly quarrel between two of his officers, solved the difficulty by transferring Māhrū from Delhi to Multān as its governor. The special favour shown to him, and an unusual one, was the release from the usual obligation of a provincial officer to get his accounts audited by the Central Revenue Ministry. 'Afīf's account is given below in extenso :

"On receiving the office of Ashrāf-i-Mamālik in Fīrūz Shāh's reign" writes 'Afīf, " 'Ain ul-mulk occupied his seat in the Ministry, and began discharging his duties with great zeal, checking the account of the maqṭa's. But, under Divine's will, differences arose between him and Khān-i-Jahān, the Minister, several times. Due to the immense bitterness that existed between them, they passed sarcastic remarks against each other. Their quarrel reached such a great pitch that while they occupied their seats of office in front of the door of the palace, they freely indulged in raillery and exchanged insolent remarks ; their altercations exceeded all bounds. One day, while discussing the duties of the Ashrāf, the Minister said to 'Ain ul-mulk, 'What has the Mushrif got to do with the register of expenditure, that he should take it into his head to demand those details from the maqṭa's? The Mushrif is in charge of the income. The duty of the verification of expenditure appertains to the Mustaufī.' 'Ain ul-mulk retorted : 'What concern has the Mustaufī with the detailed register of income ?' Both went, discussing and exchanging abusive language, before the Sulṭān to get a ruling from him regarding the respective duties of the Mushrif and the Mustaufī. Sulṭān Fīrūz thereupon ordered to the effect that the maqṭa's and other officers of the empire should be instructed to furnish

16. For a detailed account of the functions of Mushrif and Mustaufī, see Dastūr ul-albāb fī 'Ilm ul-ḥisāb.

English translation by Sh. 'Abdur Rashīd, Medieval India Quarterly, 'Alīgarh, Vol. No. 3-4, pp. 85—87.

17. For Khan-i-Jahān, see 'Afīf, pp. 394—422. Khān-i-Jahān died in 770 A.H. (1368 A. C.)

Ghiyāṣ ud-dīn Tughluq on his accession continued him in his service.[12] We do not hear of 'Ain ul-mulk being assigned any important charge by Ghiyāṣ ud-dīn. This was probably due to the fact that 'Ain ul-mulk had cautiously kept out of the conflict which won for Ghiyāṣ the crown of Delhi and there may have been some lurking suspicion against him. He was too important to be ignored but too slippery to be trusted. In the following reign, the sobriquet Māhrū is suffixed for the first time to 'Ain ul-mulk's name by Baranī.[13] We find 'Ain ul-mulk as the governor of Oudh and Zafarābād in the reign of Moḥammad bin Tughluq. It is not clear as to when and by whom this assignment was given to him. It is quite probable that he might have obtained this assignment in the reign of Ghiyāṣ ud-dīn who may have later changed his mind, and Moḥammad bin Tughluq simply confirmed it. 'Ain ul-mulk appears to have repaired to Oudh with his brothers and kinsmen and by his firm but benevolent administration won over the confidence of his subjects whom Moḥammad bin Tughluq, by his harshness and wilfulness, had started alienating. Rebellions had already started breaking out in different parts of the empire. The revolt of Nizām Miāṇ at Karra (1338—39) was put down by 'Ain ul-mulk when disconcerting news arrived in the capital of disturbances in the Deccan. Moḥammad bin Tughluq decided to send 'Ain ul-mulk there. This may have been due either to the recognition of 'Ain ul-mulk's ability to tackle the rebels or to remove him from his present charge where he had won considerable popularity and thus render him incapable of harm. It was this suspicion of the Sulṭān's intentions that made Māhrū go into open rebellion (1340). He was, however, defeated and unexpectedly pardoned and restored to favour by Muḥammad bin Tughluq.[14]

Fīrūz Shāh on his accession appointed Māhrū as Mushrif-i-Mamālik in 1352 A.C.[15] This was an important post and a befitting

---

12. The name of 'Ain ul-mulk appears in the list of officers of Ghiyās ud-dīn. He is not mentioned as "Māhrū", but this was probably due to the carelessness of the scribe. Baranī, p. 424.

13. *Ibid.* p. 454.

14. For a more detailed account of 'Ain ul-mulk's rebellion, the only time that he rebelled against his sovereign, see Baranī, p. 491 ; 'Afīf, pp. 406-7.

Ibn Battutah, pp. 105—09. Gaekwad Grental Series, Baroda ;

'Iṣāmī. pp. 472—76

15. Yaḥyā, p. 124.

Khān, probably the brother of 'Alā' ud-dīn Khaljī.[5] Ziā' ud-dīn Baranī includes his name for the first time among the leading officers of 'Alā' ud-dīn's time,[6] and Baranī later speaks of him as one of the principal notables of the time during the reign of Quṭb ud-dīn Mubārak Shāh,[7] and an Āṣif (wazīr of Sulaimān) and Buzurgimihr (wazīr of Khusrau Naushīrwān) of the age. Māhrū was held in high esteem by that shrewd ruler 'Alā' ud-dīn who consulted him about the causes of rebellions during the early years of his reign and the means of suppressing them. 'Alā' ud-dīn appointed him as the governor of Dhar and Ujjain.[8] When rebellion broke out in Gujarāt soon after the accession of Quṭb ud-dīn Mubārak Shāh, the latter commissioned 'Ain-ul-mulk to suppress the rebellion and restore order there. Baranī speaks of him as one who was wise in counsel, much travelled, of ripe experience and highly esteemed for his sagacity and successful tackling of difficult problems.[9]

'Ain ul-mulk was again selected as Viceroy of Deogīr when Malik Yak Lakhī revolted there. 'Ain ul-mulk with his characteristic energy and resourcefulness succeeded in restoring order in Deogīr and eradicating dissentient elements.[10] When Khusrau Khān proclaimed himself king by assassinating Quṭb ud-dīn Mubārak Shāh, he honoured 'Ain ul-mulk, who was then in the capital, with the title of 'Ālam Khān.[11]

---

was a Tājīk is acknowledged by him in one of his letters thus :

با آن که مرتبه و جاه بمراحم موفورهٔ پادشاه جهان پناه بدان
مشابه است که هیچ تاجیکی را نه ، اما از منال و مال
ازدیادی نیست مگر ملامت ایام و عداوت حساد نا تمام :
ان العرانین تلقاها محسدة ولاتری للئام الناس حساداً

(Text. p. 80.)

5. Yaḥyā bin Aḥmad Sirhindī, Tārīkh-i-Mubārak Shāhī, A. S. B., Calcutta, 1931, pp. 77—78 ; 87 f. n. Shihāb is prefixed to his name and there is no doubt that the person is Māhrū. *Ibid.* 87 f. n.

6. Ziā' ud-dīn Baranī, Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī, Bibliotheca Indica, Calcutta, p. 241.

7. *Ibid.* p. 396.

8. *Ibid.* p. 323.

9. *Ibid.* p. 388.

10. *Ibid.* pp. 397—98.

11. *Ibid.* p. 410.

INTRODUCTION

Inshā'-i-Māhrū or, Tarassul-i-'Ain ul-mulk as more correctly described by Shams-i-Sirāj 'Afīf,[1] is a collection of letters written by 'Ain ud-dīn 'Abdullah Māhrū, a distinguished officer of the time of the Khaljīs and the Tughluqs. These letters according to the author himself had been written on different occasions over a number of years to high placed government officials, Muslim divines, literary men, local chiefs, personal friends and his own relations. Some of these letters were written on behalf of the government in his official capacity and some are purely personal letters. The collection is not merely a book on "inshā'" giving specimens of epistolary style written to fictitious persons but "true copies"[2] of original correspondence. In the opening paragraph, the author who abruptly and briefly introduces himself simply as Māhrū states that he had been writing letters for sometime and these letters were so liked and commended by some of his friends that they wanted copies of these letters to preserve as elegant models of epistolary branch of literature so highly prized and so carefully cultivated all over the Muslim world in polite society. The demand of his friends was so insistent that he decided to collect these letters which had been scattered during the passage of time and put them in the present collection.[3]

The Author :

Māhrū is variously referred to by contemporary historians as 'Ain-ul-mulk Multānī, 'Ain ul-mulk Māhrū or by himself as simply Māhrū. We have no information about his early life or his ancestral home. He is known as Multānī either because his family hailed from Multān and he was born and bred there or because of his association with that region.[4] He appears to have served for sometime as Dabīr to Ulugh

1. Shams-i-Sirāj 'Afīf, Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī, Bibliotheca Indica, p. 408.

2. W. Ivanow, Letters of Māhrū. Journal of the Royal Asiatic Society, October 1922, pp. 579—80.

3. Inshā'-i-Māhrū, Text, p. 1.

4. For further information see my article, "Inshā'-i-Māhrū" published in the Journal of the Research Society of Pakistan, Vol. I, No. II, pp. 79—109. That he

PREFACE

I obtained a transcribed copy of the Inshā'-i-Māhrū about twenty five years back from Calcutta, but for various reasons could not publish the Inshā' earlier. It was at the insistence of the talented scholar-administrator Dr. S.M. Ikrām and Pīrzāda Ḥusām ud-dīn Ṣāḥib that I finally decided to publish the text. I am most grateful to them for all the kindness and courtesy I have received from them.

Dr. Muḥammad Bashīr Ḥusain was of considerable assistance to me in revising the text and reading the proofs. Mr. Rafīque Afẓal was kind enough to see the book through the press at all stages.

The summary of the letters in the Inshā' is based on the analysis made of them by Dr. Riāẓ ul-Islām who prepared it at my request when he was working on his Doctoral Thesis under me at the 'Alīgarh Muslim University. I gratefully acknowledge his assistance to me.

3/F-4, Samanābād,
Lahore.
October, 1965.

Sh. 'Abdur Rashīd

Publication of the Research Society of Pakistan

No. 1.

First Impression : October, 1965.

Price : **Rs. 15·00**

Printed at
The Sunbeam Commercial Art Press, 41-Chamberlain Road, Lahore.

INSHĀ'-I-MĀHRŪ

(Letters of 'Ain ud-Din 'Ain ul-Mulk
Abdullah bin MAHRU)

EDITED BY
Prof. Sh. 'ABDUR RASHID
Head of the Department of History,
University of the Panjab, Lahore.

ASSISTED BY
Dr. MUHAMMAD BASHIR HUSAIN
M.A. (Pers.), M.A. (Urdu) Pb. Lhr., Ph.D. (Tehran)

Research Society of Pakistan,
University of the Panjab,
LAHORE.